

480, 2
34
90-78

УЛУҒБЕК ДОЛИМОВ

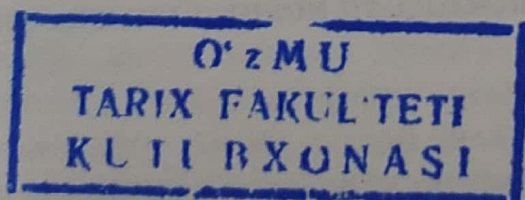
ТУРКИСТОНДА
ЖАДИД
МАКТАБЛАРИ

узб. 2
37
D-45

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

Улуғбек Долимов

ТУРКИСТОНДА ЖАДИД МАКТАБЛАРИ

Тошкент
“Университет”
2006

Ушбу монографияда Туркистон ўлкасида жадид мактабларининг вужудга келиш тарихи, ривожланиш жараёнлари тадқиқ этилган. Унда она тили ва адабиёт фанини ўқитишда янги илғор усуллар, педагогик технологияларнинг қўлланилиши каби масалалар бирламчи манбалар асосида кенг ёритилган. XX аср бошларида жадид мутафаккирлари томонидан яратилган илк дарсликлар, ўқув қўлланмалари чуқур таҳлил этилган.

Китоб ўзбек адабиёти ва педагогика тарихи билан шуғулланувчи талабалар, аспирант ва тадқиқотчиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Педагогика фанлари доктори, профессор Қ. Йўлдошев.

Тақризчилар:

Филология фанлари номзоди, доцент О. Мадаев,
Филология фанлари номзоди, доцент М. Қодиров.

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
илмий-техникавий кенгашининг 2006 йил 15 ноябридаги
5-сонли мажлисида нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-305-00-7

© «Университет» нашриёти - 2006

КИРИШ

Ватанимиз мустақилликка эришгач, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида: ўзликни англаш, маънавий-маърифий қадриятларни чуқур идрок этиш ва халққа етказиш, ёшларни Ватанга, халққа муҳаббат руҳида тарбиялашда улкан ишлар амалга оширидди. Маънавий ҳаётни юксалтиришда ҳукумат томонидан узоқни мўлжаллаб ишлаб чиқилган махсус дастурлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Айниқса, иқтидорли ёшларнинг таълим-тарбияси, дунёнинг тараққий этган олий ўқув юртларига ўқишга юбориш давлат аҳамиятига эга бўлган масалалар сирасига айланди. Жаҳид педагоглари ҳам ёшлар тарбияси масаласига ҳаёт ёки мамот масаласи деб қараганлар. Шу маънода, XX аср боши билан охиридаги маърифий-маънавий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётда ҳам ажиб бир ўхшашлик ва яқинликни ҳис этиш мумкин.

Жаҳидчилик ҳаракатининг тамал тоши усули жаҳид мактабларидир. Бу — жаҳидшунослар томонидан яқдил эътироф этилган фикр. Бу ҳаракатнинг асл мақсади миллатнинг ўзлигини танитиш, ижтимоий-сиёсий тузумни тубдан ислоҳ қилиш, Миллат, Ватан истиқлоли эди. Маълумки, бундай буюк ўзгаришларни янги авлодгина амалга ошира олади. Бунинг учун тараққий этган миллатлар билан ҳамқадам авлодни тарбиялаб етиштириш керак. Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Навоий каби буюк жаҳоний мутафаккирларни тарбиялаб етиштирган анъанавий маҳаллий мактаблар XVI асрдан бошлаб жаҳон тараққиётидан бутунлай узилиб қолган, бунинг устига, мустамлака тузуми туфайли пароканда аҳволга тушган, маҳаллий мактаблар ва таълим-тарбия тизими билан бу буюк вазифани бажариш мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам маҳаллий мактабларни тубдан ислоҳ қилиш, замон талабларига жавоб бера оладиган мактаблар, олий ўқув юртлари ташкил қилиш жаҳид мутафаккирларининг бирламчи ва асосий вазифасига айланди. Жаҳид педагоглари ибтидоий мактабларни "усули савтия" ("товуш усули") методи асосида қайта тиклаш масаласини давлат сиёсати даражасига кўтардилар: дастлабки алифболар, аниқ фанлар бўйича дарсликлар, ўқиш китобларини яратдилар. Губернаторлик маъмурлари, мутаассиб уламолар қаршиликларини енгиб, замон талабларига жавоб бера оладиган ўқитувчи — кадрлар зумрасини тарбиялаб етиштирдилар. Уларнинг бундай фаолияти кескин курашлар, таъқиб ва тазйиқлар жараёнида кечди.

Жаҳидчилик, моҳият эътиборига кўра, маорифни тубдан ислоҳ этишдан бошланган бўлса-да, мазкур даврда юзага келган ҳар

бир ижтимоий-сиёсий ҳодиса жаҳидлар таъсири доирасида бўлган. Тўла ишонч билан айтиш керак, усули жаҳид мактаблари очиш заминида ҳам сиёсий масала — истиқлол, миллатни мустамлака зулмидан озод қилиш, тараққий топган, фаровон миллатлар қаторида кўриш ғояси ҳукмрон эди. Яна шуни унутмаслик керакки, шўролар даврида энг кўп ноилмий талқин қилинган, кўплаб намояндалари, раҳбарлари фаолиятини ўрганиш ман этилган давр ҳам мана шу XIX аср охири ва XX аср бошлари давридир. Чунки жаҳид мутафаккирлари фаолияти заминида антиколониал мақсадлар, миллий истиқлол ғояси ётар эдики, бу ғоя оқ ва қизил империяга бирдай маъқул эмас эди. Шўролар ҳукумати уларга қарши ниҳоятда даҳшатли — ҳам жисман, ҳам маънан йўқ қилиш сиёсатини олиб борди ва йигирма йил ичида уларнинг деярли ҳаммаси қатағон қурбони бўлдилар.

Жаҳидчилик педагогикасини ўрганишнинг яна муҳим жиҳати шундаки, XX аср боши ва охиридаги маънавий, педагогик ва ижтимоий-сиёсий жараёнлар ўртасида ниҳоятда яқинлик мавжуд. Жаҳидлар миллат ва Ватан тақдири, истиқлоли учун кураш олиб бордилар, улар миллий ҳукумат — "Туркистон мухторияти"ни вужудга келтирдилар, аммо миллат уни сақлаб қололмади. Чунки ҳали миллат ўзликни англаш, миллий уйғониш босқичида эди. Бунинг устига, мустақиллик, истиқлол ҳақида минг хил ваъдалар билан большевиклар ҳукумати ўта қабих, мунофиқона сиёсат олиб борди, Туркистон мухториятини оёққа турмасданоқ қонга ботирди. Шундай бўлса-да, бу жаҳид мутафаккирларининг мустамлакадан мустақиллик сари қўйган шаҳдам қадами эди.

XX аср охирига келиб, халқимиз жаҳид мутафаккирлари орзулаган ва ҳатто ўз азиз ҳаётларини фидо қилган мустақилликка эришди. Бу даврда миллат ўзлигини англаб етган, истиқлолни чуқур идрок этган ва уни мустаҳкамлай оладиган даражада эди. Шу маънода, "усули жаҳид" мактабларининг мақсад ва моҳиятини ўрганиш ҳозирда истиқлол мафкурасини ишлаб чиқишда муҳим сиёсий ва маърифий аҳамиятга эга.

"Усули жаҳид" мактабларининг вужудга келиши билан анъанавий ўқитиш усуллари тубдан ислоҳ қилиш, ўқитишнинг янги усуллари ишлаб чиқиш ва шу усуллар заминида дарсликлар, ўқув қўлланмаларини яратиш жаҳид педагогикасининг долзарб масаласига айланди. Жаҳид педагогларининг ўқитиш методлари соҳасидаги фаолиятлари, асосан, уларнинг дарслик ва ўқув қўлланмаларида ўз ифодасини топган. Ўқитишда кўргазмалилик (Мунавварқори), ифодали ўқиш, унинг турлари, уларда техник воситалардан фойдаланиш (Абдулла Авлоний, Ҳамза), оғзаки ва ёзма нутқ ўстириш усуллари (Маҳмудхўжа

Беҳбудий ва Абдурауф Фитрат) каби она тили ва адабиёт ўқитишнинг муҳим масалалари ишлаб чиқилди.

Жадид педагоглари фаолиятида ёшларни "Турон", "Туркистон" номлари билан аталмиш она-Ватанга, миллатга муҳаббат руҳида тарбиялаш ғояси етакчилик қилди. Бу ерли миллат болалари учун очилган рус ва рус — тузем мактабларида ўзга миллат, ўзга ватанга муҳаббат руҳида тарбиялаш устивор ғоя бўлиб турган бир вақтда, бундай тарбия ҳал қилувчи аҳамиятга эга эди.

Шу маънода Т.Н.Қориниёзий номидаги Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институти олимлари ҳамда Республика Халқ таълими вазирлиги ходимлари ҳамкорликда ишлаб чиққан «Педагогика фани концепцияси»да алоҳида таъкидланганидек, «...Туркистонда жадидчилик ҳаракати натижасида вужудга келган педагогик қарашлар ҳам изчил ўрганилиши лозим»¹.

Ушбу илмий тадқиқот юқорида тилга олинган муаммоларни ишлаб чиқишга қаратилганлиги билан ҳам долзарб ҳисобланади. Бу муаммоларни ёритишда, асосан, бирламчи манбалар — жадид мутафаккирларининг қўлёзма, босма асарлари, дарсликлари ва ўша давр вақтли матбуоти материалларидан кенг истифода этилди.

Мавзунинг ўрганилиши

"Усули жадид" мактаблари тарихи, шаклланиши, ривожланиш жараёнлари ва педагогик технологияси масалалари педагогика илмида махсус тадқиқот объекти бўлган эмас. Тўғри, шўролар даврида Ҳамза, А.Авлоний, Сиддиқий — Ажзий, Абдуқодир Шакурий каби жадид мутафаккирларининг педагогик қарашлари ўзлари мансуб бўлган жадидчилик ҳаракатига қарши қўйиб ўрганилди. Давр тақозоси билан уларнинг фаолияти мафкурага, сиёсатга, синфийлик, партиявийлик андозаларига мослаштирилди. Шу йўл билан уларнинг адабий, педагогик мероси сақлаб қолинди ва халққа етказилди.

XX асрнинг 80-йиллари ўрталаридан бошланган демократик ошкоралик ва қайта қуриш жадидчилик ҳаракати ҳақида чекланган ҳолда бўлса ҳам баъзи ҳақиқатларни айтиш имконини берди. Шу нуқтаи назардан, 1987 йилда Ўзбекистон ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида, 1989 йилда ЎзФА ва Ёзувчилар уюшмаси ҳамкорликда Туркистонда жадидчилик ҳаракатига бағишланган собиқ иттифоқ миқёсида илмий анжуманлар ўтказилди. Ушбу йиғилишларда жадидчилик ҳаракатини комплекс-ҳамма ижтимоий-сиёсий фанлар бўйича ўрганиш кераклиги таъкидланди.

¹ "Халқ таълими" журнали, 2004 й., 5-сон, 15-бет.

Фақат Ватанимиз мустақилликка эришгандан кейингина маънавий-маърифий ҳаётимизда ҳам туб сифат ўзгаришлар амалга оширилди: марказдан келган андозалар асосида эмас, бор ҳақиқатни айтиш, ўз тарихимизни ўзимиз яратиш имкониятига эга бўлдик. Жаҳидчилик ҳаракати, унинг туб моҳияти, буюк раҳнамолари ва намояндалари ҳақида кенг кўламда илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда¹.

Туркистондаги жаҳидчилик ҳаракатини ўрганиш билан чет элларда нисбатан олдинроқ шуғуллана бошладилар. Бу соҳада америкалик Э.Олворт², Э.Лаззерини³ ишлари маълум. Айниқса, XX асрнинг 80-йилларидан кейин туркиялик Нодир Давлат⁴, Аҳад Андижон⁵, япониялик Хисао Коматсу⁶, немис Ингеборг Балдауф⁷, америкалик Адиб Холид⁸ каби олимларнинг асарлари эътиборга лойиқ. Уларнинг баъзи асарлари ўзбек тилида ҳам нашр этилди.

1999 йилнинг 16—18 сентябрида Тошкентда “XX аср бошида Ўрта Осиё: жаҳидчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик” мавзуида анча эътиборли халқаро анжуман бўлиб ўтди. Унинг ташкилотчиси Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг Тарих маркази ҳамда Германия Конрад—Аденауэр жамғармаси эди. Унинг ишида турли

¹ Бу ҳақда қаранг: Эргашев Б. Из истории становления и развития общественно-политических идей джадидизма, идеология младобухарцев. Автореферат дисс. докт. философ. наук, Т., 1993;

Ташкулов Д. Основные направления политико-правовой мысли народов Узбекистана во второй половине XIX — первой четверти XX вв. Автореферат дисс. доктора юрид. наук, Т., 1995;

Ўзбекистоннинг янги тарихи, I китоб, Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т. “Шарқ 2000”;

Абдуазизова Н. А., Туркистон матбуоти тарихи (1870—1917). Т., “Академия” 2000;

Жаҳидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т. “Университет” 1999;

Алиев А. Маънавият, қадрият ва бадиият (Ватан фидойилари). Т. “Академия” 2000;

Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Т. “Шарқ” 1998;

Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти: борьба за свободу и независимость (1917—1918). Автореферат дисс. докт. ист. наук. Т., 1996;

Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Т. “Маънавият” 2002;

Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У., Ризаев Ш., Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти (дарслик) Т. “Маънавият” 2004.

² Allworth Edward. Uzbek literary politics. London—Paris, 1964.

³ Lazzerini E. Ismail Bey Gasprinskiy and Muslim modernism in Russia, 1878—1914. University of Washington, Ph. D., 1973.

⁴ Davlat Nodir. 1905-1917 yıllar arasında Rusya Türklerine Mille Mescadelesiz Tarzda. Anqara-1985

⁵ Prof. Dr. A. Ahat Andecan. Cedədzəmden Bəpəmsəzləpə Nəzəte Tərkəstan Məscadelesə. Istanbul-2003.

⁶ Хисао Коматсу. Чигатой гурунги. Туркчадан проф. Ҳ. Болтабоев таржимаси. ЎзАС, 1996 й. 21 сентябрь.

⁷ Балдауф Ингеборг. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. Т., “Маънавият”, 2001.

⁸ Halid Edib Usuli Cedəz Akəm Cedəzəlgən Kiklerə (Arakətima). “Yedə əkbm”. Aralık 2003

мамлакатлардан келган йигирмадан ортиқ мутахассис олимларнинг маърузалари тингланди. Улар орасида Ингеборг Балдауф, Адиб Холид, франциялик Шанталь Келькежи, италиялик Марко Буттино, нидерландиялик Тураж Атабаки каби таниқли олимлар бор эди. Ўзбек олимларидан профессорлар Н.Каримов, Б.Қосимов, Б.Назаров, Ҳ.Зиёев, доцентлар Ш.Турдиев, Б. Дўстқораев, Ш.Ризаевлар ўз маърузалари билан иштирок этдилар.

Мустақиллик даврида жаҳидчилик педагогикаси ва унинг баъзи бир намоёндалари ҳақида маълум ишлар амалга оширилди. Олий ўқув юртлари талабалари учун "Педагогика тарихи"¹ ўқув қўлланмаси, "Ўзбек педагогикаси антологияси" ва бошқа асарлар² яратилди. Уларда жаҳид педагоглари ҳақида қисқача маълумот ва уларнинг асарларидан намуналар ёки парчалар тақдим этилган. Педагог олимлар жаҳидчилик педагогикаси бўйича номзодлик ва докторлик диссертацияларини ҳимоя қилдилар³.

Юқорида тилга олинган асарларда усули жаҳид мактабларининг шаклланиши ва ривожланиш тарихи, педагогик технологияси масалалари махсус текширилган эмас.

¹ Ҳошимов К., Нишонов С., Иномова М., Ҳасанов Р. Педагогика тарихи. (Педагогика олий ўқув юртлари ва университетлар талабалари учун ўқув қўлланма) Т., "Ўқитувчи", 1996.

² Ўзбек педагогикаси антологияси. Шжилд. Тузувчи — муаллифлар: Сафо Очил, Комилжон Ҳошимов. Т., "Ўқитувчи" 1999. Йўлдошев Ж., Ҳасанов С. Жаҳид тарбияшунослиги асослари. Т. "Ўқитувчи" 1994. Зуннунов А. Педагогика тарихи. Т. "Шарқ". 2004

³ Иргашева Н. А. Просветительско — педагогические взгляды Мунаввара Кары Абдурашидханова. Автореф. Дисс. канд. пед. наук. Т. 1997. Ахатова Д.А. Просветительско — педагогические воззрения Абдурауфа Фитрата. АКД диссер. Пед. наук. Т. 1998. Ахророва З. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг педагогик қарашлари. Пед. фанлари номзоди илмий даражаси учун дис. — я. Т. 2000. Аблаев Э. А. Прогрессивные педагогические идеи крымских татар второй половины XIX начала XX в. (на материале пед. — наследия И. Гасприйского) Дисс. докт. пед. наук. Т. 1991. Баубекова Г. Д. XIX аср охири XX аср бошларидаги Ўрта Осиё мутафаккирларининг педагогик ғоялари. Пед. фанлари доктори илмий даражаси учун дис. — я. Т. 2000.

1 БОБ. ЖАДИД МАКТАБЛАРИ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ, МАЪРИФИЙ ДИДАКТИК ВА МЕТОДИК-ТЕХНОЛОГИК АСОСЛАРИ

1. Жади́д мактабларининг шаклланиш жараёни ҳамда она тили ва адабиёт ўқитишнинг назарий асослари

Ўлкамиздаги дунё тараққиётидан бутунлай узилиб қолган таълим-тарбия тизимидаги турғунликка нисбатан танқидий фикрлар узоқни кўрувчи зиёлилар, мутафаккирлар орасида анча илгари, яъни XIX аср бошларида вужудга кела бошлаган эди. Улуғ ўзбек шоираси, давлат арбоби Нодирабегим тарбиясини олган етук тарихчи олим, ёзувчи, маърифатпарвар Ҳакимхон тўра Маъсумхон тўра ўғли Россиянинг Семипалатинск (Шамай), Омск, Оренбург, Астрахан шаҳарларида бўлгач, унда хонликлардаги давлат, таълим-тарбия, ўқитиш тизимига нисбатан муносабат кескин ўзгарди, ўлканинг тараққиётдан нақадар орқада қолиб кетганлигини тушуниб етди. Шарқ тиллари билан бир қаторда рус тилини мукаммал билган мутафаккир Россия давлат, таълим-тарбия тизими билан яқиндан танишган, у ердаги шаҳарларда ота-онасиз қолган етим-есирлар учун махсус тарбияхоналар — пансионлар очилгани, улар давлат ҳисобидан ўқитилиши Ҳакимхон тўра учун бутунлай янгилик эди. Бу ҳақда у ўз саёҳатлари асосида ёзилган "Мунтахаб ут-таворих" ("Танланган тарихлар") асарида қуйидагиларни ёзади: "Губирнатўр пиёда саллотлариға неча алвон таълим машқ берур эдики, ақл анга ҳайрон эрди. Ани кўрганда бизни(нг) сипоҳларимизнинг машқлари ёш гўдаклар ўйиниға ўхшар... Ул манзил мутасаддиси қаровсиз болалар тарбиятиға машғул бўлур ва ҳар шаҳарда Ўрусияда қаровсиз етим болалар учун иморатлар қилибдур. Либос, хўрокин подшоҳлиқдин бериб турарлар ва аларни ўқитмоқ учун муллалар тайин айлабдур. Катта бўлгондин сўнгра мувофиқи дониш подшоҳлиғ машғул бўлурлар ва аларни подшоҳнинг ўғли дерлар"¹.

Ҳакимхон тўра 1826 йилда Россия ҳудудидан чиқиб, мусулмон давлатларидан Туркия, Мисрда ҳам бўлади. Мисрда Муҳаммадали пошшо билан учрашади, унинг ислохотчилик фаолияти билан яқиндан танишади. Муҳаммадали пошшонинг 40 турк йигитини 7 йил давомида турли билимларни эгаллаш учун Европага ўқишга юбориши уни ҳайратга солади.

¹ Ҳакимхон, Хотиралар, Тошкент "Фан" нашриёти, 1966 й., 43-бет.

Эътиборли жиҳати шундаки, ўқишга кетаётган бу қирқ йигитга бош бўлиб, Европага олиб боришдек масъулиятли вазифани Ҳакимхон тўрага топшириш мувофиқ кўрилади. Аммо ватанига қайтиши муносабати билан у бу вазифани ўз зиммасига ололмайдди.

Ҳакимхон тўра Муҳаммадали пошшо ташкил этган ва дунёвий илмлар ўқитиладиган янги мактабларни чуқур ўрганади. Мактабларга, турли фан соҳаларига талабалар танлаш, ўқитиладиган фанлар, айниқса битирувчиларни иқтидорига яраша иш билан таъминлаш каби масалаларни "Мунтахаб ут-таворих" асарида батафсил ёритади: "Уларни ўқитишга ҳар хил илмдин муаллим ва котиб мавжуд. Зероки, бир тоифа арабий ўқурлар ва бир жамоа форсий ва бир жамоа туркий ва бир фавжи фаранги ва бир жамъи котиб хушхатлар — настаълиқ ва бир тоифа хатти-сулс машқ этарлар эди. Ва бу илмларга моҳир бўлгондин сўнг имтиёз ва имтиҳон қилурлар. Ҳар қайси қобили тарбият бўлса ани жудо қилурлар. Ҳар ойда қанча бўлса, Муҳаммадали пошшо хизматлариға олиб борур. Мувофиқи истеъдоди илми бир хизматға маъмур қилур. Бир тоифа ёш ўғлонларни ҳакимхонаға юборур, то илми тибдин баҳра олғай ва бир жамоани Фарангистонга юборур, токи ғарб илмларини билиб келғай ва оники илмдин баҳра топмабдур, то тарбият асар қилмабдур, ани ҳам жудо қилиб, жиҳодияға юборурлар, аскар бўлур. Ҳар ойни тамомида қоида шулдур. Фақир бу ҳолни кўруб, мутаҳайюр эрдим"¹.

Ҳакимхон тўра асарида баён этган ислоҳотчилик ҳақидаги орзуларини ўз ватанида амалга ошира олмаган бўлса-да, асар Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигида зиёлиларга, маърифатпарварларга кучли таъсир кўрсатди. Бу ҳолни Ҳакимхон тўрага яқин замондош, ислоҳотпарвар Аҳмад Дониш фаолиятида, унинг "Наводир ул-вақое" асарида яққолроқ кузатиш мумкин. Аҳмад Дониш амир Насрулло, амир Музаффар, амир Абдулаҳад даврларида ниҳоятда кучайган инқирозни "Наводир ул-вақое", унинг замондоши Мирзамуҳаммад Абдулазим Сомий "Тарихи салотини манғитийя доруссалтанаи Бухоройи шариф" ("Бухоройи шариф салтанатидаги манғит ҳукмдорлари тарихи") асарларида ҳаққоний баён қиладилар.

Аҳмад Дониш ўз асарида Бухородаги тартибсизликларни, давлат бу аҳволда узоқ яшай олмаслигини фаранг ҳокими тилидан аёвсиз фош қилади: "Подшоҳларнинг сақланишлари, уларнинг саломат туришлари, мамлакатнинг ободлиги, фуқаронинг тўқлиги

¹ Юқоридаги асар. 70–71-бетлар.

сипоҳларнинг розилигига боғлиқдир. Сенинг гапингга қараганда, ерлар хароб, фуқаро оч, сипоҳлар муҳтож, амалдорлар, дафтардорлар золимдирлар. Бундай салтанат, бундай давлат ҳеч вақт узоқ яшай олмайди. Отаси яшаса ҳам болалари унинг ўрнига ўтира олмайдилар. Ҳукумат интизоми бутунлай бузилади... Бунга ўхшаш мамлакатни ҳукумат, давлат дейиш тўғри эмас, балки уни гадолар подшоҳи, ожизлар ҳукумати десалар, тўғри айтган бўладилар"¹.

XIX асрнинг 50 — 60-йилларидаёқ Аҳмад Дониш Бухоро мактаб ва мадрасаларидаги ўқиш-ўқитиш методларини тубдан ислоҳ қилиш масаласини кескин қўйган эди. Садриддин Айний уни "Бухоронинг порлоқ юлдузи" деб атаган эди: "Агар эсимдан чиққан бўлмаса, 1316 йил ҳижрий (1898 милодий йили) эди... Аҳмад махзумни (Аҳмад Донишни — У.Д.) нима учун кофир дер эканлар? Аҳмад махзум шу китобида ("Наводир ул — вақое" — У.Д.) расмий муллаларни бераҳимона танқид қилган, уламо ва умаро орасида бўлган бузуқликларни очиб берган, дарс усуллариининг нуқсонларини ва Бухоро мадрасаларида ўқитилатургон дарсларни(нг) бир нарсга ярамаслигини ҳеч кимдан қўрқмасдан ёзиб экан. Мана шунинг учун кофир дер эканлар. Мундан кейин Аҳмад махзум ким эканлигини танидим. Муллалар ва ўқиб юрган дарсга назарим бошқача бўлди. Хулоса, ушбу китобнинг мутолааси соясида муҳокама қўзғолди ва фикримда ўзгариш пайдо бўлди."²

XX аср Туркистон ўлкасида миллий уйғониш шабадасини кучайтирди: ўлкада "Таржимон", «Мулла Насриддин» газета ва журналларининг муштарийлари сони ошиб борди, улардаги ислохотчилик ҳаракатига бағишланган мақолалар ўлка педагогларини ўз фаолиятларига танқидий қарашга мажбур этди, илк усули жаҳид мактаблари вужудга келди, она тили, табиий фанларни ўқитиш масаласига эҳтиёж ва эътибор кучайди. Исмоилбей Гаспралининг "Хўжаи сибён" алифбо дарслиги, "Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош" методик қўлланмаси усули жаҳид муаллимлари қўлида тез-тез кўрина бошлади. Бу ҳаракатнинг раҳбарлари, намояндалари чет элларда таълим олган ёки тараққий этган мамлакатларда бўлган, Шарқ ва Ғарб маърифати, маънавиятини эгаллаган, илмга чанқоқ ёшлар эдилар. Улар мусамлака, мутаассиблик исканжасида харобага айланиб бораётган она-Ватан жароҳатларига малҳам изладилар. Жаҳидлар, биринчи навбатда, маорифни, мактаб ва мадрасаларни тубдан ислоҳ қилиш, таълим-тарбия тизимини ўзгартириш, миллатни уйғотиш учун

¹ Аҳмад Дониш, Наводирул — вақое, "Фан" нашриёти, Т., 1964й. 274-бет.

² Садриддин Айний, Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Асарлар, саккиз томлик, биринчи том. Тошкент, 1963 й., 198-бет.

кураш олиб бордилар. Жаид мутафаккирлари ўзбек халқининг минг йилдан ортиқ тараққиёт тарихига эга бўлган тафаккур гулшанидан баҳра олдилар, умуминсоний қадриятларга асосландилар, шу билан бирга, турк дунёси халқларининг маънавий раҳбари Исмоилбей Гаспралининг ўқиш-ўқитиш, мактаб ва мадраса ислоҳотига оид фикрлари таъсирида бўлдилар, озарбайжон халқининг ҳурфикрли улуг демократлари Жалил Мамадқулизода, Алиакбар Тоҳирзода Собирлар билан яқин ҳамкорликда бўлдилар, уларнинг "Мулла Насриддин" журнали, "Хўп-хўпнома" мажмуаси ўзбек зиёлилари ўртасида катта шуҳрат қозонди. Бу ҳол чор Россияси, генерал губернаторлик сиёсий доираларини анча ташвишга сола бошлади. Бу Россия ички ишлар вазирлигининг 1900 йил 31 декабрда Туркистон ўлкасига юборган 13444-рақамли "мутлақо махфий" фармойишида яққол кўзга ташланади. Унда ҳукумат губернаторларни нималардан огоҳ бўлишга даъват қилади: кейинги вақтларда татар адабиёти ва матбуотида 14 миллионли рус мусулмонларининг кўп асрли турмуш тарзини издан чиқариш хавфига сабаб бўлувчи руҳ пайдо бўлганлиги сезилмоқда. Бу руҳ татарлар ҳаётида катта бурилишга тайёргарлик жараёни кечаётгани ҳақида тахмин қилиш имконини беради. Бу ўринда вазирлик эътиборни Гаспринский фаолиятига, янги методдаги мактабларга, унинг дарслиги асосида она тилини ўқитиш масаласига қаратади. Татарлар, дейилади фармойишда, ислом ва туркийлик заминида тараққиёт учун интилмоқда. Шунинг учун полиция департаменти бу ҳаракатни ҳар томонлама ўрганиб, шу соҳада фаолият кўрсатаётган муаллифлар, уларнинг мақолалари, "ёш турклар" билан алоқаси, чет эл марказларида, айниқса Туркияда уларни кимлар рағбатлантираётгани, кимлар томонидан ва қаерда янги усул мактаблари очилгани, кимлар бундай мактабларда дарс бераётгани, кимлар бу мактабларга раҳбарлик қилаётгани каби масалалар ҳақида кенг маълумот сўраган.

Губернаторлик маъмурлари Туркистон ўлкасидаги маҳаллий зиёлилар фаолиятини, ўлкада кечаётган маданий, маърифий, сиёсий аҳволни Н. Остроумовдан кўра яхшироқ биладиган одамни топишлари амримаҳол эди. У Тошкентга келган вақтидан (1879 йилдан) бошлаб маҳаллий арбоблар, зиёлилар ҳақида (Туркистон, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги бўйича) каттагина материал тўплаган эди. Шунинг учун ҳам чор Россияси учун ниҳоятда муҳим бўлган бу вазифани Остроумовга топширганлар. Ушбу фармойишга биноан Туркистон ўлкасидаги "сиёсий жиҳатдан ишончсиз" деб билган, усули жаид мактабларини тарғиб-ташвиқ қилувчи мақолалар ёзган, янги мактаблар очган ва уларда муаллимлик қилган Исҳоқхон Иброт, Маҳмудхўжа Беҳбудий,

Сиддикий Ажзий, Мунаввар Қори, Абдулла Авлоний ва бошқалар ҳақида Ички ишлар вазирлигига маълумотлар юбориб турган.

Ушбу фармойишга асосан Н. Остроумов генерал Жўрабек (собик Китоб ҳокими Жўрабек Қаландарқори ўғли (1840 – 1906) устидан ҳам махфий маълумотнома берган. Унда айтилишича, Жўрабек додхоҳ 1890 йилдан бошлаб Исмоилбей Гаспрали билан яқиндан алоқа ўрнатган, "Таржимон" газетасининг муштарийларидан бирига айланган: "Таржимон" газетасининг жонкуяр тарғиботчиси генерал-майор Жўрабекдир. У янги усул билан қизиқмоқда. Гаспрали Тошкентга келганда у билан учрашди".¹

Дарҳақиқат, генерал Жўрабек рус армиясидан истеъфога чиққач, усули жаҳид мактабларини тарғиб қилиш ишларида фаол иштирок этган. Унинг бундай маорифпарварлик фаолияти ҳақида Исмоилбей Гаспрали кейинроқ унинг фожиали ўлдирилиши муносабати билан ёзган таъзияномасида шундай фикрларни билдирган эди: "Генерал Жўрабек авваллари Китоб шаҳрининг мустақил хони бўлиб, Русиянинг душмани сифатида асир тушган ва Туркистон ишларида Русияга садоқат билан хизмат қилган. Марҳум туғма аскар бўлиш билан баробар илм ва маорифни ҳам жуда севган бир киши эди. "Таржимон"ни(нг) чиққан кунидан бери доимий ўқувчиларидан эди. Оллоҳ ундан ўз раҳматини дариф тутмасин".²

Вазирликнинг ушбу фармойиши муносабати билан Олмаота (Верний) шаҳрида ўлка рус ва рус-тузем мактаблари муаллимларининг катта йиғини бўлиб ўтди. Унда мажлис қатнашчилари татар муаллимларининг мактаб очиб ўқитувчилик қилишларига, ўқимишли татар зиёлиларининг Туркистон ўлкасида яшашларига, ҳатто жой сотиб олишларига рухсат бермасликни талаб қилдилар. Бу ҳақда Мўминжон Муҳаммаджонов қуйидагиларни ёзади: "Шул чоғда Татаристон, Озарбайжон турклари биздан бурун кўз очиб, бойларининг ҳиммати билан янги мактаблар, янги ўрта, юқори (олий) мадрасалар солиб, минг-минг халқ болаларини кўзларин Оврупо билимлари билан очмоқда эдилар. Уфа шаҳрида "Олия", "Усмония", Қозон шаҳрида "Муҳаммадия", Оренбургда "Ҳусайния", Қафқазда биз отини билмаган яна қанча мактаблар, мадрасалар кўп эди. Бул янги мадрасаларни солмоқ учун юз минглаб, миллионлаб ақчалар кетган, Николайнинг тўралари, чиновниклари олдида неча дапқир сўроқлар берилган эди... Олмаота (Верний)да ўрус муллаларининг катта йиғини бўлди, шул йиғинда:

¹ Бу ҳақда қаранг: Юсупов Шариф, Худоёрхон ва Фурқат. Тошкент, "Шарқ" нашриёт-матбаа концерни, 1995 й. 86-бет.

² "Таржимон", 1906 йил, 12-сон.

— Татарлар қозоқлар билан сарт болаларини ўқитмасин! Ўқумушли татарларга Туркистон ўлкасида туриш учун йўл қўймаслик керак! Чунки улар сарт, қозоқларга билим тарқатиб, кўзларини ва фикрларини очадурулар, сўнгра бизга емак учун Туркистонда нон қолмайдур. Иккинчи, янги тартиб билан ўқитувчи муаллимлар, пуруғрамлари, ўқитадурғон китобларини кимларнинг асари эканлигин "инспектур"ларга ёзиб кўрсатмагунча бола йиғиб ўқутолмайдурлар! — деб қарор бердилар. Шунинг учун ҳукуматнинг ўрус ва мусулмон маъмурларидан (амадорлар) ҳам имтиҳон кўриш баҳонаси билан келиб-кетиб турмоқда эдилар".¹

Россия ҳукуматининг туркий халқларга нисбатан қўллаётган, уларни бирлаштириш эмас, аксинча, бир-биридан ажратиш сиёсати Исмоилбей Гаспралига ҳам кучли таъсир кўрсатди, бу сиёсатга ўз муносабатини билдирди: "Русиядан келма мусулмонларнинг Озиёи Вустода мулк олмасиндан Русия давлатининг фойдаси надур? Икки тараф бирлашмасун. Русияли мусулмонлар туркистонлиларга раҳбар ўлмасун каби ғалат бир фикр вор эса беҳудадир, бесамардир. Мусулмонларнинг бирлиги бўйла қозоқлар ила айрилмаз, чунки бу бирлик динийдир, тарихийдир, жинсийдир. Бўйла қозоқларнинг ҳатто фойдасида вордир: мусулмонларнинг фикрини ишлатур, кўзларини очар, ҳиммата савқ эдар".²

Ёш Мунавварқори 1892 йилда Тошкентда юз берган "Вабо қўзғолони"ни ўз кўзи билан кўрди. Паншаха, кетмон, тош кўтарган халқ мустамлакачилар томонидан замонавий қурооллар билан қарши олинди, минглаб оломон Кайковус дарёсига ғарқ қилинди. 1898 йил Андижон қўзғолони қонга ботирилди, ўнлаб Мингтепа каби қишлоқлар тўпга тутилди, култепаларга айлантирилди. Мунавварқори қалбида чор мустамлакачиларига нисбатан нафрат туйғуси мавж урди. Аммо чор Россиясидек маккор, даҳшатли салтанатга ва унинг замонавий артиллерияларига қарши ночор, нодон оломонни қарши қўйиш мумкин эмаслигини Мунавварқори ва маосирлари тушуниб етдилар. Бу масалада унга Исмоилбей Гаспрали, Ризо Фахриддин, Садри Мақсудий, Фотиҳ Каримий қарашлари, Россия, Эрон, Туркияда содир бўлаётган инқилобий ҳаракатлар, сиёсий қарашлар кучли таъсир кўрсатди.

Нима қилиш керак? Қора халқ онгини оқартириш, илм-маърифат сари етаклаш керак, уни фан-техника янгиликларига ошно қилиш керак. Бунга эса мактаб орқали, дастлаб ибтидоий мактаб орқали эришиш мумкин. Мана шундай ўта оғир таъқиб ва тазйиқлар остида Қримда бутун турк дунёсини тилда, ишда,

¹ Муҳаммаджонов Мўминжон, Турмуш урушилари, Тошкент 1926 йил, 277-бет.

² Бухорода на кўрдим? "Таржимон", 1908 йил, 68-сон.

фикрда бирликка чақирган Исмоилбей Гаспралининг фаолиятини Мунавварқори Абдурашидхонов Туркистонда давом эттирди. У 1901 йилда дастлаб Тошкентнинг Шайхованд Таҳур, кейинчалик шаҳарнинг бошқа турли даҳаларида биринчи "усули жаид" мактаблари очди. Бундай мактаб 1893 йилда Бухоро ва Самарқандда Исмоилбей Гаспрали бошчилигида очилган ва бир неча ой фаолият кўрсатган мактаблардан кейинги ўзбеклар томонидан очилган "усули жаид" мактабларининг биринчиси эди. Бу ҳақда унинг замондоши, шогирди, жаид педагогларидан Мўминжон Муҳаммаджонов — Тошқин қуйидагиларни ёзади: "Мунавварқори Шайхованд Таҳур даҳалик Мирдадаҳожидеган бир бойнинг маҳмонхонасида мактаб очиб, бир-икки йилдан бери Абдусамеъқори деган бир киши билан бола ўқитишиб турмоқда бўлганлигини айтдилар. Бориб кўрдим; каттагина ҳам кенг бир ташқарида 15—20 чоғли болаларни ўқутмоқда эканлар. Булар билан кўришиб-сўрашиб бўлиб, болаларнинг ўқишларини синф-синфларида юриб кўриб чиқдим. Ҳозирда тўрт синф бошланғич (ибтидоия) мактаб бўлиб, яхшигина тартиблик: парта, катта қора тақта, ер юзи бўлақларининг (қитъаларининг) қисқача ҳам бутун "харита"лари бор экан. Ҳозирда шу тартибда очилгон "янги тартибли мактаб" 9—10 ерда борлигин билдирдилар. Бу янги тартиб мактабларнинг Тошкент шаҳрида жорий бўлиб кетишига биринчи сабаб Мунавварқори бўлиб, барчасининг пуфроғомини шу тузиб берган".¹

Мунавварқори бундай мактабларнинг кундалик ўқув-тарбия ишларидан тортиб, йиллик битириш имтиҳонларини уюштиришгача, "усули савтия" методини иқтидорли ёш ўқитувчиларга ўргатишдан тортиб, мактабларни замонавий дарслик ва қўлланмалар билан таъминлашгача ва янги дарсликлар яратишгача бўлган узлуксиз жараёни бошқарди. Унинг бу фаолияти даврининг улуғ мутафаккирлари томонидан қўллаб-қўлтиқланди. Маҳмудхўжа Беҳбудийдек жаидчилик ҳаракатининг қарвонбошиси унга мададкор бўлди. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг бу борадаги сўзларига эътибор беринг: "Туркистонда муаллим чиқормак учун дорилмуаллимин бўлмаса ҳам ҳар шаҳарда усули таълимдан хабардор бир-икки нафар муаллим албатта бордур. Ана, муаллимликка толиб кишиларни аларнинг ҳузурига юборуб, 3—4 ой зарфида усули таълимдан хабардор қилдурмоқ мумкиндур. Агар бояфарз, ушбу хидматни муаллимларимиз илтизом қилмасалар, ул ҳолда муаллимликка ҳаваскор ёшларни бир оз заҳматлик бўлса ҳам тўғридан-тўғри Тошкандда Мунавварқори

¹ Мўминжон Муҳаммаджонов — Тошқин, Турмуш урунишлари, 245-бет.

жанобларининг мактабиға юбормоқ керакдурки, мушорун алайхнинг мундай толибларни маалмамнуният қабул этмоқлариға аминдурмиз. Ишта, мухтарам қариндошлар, миллатимизнинг тилаги ва энг зўр эҳтиёжи ушбу шайлар эдики, назари олийларингиза арзу тақдим этдук".¹

Туркистонда етишиб чиққан буюк ислохотчилардан бири бўлган Мунавварқори Абдурашидхонов Исмоилбей Гаспдали билан учрашмаган бўлса ҳам, унинг ҳамма дарслик ва ўқув қўлланмалари билан, бадий ва публицистик асарлари билан яқиндан таниш, сиёсий қарашлари таъсирида бўлди, унга эргашиб "усули жаид" мактаблари очди, ўқитувчилик қилди, дарсликлар яратди, усули жаид мактаблари учун ўқитувчилар тайёрлади. Унинг бевосита тарбиясида Маннон Уйғурдек буюк санъат арбоби, ака-ука Ҳусанхўжа ва Эшонхўжа Хонийлар, ака-ука Шокиржон ва Собиржон Раҳимийлар, Самеъқори, Салимхон Тиллахонов, Қаюм Рамазон, Шорасул Зуннун, Мажид Қодирий каби педагоглар етишиб чиқдилар.

Мунавварқори Тошкентда очган усули савтия мактабларида ўзи тузган ўқув дастурлари асосида жамоат олдида очиқ имтиҳонлар ташкил қилган. Бундан асосий мақсад, биринчидан, усули жаид мактабларини бадном қилувчи мутаассиб қадимчиларнинг даъволари асоссиз эканлигини халқ олдида намойиш этиш бўлса, иккинчидан, халқ ўртасида илм-маърифатга, янги ўқитиш усулига, замонавий турмуш тарзига рағбат уйғотиш эди. Шунинг учун ҳам Мунавварқори имтиҳонларга ўқувчиларнинг ота-оналаридан тортиб, шариат-дин пешволаригача, ҳатто ўлкада катта эътибор қозонган олиму шоирларни, маърифатли бойларни ҳам таклиф қилган. Мана, унинг Наманганга — Исҳоқхон тўра Ибротга йўл-лаган "Даъватнома"си: "Ҳурматлу Исҳоқхонхожи жанобларина!

1907 йил май ойиндан эътиборан Тошкентда Тарновбоши маҳалласинда "Хония" мактабинда талабаларни йиллик имтиҳони бошланур. Сиз ҳурматлудан рижо қилурмизки, тавобингизда бўлгон усули жаидия мактаблари мудирлари ила имтиҳон мажлисларина ташриф қилсангиз, муаллим ва шогирдлар Сиздан мамнун бўлур эдилар.

Муҳибингиз Мунаввар Қори, 15 март 1907 йил".

Бундай имтиҳонлар "усули жаид" мактабларининг ўлка бўйлаб кенг тарқалишига олиб келди. 1903 йилда Самарқандда Маҳмудхўжа Беҳбудий, Сиддикий Ажзий, Абдуқодир Шакурий, Наманганда Исҳоқхон Иброт, Сўфизода, Қўқонда Абдулваҳоб Ибодий, Ашурали Зоҳирий, Ҳамза, Пўлатжон Қаюмов, Бухорода Абдулвоҳид Мунзим, Садриддин Айний, Хоразмда Ҳусайн Кушаев, Бобоохун Салимовлар бошчилигида усули жаид мактаблари тармоқлари кенгайиб борди.

¹ М.Беҳбудий. Мухтарам ёшларга мурожат. «Ойна» жур. 1914 й. 41-сон.

Мунавварқори усули жаид мактаблари очиш билан иш битмаслигини, дарслик ва ўқув қўлланмалари ҳаводек зарур эканлигини жуда яхши билар эди. Шунинг учун ҳам у дастлабки йилларда Истанбул, Қозон ва Қримдан диний ва дунёвий ўқув рисоалари, алифбо ва ўқиш китоблари олади. У 5 синфли илк усули жаид мактаби қошида икки синфли рушдия (юқори синф) очади. Бу мактаб бутун Туркистон учун "Намуна мактаби" сифатида шуҳрат қозонди. Мунавварқори ўлкани қолоқликдан, миллатни мустамлака зулмидан қутқаришнинг бирдан-бир йўлини илм-маърифатда, замонавий техникани эгаллашда кўрди. "Намуна мактаби"ни биринчи бўлиб битирган собиқ шогирдларидан Афандизода унинг бу фаолияти ҳақида қуйидагиларни ёзди: "Мунавварқори Туркистонни истило этганларга қарши курашнинг ягона йўли таълим деб билди. Халқни исёнга чорламади. Бизнинг ғалабамизнинг биринчи шарти ва асоси билим ва техникадир", — деган фикрлари билан биз ёшларга таҳсилни Истанбулда давом эттириш кераклигини таъкидлар эди".¹

Усули жаид мактабларининг ҳар қандай таъқиб ва тазйиқларга, мутаассиб уламоларнинг дашномларига, бўҳтонларига қарамай, халқ эътиборини қозониши, унинг сўнгги қатламларигача кириб бориши, айниқса, мусулмон қардошларнинг бу борадаги ҳамжиҳатликлари рус сиёсатдонларини, мафкурачиларини анча ташвишга сола бошлади. 1909 йилда Н. Остроумов "Туркестанские ведомости" газетасининг 1-сонида "Что делать с новометодными мактабами?" номли мақоласини эълон қилди. Унда муаллиф куюниб қуйидагиларни ёзади: "Рус маъмуриятининг ерликлар эски мактабларига нисбатан қўлаган менсимаслик, назар-писанд қилмаслик сиёсати ўлкадаги ҳукмронлигимизнинг дастлабки ўн йиллигида ўзини оқлаган бўлиши мумкин. Аммо кейинги уч ўн йилликда бу сиёсат ўзини оқламаганини ҳеч қачон ҳеч нарса билан яшириб бўлмайди. Мана, чиндан ҳам кутилмаганда пушаймон бўладиган воқеа содир бўлди. Биз ўлка маорифида бирор иш амалга оширгунча, ҳатто катта қийинчиликлар билан энди бир неча рус-тузем мактаби очганимизда, бошқалар ташқаридан (Қримдан) катта ғайрат билан ўлка маорифи учун бошқа байроқ остида мустақил фаолият олиб борди. Бу янги усул мактаблари

¹ Афандизода, Мунавварқори, Ёш Туркистон, 1934й., № 50, январ. "Ёш Туркистон" журнали 1929 — 1939 йилларда Парижда ўзбек тилида, араб имлосида мунтазам чиқиб турган. Муҳаррири Мустафо Чўқай ўғлидир. Бу журналда Туркистон мустақиллигини, истиқлолни қалбдан орзу қилган, ватандан узоққа, хорижга кетишга мажбур бўлган ўзбек зиёлилари фаол иштирок этганлар. Журналнинг 117 сони чиққан. Журнал материаллари ўша давр Ватанимиз сиёсий-маънавий ҳаётини ўрганишда, айниқса, истиқлолимиз қадр-қимматини чуқур идрок этишда муҳим аҳамиятга эга. 1934 йил давомида ушбу журнал Мунавварқори Абдурашидхон ўғли хотирасига бағишлаб туркум мақолалар, хотиралар эълон қилган.

аста-секинлик билан маъмуриятнинг ҳеч қандай рухсатисиз очила бошлади ва ажабланарли, йўл қўйиб бўлмайдиган томони шундаки, ҳозир ҳам област, уезд маъмуриятлари, ҳатто ҳукумат мактаблар инспекцияси назоратисиз давом этмоқда".¹

Чор ҳукуматининг мустамлака ўлкаларда қўллаган мактаб соҳасидаги сиёсати шундай эдики, иложи борича, бундай "усули жаид" мактабларини тақиқлаш, жуда бўлмаганда, уларнинг кенг тарқалишига турли тўсиқлар вужудга келтириш, шу билан бундай мактаблар ривожланишининг олдини олиш эди. Туркистон ўлкасига нисбатан Татаристон, Бошқирдистон, Қрим ва Кавказ ўлкаларида анча илгари бундай жараён кечган ва уларга қарши курашда маъмурият катта тажриба орттирган эди. Бу ўлкаларда ҳам "усули жаид" мактабларига биринчи бўлиб мутаассиб уламолар — "қадимчи"лар қарши чиққан эдилар. Генерал губернаторлик маъмурияти "усули жаид" мактабдорларига оппозицияда бўлган маҳаллий мутаассиблар — "қадимчи"ларни қарши қўйди, бу курашда уларни рағбатлантирди, ўзлари бу мактабларга, уларнинг ташкилотчиларига қарши турли бўҳтонлар, сиёсий айбномалар уюштирдилар. Бу билан генерал-губернаторлик маъмурияти, биринчидан, мустамлака халқини асрий қолоқликда, мутелиқда асрашдек қабих ниятини амалга ошириш вазифасини қўйса, иккинчидан, ўзини мусулмон дини софлигининг ҳимоячиси сифатида кўрсатди. Чор ҳукумати маъмурлари ўзбек зиёлиларини бир-бирига қарама-қарши икки қутбга ажратиб ташладилар, жаидларни қаттиқ таъқиб остига олдилар, ўта мутаассиб дин пешволарини уларга қарши қўйдилар, масжид-мадрасаларнинг, эски мактабларнинг кўпайишига катта имконият яратдилар. Туркия, Боғчасарой, Уфа, Қозон, Тифлис, Оренбургдан келадиган нашрларнинг тарқалишини қаттиқ назорат остига олдилар. Бу билан ҳукумат маъмурлари мустамлакачилик мафкурасининг устунларидан бўлиш Н.И.Илминский кўрсатмаларига амал қилдилар.

Губернаторлик маъмурлари маърифат фидойиларига қарши курашда, уларни халқ ўртасида бадном қилишда энг қабих усуллардан ҳам қайтмаганлар. Кексаларнинг хабар беришига қараганда, 1908 йили Н.Остроумов Самарқандда Улуғбек мадрасаси жомеъсида бир неча минг номозхон ҳузурида усули жаид мактабларига борган ёшлар мусулмон дини аҳкомларига амал қилмай қўяётганликлари, бундай мактабларда динга хилоф илмлар ўқитилаётгани ҳақида "куюниб" маъруза қилган. Қора халқ, мутаассиб уламолар унинг маърузасидан қаттиқ мутаассир бўлиб, "ғайридин бўлса ҳам бизга, динимизга қанчалар меҳрибон" деб, кўзларига ёш олиб, дуо қилган эканлар.

¹ "Туркестанские ведомости", 1909 г, №1.

Н. Остроумов "усули савтия" мактабини текшириш учун борганда кенг жамоатчилик олдида муаллимга қуйидагиларни таъкидлайди; "Домла, каломи шарифни кўпроқ ўқитинг, ҳа, каломи шарифни..." Мустамлакачиларга маҳаллий мактабларда дунёвий фанларнинг ўқитилиши ёқмас эди.

Шу ўринда "усули жаҳид" мактабларининг вужудга келиши билан боғлиқ бир муҳим масалани айтиб ўтиш ўринли кўринади. Туркистон ўлкасининг ҳамма ҳудудларида, шу жумладан, Тошкентда ҳам, дастлабки "усули жаҳид" мактабларининг очилиши татар муаллимларининг фаолияти билан боғлиқдир. Бу ҳақда Мўминжон Муҳаммаджонов Тошқин қуйидагиларни ёзади: "Қудратуллоҳқори ҳар куни Бешоғоч дарвозасидаги "нўғой маҳалла" сиға бориб, яқинда ички Русиядан келиб, мазкур маҳаллага мактаб очган бир татар муаллимидан ўрганиб келар ҳам Оҳангузардаги "русски-туземновий" номи билан очилган ўрус ибтидоий мактабига кечалари қатнаб ўқуб юрар эди. Бу чоғларда "усули жаҳид", "усули савтия" деган гапни ҳеч киши билмас ҳам, ҳеч бир киши айтмас эди. Бу ўқишни кишилар "нўғойча ўқиш" деб юрар, ҳеч кишида таассуб ҳам йўқ, бундай ўқишнинг ҳаром ва ҳалоллиғига фатво излагон киши ҳам йўқ эди. Мен ҳам Чақарда Қудратуллоҳқорининг мактабига бориб, болаларга ўқитгон нарсаларини кўриб, ҳайрон қолиб, мадрасага келар эдим. Бунинг ўқитадургон нарсалари: татарча бир алифбони қора туника тақтага бўр билан ёздириб ўқитиш ва бир оз ҳисоб ўргатишдан иборат эди. Бу "нўғойча ўқиш", яъни усули жаҳид 1900 йил март ўрталарида шул Қўшмозор даҳаси, Тўқли жаллоб маҳалласидаги Наби домла мактабида бошланган эди".¹

Усули жаҳид мактаблари Қрим, Қозон, Озарбайжонга Туркистон ўлкасига нисбатан 15—20 йиллар олдин кириб кела бошлаган ва у ердаги илғор педагоглар ҳам дастлабки йиллар мутаассиб уламолар, усули қадим тарафдорлари таъқиб ва тазйиқига, мустамлакачилар қаршилиғига учраган ҳамда улар ўз ватанларидан қувғин қилинган эдилар. Улар кўп ҳолларда Туркистон ўлкасида қўним топган ҳамда миллат фарзандларини баркамолликка етаклашдек муқаддас вазифаларини давом эттирган эдилар. Дастлаб улар татар болалари учун мактаблар очдилар, кейинчалик ерли аҳоли ҳам ўз фарзандларини татар мактабларига бера бошладилар. Изланувчан, кўзи очиқ ўзбек ўқитувчилари бу мактаблардан ўрнак олдилар, уларнинг ўқитиш усуллари ўз фаолиятларига татбиқ қилдилар. 1913 йилда "Шўро" журналича²

¹ Мўминжон Муҳаммаджонов, Турмуш урунишлари, Тошкент, 1926 йил, 37-бет.

² "Шўро" — туркий халқлар орасида катта шухрат қозонган, ҳар ойда икки марта 1908-1918 йилларда Оренбургда машҳур маърифатпарвар ва олим, дин пешвоси Ризондин Фахриддин муҳаррирлигида чиқиб турган. Жами 240 сони чиққан. Унда Туркистон ўлкаси маорифи, маданияти ҳақида жуда кўп мақолалар босилган.

Қўқондан Аҳлулло Хайрулло ўғлининг "Туркистон вилоятинда усули жаид тарихи" сарлавҳаси остида анча эътиборли мақоласи босилади. Унда ўлкамизда усули жаид мактаблари тарихига оид анча қизиқарли фикрлар мавжуд: "Туркистон вилояти ўлан Фарғона музофотидаги Хўқанд шаҳрина келиб, Хўқанд мусулмонларининг болаларин "усули савтия" ила бошлаб ўқутувчи муаллим Салоҳиддин афандидир. Мунинг отаси (1909 да Хўқандда вафоти) Сирожиддин бобой Симбир губернаси, ёшлиқда "Ажи" қарасина ҳижрат қилуб, анда муаллимлик қилмиш... Муаллим Салоҳ афанди Хўқанд шаҳрина келуви ила марҳум Аҳмадбой Хусаинофнинг Хўқандда кўн кебати шўбасида хидматга кирушди. Мунда бир неча ойлар турғондан сўнг Аҳмадбойнинг довериниси Али Асғар афанди Сутушеф жанобларининг ўғлини ўқутмиш. Муаллим афанди бугун қувватини бир болағағина сарф қилғониға, табиий бир ой ичиндада болаға бик кўб нарсалар билдирмиш. Али Асғар афанди Салоҳиддин афандида муаллимликка иқтидор борлиғини билгач, ўзининг бир неча дўстлари ила маслаҳатлашуб, бир мактаб очуб берарга қарор қилмишлар ва бу тўғрида Аҳмадбойдан ёрдам сўрамишлар. Марҳум Аҳмадбой жавобида: "Маним хидматимда вақтида олатурғон жалувасин беруб турурман", — демиш. Маслаҳатлар бир ерга жевилғач, бир ерда бир уйни ижарага олуб мактабни очуб, 1900нчи санада 11 февралда "Бисмилло..." деб, муаллим Салоҳиддин афанди Фарғонада Хўқанд шаҳринда "усули савтия" ила болалар ўқута бошлади...

Салоҳ афанди болаларни бик гўзал ҳозирлади ва халққа кўрсатмак учун олти ой тўлғанда имтиҳон қилди. Имтиҳон мажлисина татарлардан, сартиялардан ҳам кўб одамлар ҳозир бўлдилар. Биринчи мартаба ўлароқ Хўқанд шаҳринда "усули савтия" имтиҳони бўлди. Яъни олти ой ичинда ёш болаларнинг нарса ўқуб ўграндикларин халққа кўрсатдилар. Имтиҳонға ҳозир ўлмиш татарлар ила сартлар 8—9 яшар болаларнинг ёзув танувлари, китоб ўқувлари, ҳисоб, жўғрофия ва тарихдан билувлари, гўзал овоз ила Қуръони карим ва саловот ўқувларин кўруб, ҳайрон қолдилар... Бу имтиҳондан сўнг мактабда кундан-кун болалар кўпайди, мактабга болалар сифмағонликдан бошқа бир ўриндан уй олинуб, мактабни бирга кўчирдилар.

"Усули савтия" ила сарт болаларин ўқутуб, бунларға тездан ёзув танитув хабари бугун Хўқанд уезина таралди. Салоҳ афанди кундузлари юздан ортиқ ёш болаларни, кечалари зўрроқ йигитларни ўқутди; кундан-кун шуҳрати ортди. Сўнгра Мирзо Умар Ҳожини исмли басиратли бир зот ўз маҳалласинда мактабхона соддуруб, Салоҳ афандини шунда кўчирди. Бундан сўнг Салоҳ афандидан маода бир неча бошқа татар муаллимларида келуб

мактаб очдилар. Салоҳ афандидан ўйраниб чиқмиш сартия йигитларидан-да бир нечалари болалар жевиб ўқута бошладилар.

Лекин 1911нчи сананинг биринчи январинда татар муаллимларининг ҳаммасида сарт болаларин ўқутувлари манъ қилинди: "Татар муаллимлари сарт болаларин ўқутмасунлар", — деган фармон бўйинча татар муаллимлари сарт болаларин ўқутувдан тўқтадилар.¹

Илк ўзбек жаҳид педагогларидан Абдуқодир Шакурый 1901 йилда Самарқанддан келиб, Салоҳиддин Сирожиддиновнинг ушбу мактаби билан махсус танишиб кетгани маълум. Бу ҳол Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида ҳам кўзга ташланади.

Юқоридаги кўчирмадан яна шу нарсга маълум бўладики, биринчидан, ўзбек маорифпарвар зиёлилари, маҳаллий бойлар татар муаллимлари томонидан очилган мактабларни қўллаб-қўлтиқлаганлар, имтиҳонда қатнашиб, ўқувчиларнинг билимларидан мамнун бўлган, Мирзо Умар Ҳожига ўхшаган маърифатли бойлар мактаб учун янги иморат ҳам қуриб берганлар. Иккинчидан, татар муаллимларининг Туркистон ўлкасидаги бундай маърифатпарварлик фаолиятига, усули жаҳид мактабларининг кенг тармоқ ёзишига губернаторлик маъмурлари кескин қарши чиққанлар ва ҳукумат фармони билан ёпишга муваффақ бўлганлар.

Абдурауф Шаҳидий², Ҳусайн Макаевлар³ ҳам усули жаҳид мактаблари очгани учун ўз ватанларидан (Қозондан — У. Д.) қувғин қилинган, Наманган ва Қўқонда фаолиятларини давом эттирган татар педагогларидир. Тўрақўрғон қозиси Исҳоқхон Иброт мактаб очиб, муаллимлик қилиш ҳуқуқидан маҳрум этилган бу икки педагогни 1906 йилда Тўрақўрғон ва Наманганда очган мактабларига ўқитувчи этиб тайинлади. Кейинчалик улар Исҳоқхон Иброт ташкил этган "Матбааи Исҳоқия"да ношир сифатида ҳам фаолият кўрсатдилар.

1905 йил воқеалари жаҳидчилик ҳаракатининг янги тараққиёт босқичига кўтарилишига, кўламининг кенгайишига, миллий онг, миллий тафаккурнинг ривожига туртки бўлди. Турк, татар, озарбайжон, бошқирд мутафаккирлари билан алоқалар янада мустаҳ-

¹ "Шўро" журнали, 1913 й., 7-сон.

² Абдурауф Шаҳидий — Охундзода — педагог, драматург, ношир. Дастлаб ўз фаолиятини Исҳоқхон Ибротнинг усули жаҳид мактабида муаллим сифатида бошлаган. 1911 йилда "Матбааи Исҳоқия"да нашр этилган драма "Маҳрамлар"нинг муаллифи. 1910 йилдан "Матбааи Исҳоқия"га мудирлик қилган.

³ Ҳусайн Макаев(1875—1942) — педагог, матбаачи. Саратов губерниясида усули жаҳид мактаблари очгани учун қувғин қилинган ва 1906 йилдан Исҳоқхон Ибротнинг усули жаҳид мактабларида муаллимлик қилган. Янги мактаблар учун 1912 йилда "Илми ҳол" дарслигини "Матбааи Исҳоқия"да босмадан чиқарган. Муаллимлик билан бир вақтда Абдурауф Шаҳидий билан бирга "Матбааи Исҳоқия"да ношир, мудир сифатида фаолият кўрсатган.

камланди. Янги "усули жаид" мактаблари сони маҳаллий мактабдорлар, хур фикрли зиёлилар саъй-ҳаракати ҳисобига анча ортди. Фарғона вилояти халқ ўқув юртлари инспектори (назоратчиси) О. Егоров 1909 йилда Туркистон ўлкасидаги рус-тузем мактабларининг аҳволига бағишланган махсус кенгашда куюниб шундай деган эди: "Яқин келажақда янги методдаги маҳаллий мактабларнинг кенг ёйилиши ва уларга нисбатан маҳаллий аҳоли эътиборининг кескин ортиб бориши билан рус-тузем мактаблари батамом хароб бўлади".¹

"Усули жаид" мактабларини бутунлай ёпиб қўйиш ёки тақиқлашдан губернаторлик маъмурияти қўрқар эди, чунки бу иш бундай мактабларни яширин равишда ташкил қилишга, айниқса, маҳаллий халқнинг қаттиқ норозилик ҳаракатига олиб келар, кўплаб ёшларнинг чет элга, биринчи навбатда, Туркияга бориб ўқишига йўл очилар эди.

Маҳаллий педагогларнинг "усули савтия" мактабларини очиши губернаторлик маъмурияти томонидан қаттиқ назорат остига олинди. Шу муносабат билан 1909 йилда Туркистон ўқув округи қошида махсус комиссия "Фармойиш" ишлаб чиқди. **"Фармойиш" шундай масалаларни ўз ичига олган эди:**

1. Маҳаллий мактаблар Чор маъмуриятининг махсус рухсатномаси билан очилади.

2. Маҳаллий мактабларни очиш ва унда ўқитиш сиёсий жиҳатдан тўла ишончли бўлган Россия фуқароларигагина рухсат этилади.

3. Маҳаллий мактаб қайси миллат болалари учун очиладиган бўлса, унинг ўқитувчилари ҳам ўша миллатга мансуб бўлиши шарт.

4. Маҳаллий мактабларда фақат Россия цензураси рухсати билан чоп этилган китобларгина ўқитилади.

5. Маъмурий полиция идораларида ишловчи масъул шахслар зиммасига барча маҳаллий мусулмон мактабларини аниқ рўйхатга олиб бориш ва рўйхатдан ўтмаган мактабларнинг фаолият кўрсатишига йўл қўймаслик вазифаси юклатилади.

6. Махсус рухсатсиз мактаб очган шахслар мактаб очиш ва ўқитувчилик ишидан абадий маҳрум этилади.

7. Маҳаллий мактаблардаги ўқитиш ишлари ва уларда жорий этилган тартиб-қоидаларга риоя этилиши устидан назорат қилиб туриш маҳаллий маъмурларга ҳамда мактаб нозирларига юклатилади.²

Фармойишнинг ҳамма моддаси маҳаллий миллат фарзандлари учун очиладиган мактабларга бир катта тўсиқ вазифасини ба-

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат архиви, Д. 797, 75-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Давлат архиви, 47-фонд, 926-д, 109-бет.

жаради. Учинчи моддадаги таъкидга кўра ўқувчилар қайси миллатга мансуб бўлса, мактаб очувчи муаллим ҳам ўша миллатга мансуб бўлиши керак. Бу билан ички Россиядан келган татарлар томонидан очилган ва очилаётган "усули жаҳид" мактабларининг фаолияти тўхтатилди. Натижада, "усули жаҳид" мактабларининг сони кескин камая бошлади.

Энди дунё юзини кўраётган "усули жаҳид" мактабларида қўллаш учун маҳаллий муаллифларнинг дарсликлари ҳали йўқ даражада ёки етарли эмас эди. Атоқли маорифчи Саидрасул Саидазизовнинг "Устоди аввал" алифбо дарслиги ниҳоятда кам миқдорда нашр қилиниб, ҳатто рус-тузем мактаблари учун ҳам етишмас эди. "Усули жаҳид" мактабларида Мажид Қодирий томонидан яратилган ва 1910 йилда нашр этилган "Ҳисоб" дарслигига қадар Қозонда, Туркияда нашр қилинган математика бўйича турли дарсликлардан фойдаланилар эди. Бунинг устига "Фармойиш"га биноан татарлар томонидан яратилган ва "усули жаҳид" мактабларида муваффақият билан ўқитилаётган ҳамда Туркияда нашр этилган дарсликлардан фойдаланиш манъ этилди. Бу ҳам жаҳид мактабларининг кенг кўламда фаолият кўрсатишига катта тўсиқ эди. Шунинг учун ҳам жаҳид педагогларидан Ҳожи Муин Шукруллаев кўплаб "усули жаҳид" мактабларининг ёпилиб қолаётганини маҳаллий ўқитувчиларнинг, биринчидан, "усули савтия" методидан хабарсизликлари бўлса, иккинчидан, бундай мактаблар учун махсус дарсликларнинг йўқ даражада эканлигидан, деб кўрсатади: "1901 йилдан эътиборан Қўқон ва Тошкентда, 1903 йилдан Самарқандда янги мактаблар очила бошлади. Бу мактаблар Туркистоннинг катта шаҳарларида сон жиҳатидан (тақлидий суратда) бир даража кўпайган бўлса ҳам, 4-5 йилдан кейин яна камайиб, фақат тузуқлари давом этди. Бунинг биринчи сабаби китобсизлик бўлса, бошқа сабаби ўқитувчиларнинг усули таълимдан хабарсизликлари эди".¹

Юқорида тилга олинган фармойиш асосида Туркистон ўлкасидаги бир неча мактаблар ёпиб қўйилди, ўқитувчилари тинтув қилинди. Усули жаҳид мактаблари мустамлакачиларнинг мана шундай оғир таъқиб ва тазйиқлари остида фаолият кўрсатишга мажбур бўлди. Жаҳид мутафаккирларига қарши олиб борилаётган бундай таъқиблар ҳақида Садр Мақсудий² 1912 йилда учинчи

¹ Ҳожи Муин. Биринчи ўзбек алифболари, "Маориф ва ўқитгучи" журнали, 1926 й, 2-сон.

² Садр Мақсудий (Мақсудов Садриддин Низомиддинович — 1880 — 1957) — давлат ва жамоат арбоби, тўртала Россия Давлат думаси аъзоси, 1880 йилда Қозон уездининг Тошсув қишлоғида татар муллasi оиласида туғилган. Қозон мадрасасида, Борчасаройда Исмоилбек Гасирали мактабида, 1901 — 1906 йилларда Париж университетининг ҳуқуқшунослик факультетида ўқиган, ҳуқуқшунослик номзоди. 1917 йил октябрь инқилобининг қабул қилмаган. 1919 йилда Парижда Тинчлик конференциясида иштирок этган ва туркий халқлар ҳуқуқларининг ҳимоя қилишга даъват этган. 1925 йилда Мустафо Отатурк таклифи билан Туркияга боради. Кўп йиллар Истанбул ва Анқара университетларида дарс беради. У ҳаётининг 34 йилини Россияда, 11 йилини Францияда ва 32 йилини Туркияда ўтказади. Садр Мақсудий 1957 йил 20 февралда Туркияда вафот этди.

чақириқ Россия Давлат думаси минбаридан қуйидагиларни баён қилган эди: "Ҳар бир миллатнинг ўзига хос муқаддас, қадрли одатлари мавжуд. Адолатли давлат халқларнинг бундай қадриятларига қарши ҳеч вақт даҳл қилмайди. Булар миллатнинг тили, бадиияти, мактаби ва бошқалардир. Бизнинг ҳукуматимиз эса туркий миллатларнинг муқаддас одатларига қарши мунтазам равишда тажовуз қилиб туради: мактабларимиз, адабиётимиз, бадииятимиз таъқиб остига олинади. Фақат бир йил давомида 150 дан ортиқ энг эътиборли ўқитувчилар, муллаларнинг уйлари тинтув қилинди. Қўқон шаҳрида маҳаллий инспектор (назоратчи) фармойиши билан 20 га яқин мактаб ёпилди ва ўқитувчилари ҳайдаб юборилди. Тошкентда Мунавварқорига мадраса қошида рус синфи очишга рухсат берилмади, Наманганда Ҳусаин Макаев ўқитувчилик ишидан четлаштирилди»¹. Аммо чор ҳукумати усули жаҳид мактабларининг кенг қулоч ёзишига қанчалик тўсиқлар қўймасин, табиий — тарихий жараёни тўхтата олмади.

Дунёда ўқувчилик ишидан ҳам оғирроқ, шу билан бирга, шарафлироқ, ундан ҳам буюкроқ иш бўлмаса керак. Чунки ўқитувчи инсон фарзандини ҳақиқий камолот сари етаклайди. Ҳар қандай жамиятнинг инқирозию таназзули, равнақию истиқболи унинг мактабга, таълим-тарбияга ва айниқса, ўқитувчига бўлган муносабат билан ўлчанади.

"Усули жаҳид" номини олган "усули савтия" (товуш методи)га асосланган мактаблар моҳият эътибори билан "рус-тузем" мактабларига қарши вужудга келди. "Усули жаҳид" мактабларида миллий маънавияти юксак, миллат, Ватан истиқболи учун жон куйдирувчи ёшларни тарбиялаб етиштириш биринчи ўринда турган. Жаҳид педагогларининг буюк хизматлари шундаки, улар мактабларда ўз она тилида таълим-тарбия беришга, миллий адабиёт, мусулмон дини асосларини ўқитишга ҳал қилувчи масала сифатида қарадилар. Чунки улар миллатнинг ўзлигини сақловчи асосий восита она тили ва миллий адабиёт деб билдилар. Чўлпоннинг "Кеча ва кундуз" романидаги Мирёқуб билан жаҳид Шарафиддин Хўжаев ўртасида кечган суҳбатни эсланг.

Миллийлик ва миллият масаласи Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлониё каби мутафаккирлар фаолиятида ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг бу ҳақдаги сўзларига эътибор беринг: "Барчамизга офтоб каби равшан ва аёнлурки, макотиб тараққийнинг бошланғичи, маданият ва саодатнинг дарвозасидур. Ҳар миллат энг аввало макотиби ибтидоийсини замонача ислоҳ этиб кўпайтурмагунча, тараққий йў-

¹ Мусульманские депутаты Государственной думы России 1906 — 1917 гг. Уфа 1998 г. стр.178-179.

лиға кируб маданиятдин фойдаланмас. Биноан алайх, ер юзидаги барча миллатлар ўз болаларини ибтидоий тарбиясига ва мактабларининг ҳар жиҳатдан интизом ва акмолиға аҳамият бериб, болаларини миллий ва диний руҳда мукаммал суратда етушдурарлар. Анинг учундурки, ўзга миллатлар диний ва миллий ҳиссиётға молик бўлуб, ҳар ишда диёнат ва миллиятни муқаддам тутарлар"¹.

Мана шундай миллий ва диний заминга қурилган "усули савтияи тадрижия" мактабларининг Россияда бонийи муассиси Исмоилбей ҳазратларидур" дейди Беҳбудий. Усули жаид мактабларининг худди шу миллий замин асосида вужудга келганлиги чор мустамлакачилари мафкурасига бутунлай зид эди. Бундай мактаблар учун катта-катта тўсиқларнинг пайдо бўлиши ҳам унинг миллий замин асосига қурилганлиги учун эди. Чунки жаид мутафаккирлари томонидан очилган мактаблар ва уларнинг таълим-тарбия соҳасидаги фаолияти Россиядаги рус бўлмаган миллатларни руслаштириш сиёсатини амалда йўққа чиқарар эди.

Шу ўринда усули жаид мактабларининг Туркистон ўлкасида кенг тарқалишидаги Исмоилбей Гаспралининг фаолияти хусусида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Исмоилбей Гаспралининг "Таржимон" газетаси Россия империяси остида яшовчи туркий халқларнинг маорифидан тортиб, иқтисодий-сиёсий шароитларигача қизиқди. Исмоилбей Гаспрали бир мақоласида ёзган эди: "Суюкли дўстларим, бизнинг учун энг гўзал иш илм ва маориф ишидир. Энг муқаддас интилиш илмга, маорифга интилишдир. Чунки инсонни инсон этган меҳнат ва билимдир. Билим маданий турмуш (цивилизация)га етишиш воситасидир. Маданий турмуш эса инсоннинг яшаш мақсади, усулидир"².

Ўқитувчилар шаънига ёниб айтилган ушбу сўзларни ҳаяжонсиз ўқиш мумкин эмас. Ҳамма вақт, ҳар қандай сиёсий тузумда ўқитувчи жамиятни олға етакловчи асосий куч бўлган ва шундай бўлиб қолади. Миллат тақдирини ўйлаган, унинг нурли истиқболини кўришдек буюк мақсад ҳаётларининг мазмуни бўлган ўзбек жаид мутафаккирларини ларзага солди бу сўзлар. Шунинг учун ҳам улар миллатни жаҳолатга маҳкум этувчи мутаассибликнинг душмани сифатида майдонга чиқдилар, таълим-тарбия тизимини тубдан ўзгартириш ишига киришдилар.

Исмоилбей Гаспрали Туркияда чиқадиган "Тасвири афкор" газетасига берган интервьюсида нима сабабдан маорифга

¹ М.Беҳбудий. Муҳтарам ёшларга мурожаат. "Ойна" жур. 1914 й. 41-сон.

² Таржимон, 1884 йил, 11-сон.

бирламчи масала сифатида қарашини очиқ баён қилган эди: "Ҳоким ва маҳкум қайси миллат бўлишидан қатъи назар, унинг соғломлиги маориф биланлигига ишонингиз. Уни энг мукаммал порт билан таъминланг. Охирги тараққиётни унинг қўлига тутқазинг. У миллат бундан асло фойдаланмайди ва фойдалана олмайди. Аксинча, ўша мамлакатдаги бундай унсурлар цивилизациядан бошқа унсурларни истифода этиб, маорифдан маҳрум бўлган миллат аввалгидан янада кўпроқ қашшоқлик ва залолатга дучор бўлади. Бу миллатни энг яхши ва энг янги ҳарбий ускуналар билан таъминланг, маорифдан маҳрум бўлгач, булардан ҳеч бир фойда кўра олмайди. Ҳар бир нарсадан аввал маориф лозимдир, бир юртда темир йўл, банк, йўл маъмуриятидан аввал мутлақо мактаб лозимдир. Ҳатто мактаб ҳар нарсадан устун ва муқаддаски, унга ҳеч нарсани тенглаштириб бўлмайди. Акс ҳолда миллат маҳв ва нобуд бўлиши муқаррардир"¹.

Исмоилбей Гаспрали 1881 йилда босмадан чиқарган "Русия мусулмонлиги" асаридаёқ Россия империяси тасарруфидаги туркий халқлар, шу жумладан, Туркистон халқлари таълим-тарбия тизимини тубдан ислоҳ қилиш лойиҳасини кун тартибига қўйди. Бу туркий халқлар тафаккуридаги буюк инқилоб эди.

Чор Россияси Ўрта Осиёни босиб олгач, қабихъ ассимиляция сиёсатини олиб борди. Бунга кўра жуда катта нуфусга эга бўлган туркий халқларнинг тили, дини, маданияти, тарихидан маҳрум этиш ва уларга гегемон миллатнинг тили, дини ва маданиятини сингдиришга, бир сўз билан айтганда, ўтмишда буюк маданиятга, тарихга эга бўлган мусулмон туркларини ютиб юбориш, руслаштириш сиёсатини қўллади. Бу йўлни чор Россияси Иван Грозний (1530 – 1584) давридаёқ Қозон татарларига нисбатан қўллай бошлаган эди. Иван Грозний ерли аҳолининг муҳташам масжид ва мадрасаларини черковларга айлантирган, кичик ва ўрта миёналарини бузиб ташлаган, ўзларини мажбуран чўқинтирган эди. Бундай ўта ваҳший сиёсат туфайли қанчадан-қанча миллатларнинг фақат номларигина қолгани тарихдан маълум.

Россия мустамлакачилик сиёсатининг Англия, Франция мустамлакачилигидан фарқ қилувчи ўзига хос жиҳатлар бор эди. Мустамлака ўлкаларда ўз нуфузини ошириш ва мустаҳкамлаш учун ички Россиядан юз минглаб рус мужикларини кўчириб келтирдилар. Улар мустамлака халқларни жисман бўйсундириш билан чекланмадилар, уларнинг руҳини, шуурини ҳам бўйсундиришда бутун имкониятларини ишга солдилар. Бу ишда мустамлакачилар мана шу келгинди русларга суяндилар. Бундай сиёсат шўролар

¹ Тасвири афкор, 1908 йил 27 июл.

даврида янада ривожлантирилди, расмий ва норасмий равишда ўлкага руслар оқиб кела бошлади. Ёзишларича, М. И. Калинин 1925 йил феврал ойида Ўзбекистонга келиб-кетгач, Москвада 20 минг кишилик митингда москваликларга қарата шундай деган экан: "Ўртоқлар! Боғ-бўстонга ўралган, ноз-неъматга тўлган Ўзбекистондан партиямиз сизлар учун, бутун рус халқи учун олий жойлар тайёрлади. Биринчи сизларни шу билан табриклайман"¹.

Исмоилбей Гаспралининг "Русия мусулмонлиги" асари мана шу сиёсатга қарши ёзилган асар эди. У чор Россиясининг бу сиёсатига қарши ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик, тенг ҳуқуқлилик сиёсатини таклиф қилди, фақат таклиф қилди эмас, талаб қилди: *"Муҳтарам рус ватандошлар, бизга билим, ёруғлик керак. Бизнинг талабимизни жиддий қабул қилинг: бизга ёруғлик ва билим беринг. Бунинг учун она тилимизда ўқиш ва ёзишни ўрганишга рухсат керак"*².

И. Гаспрали бу йўлни энг олижаноб, энг адолатли йўл деб билади. Мана шу йўл билангина — Россия ўз тасарруфидаги ғайрирус миллатларга хайрихоҳлиги, ҳамкорлиги билангина 2-3 аср давомида тараққиётдан узилиб қолган Россия мусулмонлари қисқа фурсатда тараққий этган миллатларга тенглашиб олади. Бу ўринда у асосий эътиборни маорифга, маърифатга қаратади: бунинг учун таълим-тарбия она тилида берилмоғи керак.

Мутафаккирнинг таълим-тарбия тизимини қайта тузиш ҳақидаги фикр-мулоҳазаларига эътибор беринг: ўтмишда мусулмон мадрасаларида илми тиббиёт (медицина), илми ҳикмат (физика), илми кимё (химия), илми наботот (ботаника), илми нужум (астрономия), илми ҳандаса (геометрия) ва бошқа илмлар юқори савияда ўқитилган. Мусулмон Шарқининг Боғдод каби шаҳарларида ҳар бир мадрасада 20 — 30 мударрис (профессор) ақлий мушоҳадага асосланган илмлардан дарс берганлар. Ҳозирги мусулмон мадрасалари программаси араб китобий тили, илоҳиёт ва ақидапарастликдан нарига ўтмайди, ўқитиш методи эса қуруқ, тушунмай ёдлашга асосланган. Агар руслар неча асрлар давомида қанчадан-қанча тафаккур фидойиларини тарбиялаб етиштириб берган эски мадрасаларни ҳозирги замон илмлари заминиде тирилтирсалар, ватан учун, инсоният учун улуг ишни бажарган бўлур эдилар. Бу иш у даражада мушкул эмас, ҳатто катта маблағ ҳам талаб қилмайди. Бунинг учун Россия тасарруфидаги Қозон, Уфа, Оренбург, Астрахан, Тошкент, Хива, Самарқанд, Бухоро, Боку, Нуҳ, Боқ-

¹ Алихонтўра Соғуний. Ватан аҳллариға деганларим. Ўзбегим. "Ватан" серияси. Тошкент. 1992 й., 221-бет.

² Исмоил бей Гаспринский (Гаспралы). Из наследия. Русское мусульманство. Ставрополь, "Таврия". 1991, стр. 29.

часарой каби мусулмон марказиларидаги 9-10 мадрасани қайта ташкил қилиш ва рус мусулмонларининг ҳозирги замон ақлий ривожига мослаштириш керак. Улар шундай ташкил этилиши керакки, бу мадрасаларда география, тарих, табиий фанлар, арифметика, педагогика асослари, рус қонунчилиги каби умумтаълимий фанлар ўз тилларида олиб борилсин. Уларда университет ёки Лазарев номидаги шарқ тиллари институтини битирганлар дарс бериши керак. Бу қайта тикланган мадрасаларга "олий" ёки "биринчи даражали" мадраса мақомини бериш мумкин. Янги ташкил этилган ўн мадраса учун ҳар йили сарфланадиган 80-100 минг сўмни ҳатто мусулмон хайрия жамиятлари йиғиб бериши мумкин. Натижада, ўн беш йил ичида жоҳил, нодон мутаассиблар ўрнини тараққийпарвар руҳонийлар, билимдон уламолар, ҳозирги бефаҳм муаллимлар ўрнини ўз ишига моҳир педагоглар эгаллаган бўлар, шу йўл билан ибтидоий мактабларни қайта ташкил қилиш имконияти ҳам пайдо бўлар эди.

Мусулмонлар учун очилган рус ва рус-тузем мактаблари ўлик туғилган муассасага ўхшайди. Уни битирган болалар рус ҳаётининг ташқи кўринишинигина эгаллаб, ўз миллатининг энг яхши анъаналарини, урф-одатларини, тарихини бутунлай йўқотган кишилардир. Шунинг учун ҳам И. Гаспрали фикрича, маънавий баркамоллик, миллатни такомиллаштириш анъанавий таълим-тарбия масканларида, яъни мактаб ва мадрасаларда фақат она тилида амалга оширилиши керак. Савол туғилади: нима учун Исмоилбей Гаспрали она тили ва маориф масаласига бу даражада бирламчи вазифа деб қарайди? Унинг фикрича, миллатнинг ўзлигини белгиловчи асосий омил тил ва маорифдир. Шунинг учун ҳам Исмоилбей Гаспрали кейинроқ мақолаларидан бирида ёзган эди: "Тил бирлиги масаласи бизим ҳаётимизда ҳаёт-мамот масаласидир. Ва биз бу масалада бир қадам ҳам орқага чекинмаймиз. Биз учун орқага чекинмоққа йўл йўқ. Яшасин миллат!"¹

Ҳатто ҳозирда ҳам бот-бот қулоққа чалиниб турадиган, шўролар даврида Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олиши масаласига баҳо беришда такрорланавериб сийқаси чиқиб кетган кўчирма мавжуд. Бу кўчирма К.Маркс ва Ф.Энгельс ёзишмаларидан олинган: "Россия Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнайди... Россиянинг ҳукмронлиги Қора денгиз ва Каспий денгизи ҳамда Марказий Осиё учун маданийлаштирувчилик ролини ўйнайди". Россиянинг мустамлакачилик сиёсатини хас-пўшловчи бу сўзлар аслида бошқа муносабат билан ва бошқачароқ шаклда айтилган. XIX асрнинг 80-90-йилларида ҳам бундай сўзлар рус

¹ Таржимон, 1906 йил, 18 декабр.

зобитлари томонидан айтилган. Масалан, Туркистон генерал-губернатори С. Духовский генерал М. Черняевнинг вафоти муносабати билан мусулмонларга қарата юзсизларча шундай деган эди: "Черняевни подшоҳ ҳазратлари сизларга тинч ва хотиржамликда яшашингиз учун юборганини кўриб турибсиз. Яна 30 йил ўтиб, болалар катта бўлишиб, кексайишади ва улар ҳам тинчлик ва хотиржамликда яшаб, генерал Черняевни миннатдорчилик билан эслашади"¹. Бу сўзлар мустамлака халқни абадий тобеликда сақлаш мақсадида айтилган сўзлардир.

"Кейинги йилларда, — деб ёзади И. Гаспдали, — Россиянинг Шарққа нисбатан буюк маданийлаштирувчи миссияси ҳақида тез-тез эшитишга ва ўқишга тўғри келади. Яхши. Аммо бу миссия нимада ўз ифодасини топиши керак? Наҳотки, ҳозирда кечаётган сиёсат: қозиларни уезд бошлиқлари билан, ноибларни полиция бошлиқлари билан, бекликни област ёки губерния билан, ушрларни жон бошига олинадиган солиқлар ва бошқа тўловлар билан, кимхоб тўн ва чакмонларни дворянлик ёқалари билан алмаштириш орқали бу миссияни бажариш мумкин бўлса?"²

И. Гаспдали чор Россиясининг мустамлака ўлкаларга нисбатан бундай "маданийлаштирувчи миссияси"га кескин қарши чиқади, мустамлака халқларни Оврупа маданиятидан узоқда, жаҳон тараққиётидан, илм-фан янгиликларидан узилган, биқик ҳолда сақлаб келаётганини қаттиқ фош этади.

Шу ўринда Исмоилбей Гаспдали Англия ҳукмронлиги остида Ҳиндистонда олиб борилаётган маърифий ишларни мисол қилиб келтиради ва Россия мусулмонлари орасида ҳам вақтли матбуотни ташкил қилиш ва ривожлантириш масаласини алоҳида таъкидлайди: "Ҳиндистонда Англия ҳукмронлиги остида анча эътиборли маҳаллий адабиёт, вақтли матбуот вужудга келди ва ривожланди. Ҳозирда у тараққиёт учун хизмат қилмоқда, инглизларга, уларнинг тилига бирор зарар етказаётгани йўқ, акс ҳолда бундай ғоянинг вужудга келишидаёқ йўқ қилишдан тортинмаган бўлур эдилар"³.

Исмоилбей Гаспдалининг "Русия мусулмонлиги" асари бир йил ўтар-ўтмас Туркистон ўлкасига кириб келди. Бу асар ўлкада фаолият кўрсатаётган Илминский гумашталари — миссионерлар қулоғи остида момақалдироқдай гумбурлади. Асар 1882 йил 30 августда Туркистон ўқитувчилар семинариясида ўтказилган август кенгашининг асосий мавзуи сифатида муҳокама қилинди. Мавзу "Ғайрирус мусулмонлари маорифига қандай бош қонун-қоидалар

¹ Туркистон вилоятининг газети, 1898 йил, 14 август.

² Исмоил бей Гаспринский (Гаспдали). Из наследия, Русское мусульманство. Ставрополь, "Таврия". 1991, стр. 24.

³ Ўша асар, 49-бет.

асос қилиб олиниши керак?" Маърузачи — миссионер, семинария тарих, география муаллими И.А.Мироппев. Кенгаш семинария ва рус мактаблари ўқитувчилари учун йўлланма мақомида ўтди. Ушбу мавзунинг И.Мироппевга топширилиши бежиз эмас, у ҳам худди Н.Остроумов каби Қозон диний академиясининг мусулмончиликка қарши миссионерлик факультетини тугатган ва 1879 йилда Н.Ильминский томонидан Н.Остроумов, Н.А.Воскресенский ва И.М.Софийскийлар билан бирга ўз вазифаларига кўра Тошкентга юборилган эди. Н.Остроумов 1879 йилда янги очилган Туркистон ўқитувчилар семинариясининг директори ва педагогика ўқитувчиси, Н.Воскресенский семинария педагоглар совети котиби ва илоҳиёт ўқитувчиси, М.Мироппев тарих ва география ўқитувчиси этиб тайинланган эдилар.

Кенгаш ниҳоятда тантанавор ўтди: унда Туркистон генерал губернатори бошчилигидаги олий маъмурият аъзолари, православ черковининг олий руҳонийлари, семинария, рус мактаблари ўқитувчилари, ўқувчиларнинг ота-оналари иштирок этдилар. Афсуски, келажаги ҳал қилинаётган ва Россия империясида нуфус жиҳатидан иккинчи ўринда турган Россия мусулмонларидан бирор киши таклиф этилмади.

М. А. Мироппев "Русия мусулмонлиги" асарини анча чуқур ўрганган ва муаллиф илгари сурган асосий тезисларни инкор қилади: у И. Гаспрали тавсия этган ҳамкорлик, тенглик йўлини эмас, ассимиляция йўлини қўллаб-қувватлайди ва руслаштиришнинг энг қудратли ричаги-рус мактаблари ва уларда олиб бориладиган рус тилидир, деган тезисни илгари суради. Маълум халқнинг ассимиляцияга мойиллиги икки ҳолатига: биринчиси туғма, ўзига хос хусусиятларига қараб, иккинчиси унинг юксак тараққиётга, цивилизацияга эришганлигига қараб белгиланади. Рус цивилизацияси ҳозирги мусулмон цивилизациясидан анча юқори, бу тўғрида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Аммо тарихдан маълумки, дейди Мироппев, русларда ассимиляцияга берилувчанликнинг туғма хусусиятлари ҳам бор. Шунинг учун ҳам ғайри русларни (мусулмонларни) руслаштириш сиёсатини қатъий олиб бориш керак: "Вақт ўтиши жараёнида маданийлашган христианлик билан тўқнашувда мусулмонликнинг обрўсизланиши учун курашиш керак. Шу маънода ўқув юртларига ислом ақидаларини киритиш христианликка нисбатан душманликни, адоватни вужудга келтиради. Демак, ғайрирус мусулмонларимиз маорифини ташкил қилишдаги биринчи ва бош принцип уларни руслаштириш бўлмоғи керак. Иккинчи бош принцип мусулмонларни ислом динидан четга тортиш, бунинг учун ислом асосларини бузиш, ақидаларини назарписанд қилмаслик, (таъкид М. Мироппевники — У. Д.) керак.

Мен қатъий ишонаманки, мусулмонлар маорифини ташкил қилишда асос қилиб олинishi керак бўлган бу икки асосий қонун-қонда ватанимиз келажаги учун катта фойда келтиради. Туркистоннинг янги олий маҳаллий маъмурияти ушбу тавсия қилинган қонун-қондани қабул қилиш билан бизнинг ёш Туркистон ўлка-мизга кириб келаётган ва давлат аҳамиятига эга бўлган ишимизга (руслаштиришга — У.Д.) зарар келтираётган турли-туман ўқув тизимларидан ҳимоя қилган бўлур эди”¹.

Савол туғилиши табиий: нима сабабдан Исмоилбей Гаспралининг ушбу “Русия мусулмонлиги” асари муҳокамаси давлат сиёсати даражасида айнан Тошкентда ўтказилди? И.Гаспрали Россия империясида энг катта нуфузга эга бўлган Туркистон мусулмонларига, унинг буюк тарихига катта эътибор ва умид билан қараб келган, унинг ижодида Туркистон мавзуи алоҳида ўринга эга. “Дор урроҳат мусулмонлари”, “Хотинлар ўлкаси”, “Маданияти исломия”, “Муколамаи салотин”, “Туркистон уламаси” каби асарларига эътибор беринг. У ҳар қандай тазйиқларга, тўсиқларга қарамай, туркий халқларни бирлаштириш, уларга ўзлигини танитишдек муқаддас ишни умрининг охиригача изчил давом эттирди.

Исмоилбей Гаспрали “Русия мусулмонлиги” асарида илгари сурган она тили ва маориф, таълим-тарбия ҳақидаги фикрларини оммалаштириш, зиёлилар эътиборига етказиш учун матбуот кераклигини яхши билар эди. “Таржимон” газетаси мана шундай улў мақсадни амалга ошириш учун восита сифатида катта машаққатлар эвазига дунёга келди, унинг бу фаолиятини улў татар мутафаккирлари, педагоглари Шихобиддин Маржоний, Қажом Носирийлар қўллаб-қувватладилар. Исмоилбей Гаспралининг “Таржимон” газетаси Россия империяси остида бўлган мусулмон халқларини миллат, Ватан истиқболи ҳақида ўйлашга мажбур этди, бу газетанинг кўпгина муштариёлари ҳам Туркистон ўлкасининг зиёлилари эди. Газетанинг биринчи сони 1883 йил 10 апрелда дунё юзини кўрди.

Россия мусулмонлари маорифида туб ўзгариш ясаган “усули савтия” — товуш методига асосланган “усули жаид” мактабларининг вужудга келиши ҳам Исмоилбей Гаспрали номи билан боғланади. У 1884 йилда “усули жаид” мактаби очади ва 12 ўқувчини 40 кунда саводли қилади. Бундай товуш методига асосланган мактаб истаги унда анча илгари — Овропо мамлакатларида, Сарбонна университетига ўқиб юрган кезларда пайдо бўлган эди. Чунки Овропо мактаблари XVIII аср охирларидаёқ аналитик товуш методига ўтган эди. Исмоилбей Гаспрали бу фаолияти билан эришган ютуқлари

¹ Какие главные принципы должны быть в основу образования инородцев — мусульман Туркестанский сборник, том 361, стр. 142.

ҳақида мамнуният билан қуйидагиларни ёзади: "Замонамизда дунёда яшамок учун инсонлар зиёда билмий ва зиёда қолишимий муҳтождирлар. Ҳар бир одам зарурати диниясини ўргандикдан сўнг ҳар кўп ишда ва муомалада лозим ўлан билик, ҳунар, саноеъ ва камолати соира билмаси лозимдир. Булар ҳаммаси таҳсил ва таълим ила майдонга келур. Бизнинг мусулмонлар ёлғиз бир миқдор каломи шариф ўқумок ва баъзан бир-икки сатр қораламоқ таҳсили ичун беш сана мактаба воруб келурлар ва олажақ бу таҳсил ичун ёшлиғи(ни) ва замон таҳсили(ни) фавт эдарлар. Агар мактаблар гўзал бир усулда кунилурса, беш саналик таҳсил даҳа мукаммал ўлароқ икки санада тамом эдилуб, қолан уч санада даҳа хийла маълумот ва илм қозонмоқ мумкин ўлажақдир. Бунга биноан 1884 санаси Боқчасаройда бир мактаби усули жадида қўймиш эдим. Самараси умидимдан зиёда ўлди. Бир қоч мактаблар даҳа усулимни қабул айлаб, ислоҳ ўлдилар. Соир вилоятлардан усул кўрмия келиб — кеданлар ўлиб, бу сояда ҳар тарафдан икки юздан мутажойиз (ортиқ) мактаблар усулими қабул этдилар"¹.

Моҳир педагог мактаб очиш, ўқитиш билан чекланиб қолмади, Россия мусулмонлари маорифида усули савтия — товуш методиди яратилган "Хўжаи сибён" ("Болалар муаллими") номли биринчи алифбо дарслигининг муаллифи ҳам И. Гаспралӣ бўлди. Бу дарслик Туркистондаги усули жадида муаллимларига ҳам етиб келди, унинг таъсирида XX аср бошларида ўндан ортиқ алифбо дарсликлари яратилди. 1898 йилда И. Гаспралӣ усули савтия методининг қонун-қоидалари: ўқув режасидан тортиб, дарсхонанинг ҳолатигача, йиллик имтиҳонлардан тортиб намунали дарс жадвалигача, ўқитувчи курсисининг ўрнидан тортиб ўқувчиларнинг жойлашишларигача батафсил маълумот берувчи "Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош" методик асарини яратди. Жадида маорифчиларидан Исҳоқхон Ибрат кутубхонасида ушбу асарлардан бир неча нусха бўлгани ва улардан ўқитиш жараёнида фойдалангани маълум.

Исмоилбей Гаспралӣ 1891 йилда Туркистон генерал губернатори А.Б.Вревскийга ўлкадаги мактаб ва мадрасаларни тубдан ислоҳ қилишга қаратилган мактуб билан мурожаат қилади. У ушбу мактубида маҳаллий мактабларда ўқитиш тартибларини соддалаштириш, 6 йилда ибтидоий мактабда бериладиган билимни, хат-савод ўргатишни 2 йилда амалга ошириш ва шу йўл билан иқтисод қилинган 3-4 йилни мусулмонлар турмуш шароитини, мактабини бузмаган ҳолда рус тилини ўқитишга сарфлаш масаласини қўяди. Бунинг учун баъзи бир илғор мадрасаларни

¹ «Таржимон», 1898 й., 18-сон

олий даражада қайта қуриб, ислоҳат ўтказиш орқали "олий мадраса" ташкил қилиб, рус тили, рус қонуншунослиги ва педагогика фанини асосли ўргатиб, маҳаллий миллат фарзандларидан ўқитувчилар тайёрлаш кераклигини таъкидлайди. Эътибор қилинг, И.Гаспрали "Русия мусулмонлиги" асарида илгари сурган назарий фикрларини амалга ошириш масаласини қўймоқда. У шу мақсадда Боқчасаройдаги "Занжирли" мадрасасини Одесса собиқ генерал губернатори Х.Х.Роппнинг ёрдами билан бутунлай қайта таъмир қилганини ва ўқитувчилар тайёрлайдиган "Олий мадраса"га айлантирганлигини мисол сифатида келтиради ва бундай эзгу ниятга Туркистон генерал губернаторини ҳам даъват этади: "Мавжуд мадрасалардан баъзи бири "олий" даражада қайта қурилиб, ислоҳ қилинса, ...улар ҳам диний, ҳам педагогик хизмат қилиш ҳуқуқига эга бўлур эдилар. Рус тили, рус қонуншунослиги ва педагогикани асосли ўргатиш "олий мадраса" курсининг асоси бўлмоғи лозим. Ўқувчилар мулла ёки хўжаликка (ўқитувчилик — У. Д.) номзод бўлганлар губерния ўқув юртлари дирекцияси ва мусулмон диний бошқармасининг вакили ёки ишончли кишилари кузатувида имтиҳон топширганидан сўнг ўз мактабларида бир вақтнинг ўзида мусулмонча ва русча ўқишни ташкил қилишлари мумкин бўлур эди. Ана шунда ҳеч нарсага ишонмайдиган кишиларда ҳам ислом динининг бузилмаслигига заррача шубҳа қилмас эди. Бу ўринда вақфга бой Боқчасарой шаҳридаги "Занжирли" мадрасаси ўрнатилган бўла олади. У собиқ муваққат Одесса генерал губернатори жаноб Х.Х.Роппнинг ёрдами билан бутунлай қайта таъмирланди"¹.

1883 йилда Тошкентда ўтган Туркистон ўлкасидаги рус ўқув юртлари муаллимларининг I-қурултойида Сатторхон Абдуғафоров худди шунга ўхшаш таклиф билан чиққан, аммо унинг таклифи миссионерларнинг қаттиқ қаршилигига учраган эди².

И.Гаспрали фикрларига эътибор беринг: бир сўз билан айтганда, у педагогик олий ўқув юрти ҳақидаги эзгу ниятини кун тартибига қўйган.

А.Вревский хатни ўрганиб чиқиш учун Н.Остроумов ва В.Наливкинга топширади. Остроумов устози Н.Ильминский ўқитларига амал қилиб, анча вақтдан бери И.Гаспрали фаолиятини кузатиб борар эди, унинг "Русия мусулмонлиги" асари билан танишиб чиққан ва "Таржимон" газетасининг эътибори Туркистон ўлкасида кун сайин ошиб бораётгани уни қаттиқ ташвишга солар

¹И.Гаспралининг ушбу мактуби тарихчи олим С.Холбоев томонидан ўзбек тилига ўгирилиб, "Гулистон" журналининг 1995 йил 2-сонида эълон қилинди.

²Протокол заседаний собрания учителей городских училищ Туркестанского края (30 декабря 1883. 3 января 1884), Ташкент, стр. 17.

эди. Остроумов, албатта, Гаспрали таклифларини кескин рад этди. Остроумов сўзларига эътибор беринг: "Туркистон ўлкаси му- сулмонлари маорифини қайта қуриш навбатда турган масаладир. Биз бу масалани ўз ўрнида, масалага алоқадорлиги халқ маорифи вазирлиги томонидан эътироф этилмаган жаноб Гаспринскийнинг кўрсатмаларисиз ҳал қиламиз. Россияда рус бўлмаган халқларнинг маорифи масаласида ғайрирус татарнинг эмас, маориф вазирлигининг рус миллатига мансуб аъзосининг кўрсатмалари керак. Бўйсундирилган халқнинг забт этувчилар даражасига тенглашуви масаласини бўйсундирилганларга ишониб топшириб қўйилиши ҳали тарихда бўлмаган. Бу бемаънилик!... Менда ҳеч шубҳа йўқки, у (И. Гаспрали — У.Д) ўзини Россиядаги "ёш татарлар партияси"нинг раҳбари деб тасаввур қилади ва ўз таъсирини ҳатто туркистонликларга ҳам тарқатишга зўр беради. Бахтга қарши, шуни қўйишим мумкинки, у кўп нарсага эришяпти. Унинг маслақдошлари Тошкентда ҳам бор."

Остроумовнинг маслақдоши Наливкиннинг ҳам Гаспрали таклифларига бўлган муносабати унинг қуйидаги сўзларида ўз ифодасини топди: "Туркистонда олиб борилаётган маориф сиёсати борасида Гаспринский каби бир одамнинг фикрларига қулоқ тутилса, рус ҳукумати бундан албатта пушаймон бўлади"¹.

Генерал губернатор А.Вревский Исмоилбей Гаспралига жавоб ёзишни ўринсиз деб билди.

Бу воқеадан кейин И. Гаспрали Туркистонда маориф тизими тубдан ислоҳ қилиш масаласини йиғиштириб қўймади, аксинча, фаолроқ ишга киришди. 1892—1893-йилларда Бухоро амири Абдулаҳад Россиянинг марказий шаҳарларига саёҳати давомида Боқчасаройда бўлади, Исмоилбей Гаспрали билан танишади ва узоқ суҳбатлашади. Бу суҳбатда у амирга усули савтия мактаби, унинг афзалликлари ҳақида батафсил маълумот беради ва Бухорода ҳам бундай мактаб очиш кераклигини таъкидлайди. Амир Абдулаҳад Исмоилбей Гаспралини Бухорога таклиф қилади, у бу таклифни катта мамнуният билан қабул қилади. И.Гаспрали 1893 йилда маслақдоши Мажид Ғанизода билан Тошкентга келади, Самарқанд ва Бухорода бўлади. Бухоро амири Абдулаҳад билан учрашади ва унинг розилиги билан Бухорода 1893 йилда битта "усули жаид" мактаби очишга муваффақ бўлади. Бу мактабни амир Абдулаҳад отаси шарафига "Музаффария" деб атаган эди. Маълумотларга қараганда, Исмоилбей Гаспралининг Туркистон ўлкасига келиши Самарқанд маърифатпарварларининг

¹Zazzerini E., Ismail Bey Gasprinskiy and Muslim modernism in Russia, 1878—1914. University of Washington, Ph. D, 1973, p.31

ҳам эътиборини қозонган. У Бухородаги мактабдан ташқари Самарқандда ҳам яна бир хусусий усули жадиъ мактаби очилиши муваффақ бўлган. Бу ҳақда И.Гаспрали "Таржимон" газетасида кейинроқ мақола ҳам берган. Мақола мавзуга анча алоқадор ва эътиборга лойиқ бўлгани учун қисман қисқартирилган ҳолда келтирамиз:

Машинали мактаб¹

1893 йил июл ойида Бухоро—Туркистон саёҳати ила Самарқандга келган эдим. Уша йили Самарқандда истиқомат қилган Абдулгани бой Хусайнов² мени(нг) келганимни эшитиб, ҳол-аҳвол сўраш мақсадида меҳмонхонага ташриф буурди. Сухбатимиз сўнгида у киши эртага бўладиган зиёфатга таклиф қилди. Мен бу таклифни мамнуният билан қабул қилдим, чунки у кишининг зиёфатларида Самарқанднинг муътабар, ҳурматли ва энг асосийси менга керакли бўлган зиёли кишилари йиғилар эди. Имконият туғилса, усули савтия мактабини Самарқандда ташкил қилмоқлик ва унинг фойдали томонлари ҳақида жамоатга айтишим мумкин бўлади.

Эртаси куни зиёфатга бордим. Маҳаллий ва русияли муътабар, ҳурматли зотлардан йигирма-йигирма беш киши жам бўлган эди. Барчалари билан жуда илиқлик ила сўрашганимдан сўнг зиёфат бошланди. Мовароуннаҳр аҳволи мактабларининг барбодлиги хусусидаги гаплардан сўнг Абдулгани бой ўрнидан туриб, менга қараб сўз бошлади:

"Исмаил Бейин Семерканд зияратине бир ядигер олмак узре ўн санадан бери нешир етмекте олдуғу ени усулде бир мектепхане теъсис килип, шу асан усулдан бу тарафлари хажетменд етмек лазимдир. Лакин усул билеи муаллим йоклугундан ажиз булуну-йориз. Бў ҳалде ишин чаресини азиз мусафиримизден истемее межбуруз..."

Зиёфатда иштирок қилаётганларнинг барчалари менга: "Илтимос қиламиз, илтимос қиламиз", — дея хитоб этдилар. Ўз навбатида мен ўрнимдан қўзғалиб: "Барчаларингизнинг илтимосингиз мени гоътада мамнуи ва хурсанд қилди, ушбу илтимосларингизни бажонидил қабул қиламан ва амалга оширишни ўз зим-мамга оламан", — деб жавоб қайтардим.

¹ Абдулгани Хусайиновнинг таржимаи ҳоли ҳақида Хусайиновлар Фирмаси тарихи. Оренбург, 1913, 126-128-бетлар.

² Хусайиновлар — XIX асрнинг иккинчи ярмида Русия ҳудудида тижорат ва маданият соҳаларида катта рол ўйнаган шахсиятлар етиштирган Қозон шаҳрининг бир бой хонадон вакиллари. Булардан ака-ука Аҳмад, Абдулгани ва Маҳмуд исми кишилар машҳур бўлиб, мол-мулкларининг асосий қисмини XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида Русиядаги туркий халқлар орасида бўлган миллий уйғониш ҳаракатига ёрдам тариқасида сарф этган шахслардир.

Ушбу хайрли ишнинг хусусий ва ғайри расмий шаклда бўладиган харажатларини Абдулғани бой ўз зиммасига олди. Намуна мактаб очиб, унда маҳалий ва русияли 20-30 бола ўқитилиши ҳамда Самарқанд аҳолисини мактаб ва усул билан таништиришга келишиб олинди.

Ушбу сафарда мен билан боқулик рус тили муаллими Султон Мажид Ғанизода бирга эди. Мажид Бей менга ҳамроҳ ҳам тан қўриқчи бўлиб келган эди. Туркчадан ташқари форсчани ҳам мукаммал биладиган ушбу ҳамроҳимга намуна мактабини бошқариб, бир-икки муаллимга усули савтияни ўргатишликни таклиф қилдим ва зиммасига юкладим. У киши таклифимни қабул қилгани ҳолда Самарқандда қирқ кун қолди ва Абдулғани мактабида муаллимлик қилди. Барча келганларга усули савтиянинг афзалликларини кўрсатди. Имтиҳон орқали болаларнинг дарсларни қандай ўзлаштиришлари кўрсатилди. Мактабнинг доврўғи ҳар тарафга ёйилиб, тез савод чиқарилишига кўра туркистонликлар бу мактабга ўзларича бир муносиб ном ҳам бердилар. Бу ҳам бўлса "машинали мактаб" эди.

Оғиздан оғизга кўчиб, мактаб доврўғи маориф бошлиғи қулоғига етиб борди ва расмий рухсатсиз очилганлиги сабабидан миршаблар томонидан ёпиб қўйилди. Лекин кўзланган мақсад амалга оширилган эди. Туркистон аҳолисининг диққат-эътибори жалб қилинди. Бир қанча одамларнинг усулга бўлган иштиёқлари, қизиқишлари уйғонди. Самарқанддаги бир тўп зиёлилар кўрсатган ташаббуслари самараси натижаси ўлароқ Тошкентда, Фарғонада мактаблар ва ўқитиш усуллари ислоҳ этила бошланди.

Абдулғани бой Оренбургга қайтганидан сўнг, Оренбург ва Урал томонларда усулни ёйиш ва муаллимлар етиштириш мақсадида Боғчасаройга тўрт кишини йўллади. Буларнинг воситасила кўплаб муаллимлар етиштиргани ва янги мактаблар ташкил қилгани барчага маълумдир. Ушбу ишни амалга оширишда қардошим Муҳаммад Фотиҳ афанди Каримийнинг¹ ҳам хизматлари буюқдир.

Абдулғани бой тараққийпарвар ва миллатни чиндан севган бир инсон эди. Бир неча маротаба учрашганмиз. Қилган суҳбатларимиз ҳеч қачон ёдимдан чиқмайди.

Исмоил. Боғчасарой, 1912 йил 30 июл.

Дарҳақиқат, усули савтия мактаблари очишда дастлабки дадил ва хайрли қадам ташланган эди, мактаб губернаторлик томонидан ёпиб қўйилган бўлса-да, унинг болаларни ниҳоятда тез саводини чиқаргани учун "машинали мактаб" деб ном олган, унинг доврўғи Тошкент, Фарғона водийси ва Хива хонлиги шаҳарларига ҳам

¹ Оренбурглик машҳур адиб, 1906-1918-йилларда чиққан "Вақт" газетасининг муҳаррири.

ниҳоятда тез тарқалган эди. Генерал губернаторликнинг тазйиқи билан Бухоро амири Абдулаҳад рухсати билан очилган усули жаҳид мактаби ҳам ёпилди, унинг эвазига губернаторлик 1894 йилда Бухорода битта рус-тузем мактаби очади ва рус ўқитувчилари билан таъминлайди.

Шундан сўнг 1893 йилда Тошкент, Самарқанд, Қўқон шаҳарларида ҳам товуш усулига асосланган дастлабки "усули жаҳид" мактаблари очилди. Аммо бу мактаблар узоқ фаолият кўрсата олмади, губернаторлик маъмурлари таъқибига, мутаассиблар қаршилигига учраб ёпилди. Бу билан ҳукумат маъмурлари мустамлакачилик мафкурасининг устунларидан бўлмиш Н.И.Ильминский кўрсатмаларига амал қилдилар. Эътибор беринг, Ильминский ўз маслақдоши Синоднинг обер-прокурори К.П.Победоносцевга йўллаган мактубида уни кимлардан огоҳ бўлишга даъват этади: "Олимлардан ва ўта билимли ўқитувчилардан эҳтиёт бўлинглар. Ўта одобли ва муккаси билан динга берилган оддий одамларга нисбатан уларни қаттиқ кузатув остига олинглар. Рус билимини олмаган, рус тилини билмайдиган фанатик биз учун русча билим олган татарга қараганда яхшироқ, янада ёмони аристократ, ундан ҳам ёмони университет билимини олган кишидир. Биз учун энг муносиб одамлар рус тилини яхши билмаслигидан қизарадиган, анчагина хато билан ёзадиган, губернатордангина эмас, оддий маъмурларимиздан қўрқиб турадиган кишилардир"¹.

Ғайрирусларни, биринчи навбатда, Россия тасарруфидаги туркий халқларни руслаштиришга қаратилган Ильминский услубини Туркистон ўлкаси мактабларига татбиқ қилар эканлар, уларни "усули қадим" тарафдорлари эмас, "усули жаҳид" ижодкорлари, тарафдорлари қаттиқ ташвишга солди. Бунинг сабабларини яна Ильминскийнинг ўзи шундай изоҳлайди: "Тараққиёт сари юз тутиб, ислоҳ бўлаётган мусулмонлик Ғарб маданияти келтириб чиқарган техник имкониятлардан фойдаланса, шу билан бирга, замонавий мактаблар очишга кучини сафарбар этса, у янги тарихий босқичга чиқади ва насронийлик учун жиддий хавф туғдиради. Шу сабабли Гаспрали илгари сураётган жаҳидчилик оқимиға қарши чиқишга мажбурмиз. Рус ҳукумати ва зиёлилари жаҳид мактабларининг очилишиға рухсат бериш билан ўзлари ўтирган дарахт шохини кесмоқдалар"².

¹ Письмо Н.И. Ильминского к Обер-прокурору Святейшего Синода К.П. Победоносцеву. В книге "Мусульманские депутаты Государственной Думы России 1906 — 1917 гг." Уфа, "Китап", 1998 г. стр.120.

² Меҳмет Сарой. Турк дунёсида таълим ислоҳоти ва Гаспрали Исмойил. Анқара, 1987, 30-бет.

Ниҳоят, И.Гаспиралининг Туркистон сафаридан 8 йил кейин 1901 йилда Мунавварқори Абдурашидхонов томонидан дастлабки усули жаид мактаби очилди. Бунинг давоми сифатида 1903 йилда Самарқандда Абдуқодир Шакурий, Сиддиқий Ажзий ва Маҳмудхўжа Беҳбудийлар томонидан яна шундай мактаблар очилди. Туркистонда етишиб чиққан энг буюк ислохотчилардан бири бўлган Мунавварқори Гаспиралига эргашиб, ҳам усули жаид мактабларида ўқитувчилик қилди, ҳам усули жаид мактаблари учун ўқитувчилар тайёрлашда фаолият кўрсатди. Бу билан кифояланмаган Мунавварқори усули жаид мактаблари учун дастлабки дарслик китобларини шахсан ўзи яратди. Мунавварқори тарбиялаб етиштирган Эшонхўжа Хоний, Ҳусанхўжа Хоний, Шокиржон Раҳимий, Собиржон Раҳимий, Салимхон Тиллаҳон ўғли, Қаям Рамазон каби ўқитувчиларнинг ғайрати билан Тошкентда усули жаид мактабларининг миқдори 16 тага етди. Бунинг натижаси ўлароқ Тошкентда тезлик билан амалга оширилган бу ҳаракатлар аввал Қўқон, кейинроқ эса Хива ва Бухорога ёйилди ва қисқа фурсат ичида бу диний марказларда 100 га яқин усули жаид мактаблари очилди. Шундай қилиб, Исмоилбей Гаспиралининг Россия тасарруфидаги туркий халқларнинг ислом динидан ажралмаган ҳолда замонавий таълим тизимига ўтиш учун қилган ҳаракатлари муваффақиятли давом этаётган эди. Бу юксак тараққиёт, албатта, И. Гаспирали ҳаётида юз берган энг бахтли ҳодисалардан бири эди.

2. "Усули жаид" ва "усули қадим" ўртасидаги кураш ва унинг миллий методика ривожига таъсири

"Жаид" ва "қадим" ўртасидаги курашларда вақтли матбуот муҳим минбар бўлиб хизмат қилди. "Туркистон вилоятининг газети", кейинроқ "Тараққий", "Хуршид", "Самарқанд", "Садойи Туркистон", "Садойи Фарғона" газеталарида, "Ойна", "Ал-ислоҳ", "Ал-изоҳ" журналларида кескин тортишувлар, курашлар узлуксиз давом этди. Бухоролик педагог Ниёзий Ражабзоданинг қуйидаги фикрлари жаид мутафаккирлари қарашларини тўла ифодалар эди: "Дунёда мавжуд миллатлар тараққийни ибтидоий мактабдан бошларлар. Ҳақиқатдан, тараққий ва таоло учун биринчи йўл ва асос мактабдур. Мактаб ислоҳ қилинса, умум ишлар ислоҳ ва тартибга кирди, деб бўладур. Чунки камроқ бўлса ҳам ислоҳ қилинган мактабдан чиққан болалар ислоҳатпарвар бўладурлар"¹.

¹ Ибтидоий мактабларимизнинг тартибсизлиги ёхуд тараққийнинг йўли. "Ойна", 1914 йил, 38-сон.

Жадидчилик ҳаракати намояндалари, асосан, тараққий тошган мамлакатларда ўқиган, илм-фаннинг буюк қудратини ўз кўзлари билан кўрган, Шарқ тиллари билан бир қаторда рус, инглиз, немис, француз каби ғарб тилларини ўрганган ёшлар эдилар. Тараққиётга ғов бўлаётган қадимчиларни, илм-маърифат, тараққиёт сарчашмаси бўлмиш Қуръони мажид оятларини тўғри идрок ва талқин қилишдан маҳрум бўлган мутаассибларни кескин фош этиш билан баробар тараққий этган Европа ва шарқ давлатлари томон юзландилар. XX аср тонгидаёқ ўнга яқин Шарқ ва Ғарб тилларини анча мукаммал билган Исҳоқхон Ибрат олти тилни ўз ичига олган "Луғати ситтати ал-сина" (1901 йил) луғатини яратди, Маҳмудхўжа Беҳбудий миллат ёшлари олдига "Икки эмас, тўрт тил лозим" шиорини қўйди. Тараққиётнинг бешиги мактаб эканлигини жадидлар жуда яхши билар эдилар. Шарқ мамлакатлари қаторида Афина, София, Рим, Истанбул каби Европа шаҳарларида бўлган Исҳоқхон Ибрат ҳам халқини ғарб маънавияти, илм-фани тараққиётидан баҳраманд этиш учун кўп куч-ғайрат сарф қилгани ҳолда "Миллатни ким ислоҳ этар?" мақоласида одоб-ахлоқ тарбияси дин уламолари зиммасида эканлигини таъкидлайди: "Бизни(нг) фикримизча, мунинг дафъу ислоҳига уламо ҳазрати камари ҳиммат боғлаб, муқаддас меҳробу минбардан ваъз сўйлаб, аҳолига аҳкоми шариатни билдуруб, байтуллоҳ ҳукминдаки, масжид ва жомеъларда эртаю кеч амри ба маъруф ва наҳи аз мункир этиб, халойиқ англайдурғон бир тил илан панду насиҳат этсалар ҳам мунинг ҳеч қўймасдан ҳар кун баъд аз намози фажр ва баъд аз хуфтан доим мухталиф мавзулардан баҳс этсалар, албатта, таъсирсиз қолмас. Хусусан, муқаддас масжидда сўйланган ваъз ҳар бир мўмин қалбина ду боло таъсир этар"¹.

"Усули жадид" ва "усули қадим" ўртасидаги курашлар тўғрисида гап кетганда, Исҳоқхон Ибрат билан тошкентлик мактабдор Мулла Ҳусанхўжа ўртасида кечган мунозарани эслаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу кураш-мунозара "усули жадид" ва "усули қадим" ўртасидаги курашларнинг дебочаси бўлди. 1907 йилда Исҳоқхон Ибрат Мунавварқори Абдурашидхон ўғли таклифига биноан Тошкентга келади ва бир неча ой давомида шаҳарда фаолият кўрсатаётган усули жадид мактаблари билан бир қаторда усули қадим мактабларида, шу жумладан, Мулла Ҳусанхўжа домла мактабида бўлади, унинг фаолияти билан яқиндан танишади. Мулла Ҳусанхўжа ва Ибрат ўртасида кечган мунозара "Туркистон вилоятининг газети" саҳифаларида эълон

¹ "Ойна" журнали, 1914 йил, 12-сон.

қилинди. Мулла Ҳусанхўжа домла ўз мактабини енгил-елпи ислоҳ қилиб, "жадид мактаби" деб эълон қилади ва халқ болаларини ўз мактабига ташвиқ қилади: "Мулла Ҳусанхўжа Эшон ўғли ушбу 1907 йилни(нг) биринчи сентябридан бошлаб биз сартия болаларига ўқитадургон усули қадимиямизни усули жадид тартибига олиб, жамоа-жамоа қилиб ўқитадур. Чораки, мазкур тариқа тартибида мактаб болаларини(нг) тез фурсатда саводлари чиқиб, кўб фойдалар ҳосил бўлур экан. Яна шулки, бу тартибни(нг) ҳеч нимарсага монелиги бўлмас экан. Сабаби шулки, бешинчи жамоа бирлан тамом бўлур экан. Биринчи жамоа "Ҳафтияки шариф", иккинчи жамоа "Каломи шариф", учинчи жамоа "Чоҳор китоб" билан "Фузулий" ёки "Навоий", тўртинчи жамоа "Илми фаройиз" ўқуб, тамом қилиб, муддати икки йил ёинки уч йил миёнасида мадрасаларда ўқумоқни хоҳлаганлари мадрасаларга чиқиб ўқумоққа қодир бўлур эканлар"¹.

Юқоридаги сўзлардан маълум бўладики, Мулла Ҳусанхўжа ўз мактабини "ислоҳ" қилиб, катта ижобий ўзгариш киритгани йўқ (жамоа-жамоа қилиб ўқитишдан ташқари). Халқ фарзандларини саводхон қилишда катта шухрат қозонган, "усули савтия" методи асосида Саидрасул Саидазизовнинг "Устоди аввал", Мунавварқорининг "Адиби аввал" алифбо дарсликлари нашр қилинган, янги ўқитиш методлари вужудга келган бир пайтда, мазкур домла ёш болалар психологиясига, билим савиясига, ёшига ҳеч мос келмайдиган "Ҳафтияк", "Каломи шариф", "Чор китоб", "Ислом эътиқоди" каби китобларни ўқитади. Ушбу мактабнинг моҳиятини, эски схоластик мактаблардан сезиларли фарқи йўқлигини тушунган Исҳоқхон Ибрат "жадид мактабдор" Мулла Ҳусанхўжадан қаттиқ ранжийди, унинг мактабини халқ болаларини алдаш учун, кўпроқ болаларни жалб қилиб, катта даромад олиш учун очилган мактаб деб ҳисоблайди.

Мулла Ҳусанхўжа домла ўзининг "Тошканд мусулмон мактаблари ҳақида" мақоласида янги усули савтия мактабларини танқид қилади ва эски мактабларни енгил-елпи ислоҳ қилиш, яъни ўқувчиларни калтак билан жазолаш усулини бекор қилиш, уларни жамоа-жамоа қилиб ўқитиш ва давоматни тартибга солиш кифоя қилади деган шиор билан чиқади. Бу ислоҳ ўқув-тарбия савиясини кўтаришда сезиларли натижа бера олмас эди. Чунки бу мактабларда ўқув-тарбия асосини қуруқ ёдлаш, замон талабларидан йироқ бўлган ўқув китоблари ташкил қилар эди. Шунинг учун ҳам Исҳоқхон Ибрат бундай мактабларнинг халқ болалари умрини барбод қилишига қалбдан ачинади: "Муаллим бечора азиз

¹ "Туркистон вилоятининг газети", 1907 йил, 66-сон.

фарзандларимизни калтак, қамчи йўқ баҳонаси-ла беш-ўн саналар (беш-ўн йил — У. Д.) осмонга қаратиб, "Алиф безавар, алиф базавар", деб шовқин қилдириб-қилдириб, бир ҳарф ҳам ўқув-ёзув билдирмайинча умрларини барбод қилиб ётмоққа тақвиятгина бўладур"¹.

Ўқитиш усули бутунлай яроқсиз бўлган бундай мактабларни енгил-елпи ислоҳ қилишга Ибрat кескин қарши чиқди. Шунинг учун ҳам у мазкур мактабдорга, унинг мактабига, умуман, эски таълим-тарбия, ўқитув тизимига қарши ёзган мақоласида эски мактабларни ҳашарот уяларига ўхшатади: "Болаларни эски мактаблар ила жамоаларга тақсим қилиб, келиш-кетиш, калтак ила қамчи масъалаларини ислоҳ қилмоқда, албатта, лозимдур. Лекин ўқулажак китоблар — мазкур эски китоблар, ўқутажак домлалар — эски домлалар, мактабларида — эски ҳашарот уялари бўлгондин бу масъалалар минг мартабалар ислоҳ этилса-да бекор, беҳудадур"².

Халқ фарзандларининг ўн-ўн беш йиллаб эски мактаб ва мадраса тупроғини ялаб, охири саводсиз ёки чаласавод бўлиб чиқишлари Ибрatни изтиробга солди. Шунинг учун ҳам халқ маорифи мавзуидаги публицистик мақолалари эски мактабдорларга, мударрисларга нисбатан аччиқ сўзлар билан тўла. Исҳоқхон бундай мактабларни шунчаки танқид қилиб қўя қолмайди, уларни тузатиш ёки ислоҳ қилиш йўллари кўрсатмайди ҳам, аксинча, уларни тағ-туғи билан тугатиш ва бундай мактаблар ўрнида янги, замона талабларига жавоб бера оладиган, замонавий илмлар ўқитиладиган мактаблар ташкил қилиш шиори билан чиқди. Эски мактаб ўқитувчиларининг чаласаводлигини, жоҳиллигини, халқ фарзандларини тарбиялашга, уларга билим беришга қодир эмаслигини очиб ташлади ва уларни таълим-тарбия соҳасига яқинлаштирмаслик, жисмоний меҳнатга мажбур қилиш талаби билан чиқди: "Агар виждон, инсоф ила муҳокама қилсак, таваққуфсиз ва тараддудсиз эски мактабларимизни асосларидан йиқиб, жойларига тартиб ва интизом билган янги усул домлаларнинг ҳимоясида бўлган мактаблар ваъз этмак лозимдур. Эски мактабдорларимизни деҳқончилик ҳунарларига саҳв этмак мувофиқи ҳақиқатдур. Бу сўзим жаноби муллаларга, эски ва янги домлаларимизга охирги сўзим"³.

Исҳоқхон Ибрat мазкур мақоласида эски таълим-тарбия тизимига кескин қарши чиқар, бу тизимни бутунлай тугатишни талаб қилар экан, у биринчи навбатда ўзининг амалий педагогик

¹ "Туркистон вилоятининг газети", 1907 йил, 66-сон.

² Ўша газета, 1907 йил, 72-сон.

³ "Туркистон вилоятининг газети", 1907 йил, 72-сон.

фаолиятига, ўлкага кириб келаётган илғор педагогика ютуқларига суянди.

Исҳоқхон усули савтия мактабларида рус тилини ўқитиш учун рус тили ўқитувчиларини ёки рус тилини мукаммал биладиган кишиларни ўқитувчи қилиб тайинлашни мақсадга мувофиқ деб билди: "Агар Русия илмларини билмоқ даркор бўлган ҳолда ўшал мактабларда Русия муаллимларидан сақлаб, бирор дарс Русия илм ва забонидан таълим берилган ҳолда анча наф олур эдилар"¹.

Мутафаккир бу фикрларини ўзининг амалий фаолиятида ҳам қўлади. Ўзи очган мактабга илғор педагог, рус ва немис тилларини мукаммал билувчи татар маорифчиси Абдулрауф Шаҳидий ва Ҳусайн Макаевни таклиф қилди ва улар билан ёнма-ён туриб халқни илм-маърифатли қилиш йўлида хизмат қилди. Исҳоқхон Иброт илғор мактабдорлардан бири сифатида ўз мактабига ҳафталик дарс жадвалини жорий қилди, биринчилардан бўлиб мактабига бадантарбия дарсини киритди. Бу дарс "Исҳоқия боғи"да ҳаракатли ўйинлар сифатида олиб борилди.

Исҳоқхон 20 йилдан ортиқ вақт мобайнида Тўрақўрғон тумани халқ қозиси лавозимида ишлади. Унинг бу масъулиятли мансаби маърифатпарварлик ва маориф соҳасидаги фаолиятини изчил давом эттиришда анча қўл келди. Мутаассиблар ҳамма вақт ҳам унинг бундай фаолиятига қарши чиқишга журъат қила олган эмаслар. Лекин шунга қарамасдан, Исҳоқхон Иброт ҳам уларнинг таъқиб ва тазйиқларидан бенасиб қолмади, уни мутаассиблар "Исҳоқ—кофир" деб бадном қилдилар.

Жадид мутафаккирларининг деярли ҳаммаси бадиий ижод билан бир қаторда жадид мактаблари очиб, ўқитувчилик қилганлар, дарсликлар, ўқув қўлланмалари тузганлар. Исҳоқхон Иброт, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Абдулла Авлоний, Сиддиқий Ажзий, Айний, Ҳамза ва бошқалар шулар жумласидандир.

Шоир ва педагог Муҳаммадшариф Сўфизода фаолияти ҳам мутаассиблар, "усули қадим" тарафдорлари билан кескин курашларда ўтди. Фаолиятининг илк босқичларидаёқ "Ваҳший" тахаллусида битилган, жаҳолат ва жаҳолатпарастликни фош этувчи асарлари учун мутаассиблар уни "дахрий", "беадаб", "бадасл" деб эълон қилган эдилар. У 1900—1913 йилларда она ватанидан узоқларда, ватанжудоликда умр кечиришга мажбур бўлган, мусулмон Шарқининг илм-маориф, маданият марказларида бўлган, Кавказ, Оренбург, Тошкент вақтли матбуотида фаол

¹ Ўша газета, 1907 йил, 72-сон.

қатнашиб турган эди. 1913 йилда ўз ватани Чустга қайтиб келади ва маҳаллий мактаблардан тубдан фарқ қилувчи "усули жаид" мактаби очади: унда жўғрофия, ҳандаса, ҳисоб каби замонавий фанлар она тилида ўқитилади. Шу билан бирга, ўз вақтида ўқий олмаган катталар учун кечки мактаб, Камарсадада етим-есирларни тарбиялаш учун "Дорул айтом" ("Етимлар уйи") очади. Сўфизода табиатан ўта жасоратли, тиксўз, бетгачопар бўлган. У ўз мактабига жаид мутафаккирлари Мунавварқори Абдирашидхонов, Абдулла Авлоний, Исҳоқхон Ибротлар томонидан нашр этилган дарсликларни жорий қилди, камбағал болаларни дарслик — китоблар билан таъминлаш мақсадида кичик бир мактаб кутубхонасини ташкил қилди. У ўз мактаби пештоқига шундай сўзларни шиор сифатида ёзиб қўйди: "Мен ул бўёқчиманки, мактаб хумида ранг бериб, қора чапаниларни ўн икки ойда оқ қиламан".¹

Ҳақиқатан ҳам, ўқувчиларнинг саводи тез чиқди, улар дунёвий илмлардан хабардор бўла бошладилар, калтак жазоси, умуман, олиб ташланди, дарс жадвали жорий қилинди, мактаб интизоми маълум тартибга солинди. Мактабга ихлос кун сайин ошиб борди. Бироқ содда халқ кўнглига қутқу солувчилар, мусулмон аҳкомларини бузиб талқин қилувчиларнинг қаршилиги ҳам кучайиб борди. Охир-оқибат мактабни ёпдилар, ўқитувчини таъқиб қилдилар. Шу муносабат билан "Туркистон вилоятининг газети" қуйидаги хабарни эълон қилди: "Чуст шаҳарида бир мулла шоир усули жаид мактаб очган экан. Чуст аҳолилари ани(нг) ахлоқи бузуқ деб, мактабни тарқатиб, ўзини Чустдан ҳайдаб юборган эканлар".²

Сўфизода тақдирга тан бериб кета берадиган одамлардан эмас эди. Маорифчи миллатни оқартиш, жаҳолатдан маърифат сари етаклашдек эзгу ният учун ҳатто жон фидо қилишга ҳам тайёр эди. У нафақат чувсликларни, бутун мутаассибларни, уларнинг кирдикорларини, ҳатто мустамлака маъмурлар билан тил бириктириб, миллатни, Ватанни жаҳолат ботқоғига судраётганликларини қаҳрли киноялар билан ўз тилларидан фош этди:

*Муаллимни қувиб, мактабни ёпган чувслар, бизлар,
Бериб пора, приставларни топган чувслар, бизлар.*

*Маориф арз қилманг, жумламиниз бирдак тўкулчибиз,
Муриду мухлису муллау эшон чувслар, бизлар.*

*Ўқуб илму адабни ўрганиб авлодимиз нетсун,
Флонсиз, илмсиз, савдога чаққон чувслар, бизлар.*³

¹ Бу ҳақда қаранг: Расулов Т. Шоир Сўфизода ҳақида (Сўфизода, "Тароналар" китобида) Т. 1968. 6-бет.

² "Туркистон вилоятининг газети" 1914 йил, 1 январ.

³ Туркистон вилоятининг газети, 1914 е. 10-сон.

Бу шеър жаҳолатпарастларни янада даҳшатга солди, улар Сўфизоданинг оёқ-қўлини боғлаб, судраб сазойи қилдилар ва шундай фатво эълон қилдилар: "Ваҳший" учун баққол мол сотмасун, сартарош сочини олмасун, чойхона ва йиғинлар уни такжойдан маҳрум қилсунлар". Ушбу машъум воқеадан кейин Сўфизода яширинча Наманганнинг Шаҳанд қишлоғига келади ва Хўжаматвали (Хўжа Муҳаммад Вали боғи — ҳозир республика миқёсидаги шифохона — санаторий) хонақоҳига жойлашади. У бу ерда ҳам ўз ҳаётини бағишлаган муаллимлик фаолиятини давом эттиради. Бу ҳақда Худойберди ота Маманазаров ва Шарафиддин ота Жабборовларнинг гувоҳлик беришича, у Шаҳанд аҳолиси билан суҳбат ўтказади ва элликка яқин қишлоқ болаларини йиғиб, икки гуруҳга ажратади: тушгача бир гуруҳда, тушдан кейин иккинчи гуруҳда ўқитувчилик қилади. Бир йил ўтар-ўтмас шаҳандликлар энди ўқитувчига ёлчидик деганларида, мактаб ҳам энди тартибга тушаётган бир пайтда Чустда кечган воқеалар шабадаси бу ерга ҳам етиб келди. Қуръони мажиднинг асл моҳиятини идрок қила олишдан маҳрум бўлган мутаассиблар, "усули қадим" тарафдорлари Сўфизоданинг миллатни илм-маърифатга етаклашдек буюк ҳаракатига бу ерда ҳам катта ғов бўлдилар.

Сўфизода ўз ҳаётини таҳликага солиб, Ватан жароҳатларига малҳам бўлиш мақсадида маориф соҳасида фидойилик кўрсатар экан, унинг кўзи олдида чорасиз аҳволга тушган ғариб миллат, жаҳолат қатърига ботиб бораётган жафокаш Ватан гавдаланади, унинг дардида нафақат кўзлари, "мажруҳ ўлан" жисми ҳам қон йиғлайди:

*Ватан ҳолиндан ўтру кўзларим сақфинда қон оғлар,
На ёлғиз кўзларим, мажруҳ ўлан жисмимда жон оғлар.*

*Ёзуқ олий Ватан ўксиз каби бир ҳолда душмушки,
Агар таҳрир эгарсан, хомаи мўъжиз баён оғлар.*

Сўфизода иккинчи бор ўз Ватанидан чиқиб кетишга мажбур бўлди. Ҳиндистон, Афғонистон мамлакатларида яшади, у ерларда ҳам мактаблар очди, муаллимлик қилди.

"Усули жаид" ва "усули қадим" можароси Самарқандда ҳам кескин курашлар, мафкуравий тўқнашувлар жараёнида кечди. Бу ерда "усули жаид" мактабларининг шаклланиши ва ривожланиши Маҳмудхўжа Беҳбудий, Сиддиқий Ажзий, Абдуқодир Шакурий, Сайидризо Ализода, Сайидахмад Васлий, Ҳожи Муинларнинг жонбозликлари билан узвий боғланади, аммо булар орасида Абдуқодир Шакурийнинг педагог сифатидаги ўрни

алоҳида, у ҳақиқий маънода туғма педагог эди, у таржимаи ҳолида ёзишча, мадраса таътили вақтларида ҳам ўз уйида эски усул тартибида муаллимлик қилади, аммо ўқитиш усулининг ниҳоятда мураккаблигидан қийналар эди. Мадрасани тугатгач, 1901 йилдан бутун фаолиятини, ҳаётини ўқитувчиликка бағишлади. Шакурийнинг илғор, изланувчан педагог — маорифчи бўлиб етишувига бир воқеа сабаб бўлди: "1901 йилнинг қиш куни Мулла Баҳриддин деган соатчи бир татар қўлида "Таржимон" газетасини кўрди. Шу унинг фикрининг очилишига бир сабаб, балки бир муқаддима бўлди. Соатсоз Бадриддин "Бу нима?" саволига:

— Бу кўр (сўқир) одамларнинг кўзларини очадур, — деган эди. Бир куни мулла Бадриддин Шакурийни "усули савтия" мактаби очишга ундайди ва бундай мактаб билан танишдирмак учун уни эргаштириб Хўқандга элитмакчи бўлди. Шакурий 1321 йил савр ойида (1903 йил милодий — У. Д.) Хўқандга жўнади. Унда Бешқудуқ маҳалласида Умар Ҳожи Мунаввар ўғлининг ҳимояси ва муаллим Салоҳиддин Мажидий қўли остида очилган "усули савтия" мактаби билан танишади ва буюк азим билан Самарқандга қайтади. Мана шу ғайратли муаллим қўли остида унинг отасидан қолган майда боғда бир шийпон(сўри)нинг остида 3 аршинлиқ, партали, 25 талабали бир мактаб очилди"¹.

Демак, Абдуқодир Шакурий 1903 йилда Қўқон сафаридан қайтганидан кейин мактабини буткул янгилади, "усули савтия" методига асосланган жаҳид мактабига айлантирди, катта шижоат ва ғайрат билан ишга киришди. Кунига 18-20 соатлаб ишлади, дарс берди, мактаб учун янги жиҳозлар, ўқув қуроллари тайёрлади. У Исмоилбей Гаспринскийнинг "Таржимон", Фотиҳ Каримийнинг "Вақт" газеталари, Ризо Фаҳриддиннинг "Шўро" журналинини, айниқса, улардаги "усули тадрис"га бағишланган мақолаларни мунтазам кузатиб борди. Бундай меҳнат уни чарчатмади, аксинча, янгидан-янги ижодий режаларга чорлади. Шу билан бирга, кўплаб душманлар, ҳатто таҳдидлар кун сайин ошиб борди: "Шакурийга бўла бошлаган таҳдидларнинг, қаршилиқларнинг боши Ражабамин қишлоғининг имоми шаҳрисабзлик Абдулқаюм томонидан бошланадур. Ул бошлаб мактабни "Болаларни эътиқодсиз қиладур", деб қоралайдур. Шаҳардан мактабга парта келтирмакда бўлгон муаллимга:

— Энди уйингизда бир бутхона ҳам солинг! — дейдур.

Бунга сабри азимли муаллим:

— Керак бўлса, уни ҳам соламиз, — дейдур-да қўядур.

¹ Турсуиқул. 25 йиллик педагог. "Маориф ва ўқитғувчи, 1926 йил, 4-сон. 29-32-бетлар.

Шакурий бир неча қатла ўлдириш таҳдиди билан ёзилгон хатлар олди. Бу хатларни қишлоқ йигитлари номидан муаззин ёзгон экан"¹.

Бндай бўҳтон ва таҳдидлар уни ўз ҳаётини бахшида этган муқаддас ишдан қайтара олмади, аксинча, мактабни ҳам, ўз фаолияти доирасини ҳам кенгайтириб борди. Шакурийни таъқиб ва тазйиқ қилувчилар билан бир қаторда уни қўллаб-қувватловчилар ҳам топилди, у яккаланиб қолмади. 1904 йилга келиб унинг мактаби беш синф ибтидоий ва рушдий синфига эга бўлди. Бу ишда унга Самарқанднинг маърифатли зиёлилари Ҳожи Адуқодир, Домулло Маҳмуд мударрис, айниқса, Сиддиқий – Ажзий ёрдам бердилар. Маълумотларга қараганда, бирмунча муддат Сайидахмад Сиддиқий-Ажзий унинг мактабида ўзбек тилидан дарс берган. Уларнинг кўмаги билан Самарқанд шаҳрида "усули жаид" мактабларининг шўъбалари очилади. Шакурий мактабида 140-150 нафар ўқувчи мунтазам таълим олган.

1904 йилда Абдулқодир Шакурий улуғ мутафаккир, Туркистонда жаидчилик ҳаракатининг қарвонбошиси Маҳмудхўжа Беҳбудий билан танишади, улар ўртасида ҳамкорлик вужудга келади: "1904 йилда бир-бирларини танимай бир шаҳарнинг икки бурчагида халқни оқартиш йўлида бир мақсадга қараб ишламақда бўлгон икки қаҳрамон танишадурлар. Эшитган бўлса ҳам бундай бўлишини билмаган Беҳбудийни бу мактаб ортиқча қувондиргон. Ортиқ Шакурийга яқин бир ғамхўр, бир ўртоқ бордур. Шакурий ушбу йил мактабини Беҳбудийнинг шаҳардаги уйига кўчирди. Беҳбудий мактабга моддий жиҳатдан ёрдам бериб турди"².

Абдуқодир Шакурий 1906 йилда Қозонга, 1911 йилда Қрим, ундан Туркияга саёҳат қилади. Бу саёҳатларидан асосий мақсад "усули жаид" мактаблари фаолиятини янада такомиллаштириш, "усули тадрис"нинг ҳам амалий, ҳам назарий асосларини ишлаб чиқиш, дарсликлар, ўқитувчилар учун услубий қўлланмалар яратиш эди. Шу муносабат билан у Истанбулда машҳур педагог Сотеъбек дарсларида бўлади, туркларнинг "усули савтия" методида илк бор яратилган Аҳмад Мидҳатнинг "Ҳожаи аввал" (1868 йил) алифбо дарслиги билан танишади, Исмоилбей Гаспринский билан учрашади, унинг "Хўжаи сибён" алифбо дарслиги ҳамда "Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош" номли "усули савтия" методи бўйича ўқитувчилар учун қўлланмасидан бир неча нусха олиб келади. У энди катта эътиқод ва ишонч билан ўз фаолиятини давом эттиради. "Усули жаид" мактаблари учун Ҳожи Муин Шукруллаев билан ҳамкорликда "Раҳбари савод" алифбо дарсли-

¹ "Маориф ва ўқитувчи", 1926 йил, 4-сон.

² Юқоридаги манба.

гини, шогирди, атоқли педагог Исматулла Раҳматуллаев билан "Жомеъул ҳикоят", "Зубдатул анъор" ўқиш китобларини, биринчи синф ўқувчилари учун "Таълими алифбо ёхуд раҳбари мактаб" алифбо дарслигини яратди. Бу асарлар жаҳид мактаблари учун янгилик эди.

Шакурий мактабида (унинг мактаби "Мактаби Шакурий" номи билан шуҳрат қозонган — У. Д.) ўқув ишлари билан бир қаторда, "усули жаҳид" бўйича ўқитувчилар малакасини оширган. Улар Абдуқодир Шакурий бошчилигида ўқитилган ва имтиҳон қилинган. Бу ишларда М.Беҳбудий, Сиддиқий — Ажзий, Ҳожи Муин, Исма-тулла Раҳматуллаев, Сайидризо Ализода каби педагоглар фаол иштирок этганлар. Бу ҳақда "Ойна" журналида қуйидаги эълон босилган: "Усули жаҳид" узра болаларни ўқутмоқ ва Самарқанд атрофинда мактаби ибтидоийда муаллимлик қилмоқлик учун беш нафар муаллим керакдур... Толиб бўлганларни "Ойна" идорасинда марҳамат қилиб келмоқлари маржудур. Баъд аз имтиҳон супориш қилинурлар. Қироат, хат ва саводлик ҳам илми ҳисоб билатур-ганлар Самарқандда мактаби Шакурийда бир-икки ой давомат этсалар, муаллимликка малака ҳосил этадурлар"¹.

Шакурий ўз мактабида ярим йиллик ва йиллик имтиҳонларни жорий қилди. Бундай имтиҳонлардан асосий мақсад, биринчидан, ўқувчилар билимини қатъий назорат қилиш бўлса, иккинчидан, "усули жаҳид" мактаблари ҳақидаги нотўғри қарашларга барҳам бериш, халқ ўртасида бундай мактабларга нисбатан муҳаббат, рағбат уйғотиш эди. Бу ҳақда Шакурий таржимаи ҳолида қуйидагиларни ёзади: "Бир куни шаҳарнинг кўзга кўринган уламо, ағниё ва аёнларини ҳамда ўқувчиларнинг оталарини болаларнинг олти ойлик ўқиши бўйича ўтказилган имтиҳонга даъват этдим. Булар олдида ўқувчилар мактабда олган олти ойлик билимларидан имтиҳон бердилар. Одамлар бу ўқитиш усулининг афзалликларини кўруб, мендан мамнун бўлдилар. Имтиҳондан сўнг одамларнинг қалбида мактабга нисбатан муҳаббат пайдо бўлуб, чехралари очилди".

А. Шакурий, Сиддиқий — Ажзий, М. Беҳбудий, Ҳожи Муин ва бошқа тараққийпарвар педагогларнинг ҳамкорликдаги фаолияти ва уларнинг бу соҳадаги муваффақиятлари мутаассиб уламоларнинг ҳуружларини, таҳдидларини янада авжига чиқарди. 1914 йил 3 январда Улуғбек мадрасаси жомеъсида жума намозидан кейин 5-6 минг намозхон олдида муаззин Мулла Аббос "усули жаҳид" мактабдорларини кофирликда айблади: "Усули жаҳид" мактабларида болалар динсиз бўлуб етишадурлар. Унинг муаллими ва ҳомийлари ҳам динсиз, кофир кимсалардур. Мана шундай мактабларга ҳар ким ўз боласини юборса, ўзи кофир, хотини талоқ!"²

¹ "Ойна" журнали, 1914 йил, 13-сон.

² "Туркистон вилоятининг газети", 1914 йил, 8-сон.

Самарқандлик маориф ва маърифат фидойиларини бу ниҳоятда оғир ва ноҳақ ҳукмдан бутун Туркистон тараққийпарвар зиёлилари матбуотда ҳимоя қилиб чиқди.

Жадидчилик ҳаракатининг йирик намоёнчаси, оташин публицист Мирмуҳсин Шермуҳамедов "Афандим самарқандликлар!" деб бошланувчи мақоласида маориф фидойиларини мутаассиб уламолардан ҳимоя қилишга даъват этди. Унда шундай чақириқ сўзлари бор эди: "Афандим самарқандликлар! Бутун беҳамиятлиғингиз майдони жаҳолатда мубориз талаб қилур. Йўқ эса, зўрғина жамият орасида бир хоини миллат исломга ҳақорат забонин тебратуб, отиға мағойир нутқлар сўзлаб, сизларнинг номусингизни ҳоки мазаллатға қўшибдур. Бечоралар, олти минг чамасида экансизлар, орангизда бирғина диёнатпарвар чиқиб, ул хоини бадбахтга муқобил ўлуб бир сўз ҳам демасдан, ўз хоҳишингизча ул мажмуа орасидин таралуб чиққонингиз миллати исломга ҳақорат эмасму?! Ажабо, ижтимоий музокарада муҳтарам "ойна" фурушимиз ҳам йўқму экан ёки бўлса ҳам гурба(мушук)дан қўрққон муш(сичқон) каби қайси бир ковакда қалтираб турдимукин? Муҳтарам "ойна"фурушларимиз миллат теразасин тузатмоқ бўлгонларида тарақа-туруқлари Сурайёдан ҳам юқорида кўринур эди"¹.

На чора, мақола муаллифи ҳаммаслаклари, жадид биродарларини ҳимоя қилишда бир оз сустлик қилган "Ойна" журнали муҳаррири ва таҳрир ҳайъати аъзоларига ҳам қаттиқ тегиб ўтади.

Усули жадид мактабдорлари фаолиятини таъқиб қилувчи янада маккорроқ, янада хавфлироқ куч бор эдики, маҳаллий мутаассиблар улар қўлида дастак эди, яъни жадид мутафаккирларига қарши курашда улардан устомонлик билан фойдаланар эдилар. Бу кучлар Россиянинг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсатининг устунлари Н.Остроумов бошчилигидаги миссионерлар эди. Остроумов Самарқанд мактабларини, шу жумладан, Шакурий мактабини текширганда Туркиядан келтирилган хариталар, глобусни кўриб, тепа сочи тикка бўлди, у бутун мактабни, ҳатто ўқувчиларнинг жилдидаги китоб-дафтаригача Самарқанд халқ мактаблари инспектори Грачкин билан тинтув қилади: "Ҳукумат томонидан ҳам бир кўб монеълар бор эди. Бу мактабнинг биринчи "муҳибби" маълум миссионер Остромов (Остроумов-У.Д.) эди. Ул газетасида ҳар нечада хўжаларига Шакурий мак — табини эслатар эди. Чунки Остромов Самарқандга келганда, уни Туркиядан келган хариталар ортиқ ҳуркитди. Миссиёнер (Грачкин) мактабнинг бутун ўқиш китобларини, ҳатто болаларнинг жилд-

¹ "Туркистон вилоятининг газети", 1914 йил.

ларидаги китобларни забт этиб, бир-бир қараб чиқди. Ҳеч бўлмаганда, буларнинг тавсиялари рус ҳукумати бу мактабга ёмон қарашига мажбур этар эди".

Абдуқодир Шакурий фаолияти курашлар жараёнида камол топиб бораётган бир вақтда Россия ҳукумати Туркистон ўлкаси халқларидан мардикор олиш ҳақида фармон эълон қилди. Мутаассиб уламолар ушбу фармондан фойдаланиб, Самарқандда фаолият кўрсатаётган жаҳид педагоглари, ёзувчи ва шоирлари Ҳожи Муин, Фахриддин Ризо билан биргаликда А. Шакурийни ҳам мардикорликка жўнатдилар. "Усули жаҳид" ва "усули қадим" муносабатлари мана шундай муросасиз курашлар жараёнида кечди.

"Усули жаҳид" тарафдорлари билан мутаассиблар, қадимчилар ўртасидаги кураш тўғрисида гап кетганда, Абдулла Авлоний муҳаррирлигида энди фаолият бошлаган "Турон" газетасида эълон қилинган Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг "Тарихий икки воқеа" ("Турон" газетаси, 1917 йил, 25 апрел) мақоласи ва унга мутаассибларнинг муносабати масаласини четлаб ўтиш мумкин эмас. Чунки бу воқеа "усули қадим"чиларнинг "усули жаҳид" тарафдорларига бўлган муносабатининг энг юқори нуқтаси эди. Ёзувчи — публицист Мирмуҳсин Шермуҳамедов — Фикрийнинг бутун Туркистон зиёлиларини оёққа турғизган "Тарихий икки воқеа" мақоласида мутаассибликни кескин фош этувчи шундай сўзлар бор эди: "Азиз миллат болаларининг рангларини сап-сариқ сомон қилгон, чочларини белларига тушургон, очлиқдан тишларининг кирини сўрдургон Бухоро ва Хивадаги даҳшатли, қоронғи, зах зиндонлар эшиги бузилди. Мактаб ва мадраса ислоҳи деса, тишларини қичирлатиб, кўзларини олайтурадургон маориф душманлари—судрама чопон, жонли тегирмонлар, қозикалон, қушбеги, офтобачи, тагин нима балолар исми ила шуҳратланган Бухоронинг микрўблари (микроблари) энди қувулурлар. Талабаларни(нг) умрин тўзон қилиб кўкка учургон муқоваси қалин, "Шарҳи мулло"лар шояд энди отилиб ташланурлар. Анинг ўрнига шояд янги қоида ила ёзилгон дарсликлар ўқитулур ҳам ўқулур"².

Уфанинг замонавий "Олия" мадрасасидан янги қайтган Мирмуҳсин Туркистонда ҳали ҳам тараққиётга, "усули жаҳид" мактабларига тўғоноқ бўлаётган мутаассибларга бўлган нафратини баралла айтди. Мақола муаллифи ва газета муҳаррири таъқиб остига олинди. Бу воқеа Оренбургда чиқадиган, туркий оламда катта мавқега эга бўлган "Шўро" журналида кенг муҳокама қилинди ва Мирмуҳсинни ҳимоя қилиб чиқди. Дастлаб, журналнинг

¹ «Маориф ва ўқитувчи», 1926 й., 4-сон.

² Бу ҳақда қаранг: Б.Қосимов "Мирмуҳсин Шермуҳамедов", Т., "Ўзбекистон", 1967 й.

1917 йил 10-сонида Н. Ёвушевнинг "Туркистон уламози" мақоласи эълон қилинди, унда Мирмуҳсиннинг "кофир" деб ноҳақ айбланганлигига ачиниш билдирилди ва 1917 йил 11-сонида Мирмуҳсиннинг ўша "Тарихий икки воқеа" мақоласи журналхонлар эътиборига ҳавола этилди. Мана, "Шўро" журнали таҳририятининг мутаассибларга муносабати: "Шарҳи мулло" тафсир ҳам, ҳадис ҳам эмас, араб тилининг грамматикаси эканлиги маълум, бу китобни танқид қилгани учун мақола соҳибини "кофир" деган қози ва уламонинг ўзи шахсий манфаатлар йўлида шариатни қалқон этмадими?! Бу билан Мирмуҳсин афанди кофир бўлиб қолдими?... "Шарҳи мулло" отиб ташланур" деган сўзи бирла тугул, балки, билфеъл шу китобни отиб ташламоқ бирла-да мусулмон одам шариат тарафиндин икфо қилинмий... Тошканд олимлари бу тўғрида ғулув этганлар ва ўз вазифалариндин чиққонлар. Ёлғиз шул сўз сабабли 18 ой ҳибсга ҳукм этувчи қози бўлажағина ақлимиз ишонмий"¹.

Бу машғум воқеа буюк адиб Ойбекнинг "Улуғ йўл" романидаги Умарали тимсолида ўз ифодасини топган.

Хулоса қилиб айтганда, жаҳид шоири Тўлаган Хўжамёров-Тавалло илк ўзбек театри труппаси аъзоларига нисбатан "Кимни саҳнада кўрсанг, ани жасорати бу" деб ёзган сўзлари бевосита усули жаҳид мактаблари очган педагогларга ҳам тўла тааллуқли бўлиб, бу иш чинакам жасорат ва фидойилик эди.

¹ «Шўро» журнали, 1917 й., 11-сон.

II БОБ. ЖАДИД МАКТАБЛАРИНИНГ ЎЛКА БЎЙЛАБ КЕНГ ҚУЛОЧ ЁЗИШИ

1. Жади́д мактабларининг ривожида хайрия жамиятларининг аҳамияти

Лазиз Азиззода (1895—1987) "Беҳбудий" мақоласида: "Туркистоннинг уйғониш даврини уч қисмга: маориф, матбуот ва жамиятга бўлуб, шу даврда катта рўл ўйнагонларни текшира бошласақ, бу ҳаракатларнинг бошида Беҳбудий турганини кўрамиз"¹, деб ёзади.

Шўролар даврида умрининг ўттиз йилини Сибир турмаларида ўтказган, жади́дчилик ҳаракатининг кўзга кўринган намояндаларидан бири бўлган Лазиз Азиззоданинг ушбу сўзларидан маълум бўладики, жади́дчилик ҳаракати маорифдан бошланади, усули жади́д мактаблари унинг тамал тошидир. Жади́д матбуоти бу ҳаракатнинг фаолият доирасини белгилаб берди. Жамиятлар эса жади́дчилик ҳаракатини юқори босқичга - сиёсий курашлар босқичига кўтарди. Чунки жади́д мактаблари ҳамда матбуоти тараққиётини жамиятларсиз тасаввур этиш қийин.

Маҳмудхўжа Беҳбудий 1907 йилдаёқ Россия 3-Давлат Думасида кўриб чиқиш учун "Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси"ни ишлаб чиқади ва муҳокама учун Думанинг Мусулмон фраксиясига тошпиради. Бу Туркистон мустақиллиги йўлидаги дастлабки қадам ҳисобланар ва ўз даврида буюк жасорат эди. Шу билан бирга, Беҳбудий Туркистон генерал губернаторлигининг ўлкада маҳаллий мактабларга нисбатан олиб бораётган сиёсатини қаттиқ қоралайди. Ушбу "Лойиҳа"нинг аҳамияти ҳақида уни 2001 йилда Хаарлем (Голландия)да нашрдан чиқарган доктор Темур Хўжа ўғли қуйидагиларни ёзади: "Туркистон учун маданий мухторият талаб қилиб чиққан бу таклифноманинг Русия Давлат Думасида кўрилган-кўрилмаганини текширмоқчи эмасман. Лекин бу матн диққат билан ўрганилса, Беҳбудийнинг чор Русияси қарамоғида Туркистонда яшаётган туркистонликлар учун (Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги бунга кирмайди) ўз даврига кўра гоят жасоратли, кенг ҳуқуқлар талаб этувчи мухторият истагани маълум бўлади. Таклифномадаги энг муҳим икки мавзунинг бири мактабларнинг хусусийлаштирилиши (18-модда), иккинчиси эса Русия давлат Думасининг Туркистоннинг ички ишларига аралашмаслиги лозимлиги билан боғлиқ моддалардир"².

¹ "Маориф ва ўқитувчи" журна́ли, 1926 йил, 2-сон.

² "Жаҳон адабиёти" журна́ли, 2003 йил, август, 148-бет.

М. Беҳбудий таклиф қилган "Лойиҳа"да Туркистон ўлкасининг иқтисодий, сиёсий мустақиллиги масаласи билан чиқмайди, бундай сиёсий масалаларни амалга ошириш Туркистон шароитида мумкин эмаслигини тушунар эди. У Россия ҳукумати олдида ўлка халқлар маданий-маърифий, таълимий-тарбиявий турмуш тарзига дахл қилмаслик масаласини қўйди.

XX аср тонготарида энди очила бошлаган усули жаид мактаблари генерал губернаторликнинг, чор ҳукуматининг қаттиқ қаршиликларига, тўсиқларига дуч келди. "Лойиҳа"да Беҳбудий ҳукуматнинг бу сиёсатига кескин қарши чиқди ва мактаблар хусусида махсус "Умумий мактаблар" бобини киритди. Унда шундай талаблар қўйилган:

"Умумий мактаблар"

17. Русияга умумий ўқитув масала ва моддаси Туркистонни мусовиян (тенглик) муштамил (ўз ичига олган) бўлсун.

18. Туркистон мактаб ва мадрасалари ҳукумат назоратидан озод бўлсун.

19. Умумий ўрта ва олий мактабига мусулмонлардан комиссия тайинлансун. Рус ҳарфи мусулмон мактабларига жорий бўлмасун.

20. Ҳар хил корхона, ҳибсхона ва аскархоналаргаки, мусулмон бордур, мусулмон руҳонийси тайинлансун"¹.

Табиийки, чор ҳукумати Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ушбу талабларини эътиборга олмади. Бундай буюк ишларни амалга ошириш учун партия мақомидаги жамиятлар тузиш давр талаби эди. М. Беҳбудий ишлаб чиққан ва муҳокама учун Россия Давлат Думасига топширган «Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси» ўлкада сиёсий жамиятлар тузишда илк қадам бўлди.

Мактаб очиш — улуғ иш. Аммо бу ишнинг фақат бошланишидир, пул билан, маблағ билан ҳал қилинадиган катта-катта муаммолар энди бошланади. Айниқса, мустамлака шароитида маҳаллий маорифга маблағ ажратиш у ёқда турсин, у таъқиб ва тазйиқлар остига олинган бир пайтда, мактаб учун бинодан тортиб, ўқитувчилар маошигача, ўқувчилар учун ўқув қуролларидан тортиб, мактаб мебелигача, дарслик ва ўқув қўлланмалари яратиш ва уларни нашр этишдан тортиб, етим-есирларга ҳам моддий, ҳам маънавий ёрдам кўрсатишгача бўлган муаммолар катта маблағни талаб қилар эди. Бунинг устига ҳатто, анъанавий мактаб ва мадрасаларни иқтисодий жиҳатдан таъминлаб турган вақф мулкига ҳам губернаторлик маъмурлар эгалик қила бошладилар. Россия-

¹ Ўша журнал, 156-157 бетлар. Ушбу "Лойиҳа" 2003 йилда профессор Б.Қосимов томошидан "Жаҳон адабиёти" журналининг август сонидан нашр этилди.

нинг Туркистон ўлкасида маориф соҳасида қўллаган сиёсати ҳақида америкалик жадидушнос доктор Адиб Ҳолид қуйидагиларни ёзади: "Мустамлака маъмурияти мусулмонларнинг ислом қонунлари, буйруқ ва тақиқларига амал қилишларини ман этмади, эски мактаб ва мадрасалар фаолиятига тўсиқ бўлмади, аксинча, эътибордан четда қолдирди. Мактаб ва мадрасаларнинг ҳукумат эътиборидан четда қолганлиги ва давлат кўмагидан мосуво бўлганлиги, вақф мулкларининг мустамлакачилар қўлига ўтганлиги боис ҳукумат назаридан ҳам қолди. Ҳукумат маҳаллий аҳолини рус-тузем мактабларига жалб этиш ҳаракатида бўлди. Чунки, бу мактабларда маҳаллий болалар ва рус ўқувчилари бир ерда таълим олишар, маҳаллий ўқувчиларни ўзларига ўхшатиш осон кечар, рус чоризмига тобе маҳаллий қатлам ташкил этиш мумкин бўлар эди. Шу сабабдан генерал губернатор Кауфман таълим тизимининг бош мақсади, диний эътиқоди қандай бўлишидан қатъи назар, Россия учун фойдали фуқароларни тарбиялаш эканлигини таъкидлайди"¹.

Янги очилган мактаб олдидаги ўта мураккаб ва катта маблағ билан боғлиқ масалаларни ҳал қилиш учун ширкатлар, хайрия жамиятлари, матбаа — нашриётлар ташкил қилиш зарурати туғилади. Қолаверса, миллатнинг истиқболида жамият ва ширкатларнинг аҳамияти катта. Бундай жамиятларни ташкил қилиш, улар фаолиятини замон талабларига мослаштириш борасида Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат, Ҳамза каби жадиदчилик ҳаракати раҳбарлари катта ишларни амалга оширдилар. Уларнинг саъй-ҳаракатлари билан Тошкентда "Турон", Бухорода "Тарбияи атфол", Қўқонда "Ғайрат" хайрия жамиятлари, ўнга яқин ширкатлар, нашриётлар, кутубхоналар ташкил этилди. Буларнинг ҳаммаси, биринчи навбатда, усули жадиद мактаблари фаолиятини мунтазамлаштириш ҳамда матбуот ва нашриёт ишларини яхшилашга қаратилган эди. Хусусан, Мунавварқори Абдурашидхон ўғлининг бу соҳадаги фаолияти, айниқса, эътиборга лойиқдир. У жамият очиш қонун-қоидалари, жамиятнинг мақсад ва вазифалари ҳақида мақола ҳам ёзди. Унинг "Жамият қандай очилур?" мақоласида қуйидагиларни ўқиймиз: "Мактабни очуб қўя қолгон ила иш битмаслиги, балки анинг фарқи ва давоми учун моддий ва маънавий ёрдам ва маъвоанатлар, ғайрат ва ҳимматлар лозим эканлиги англашилмишдур. Бунинг учун энг яхши чора жамиятни тузмишлар. Яъни расмий бир қонун доирасинда халқдан иона йиғиб очилмиш ва очиладургон мактаб ва дорулулумларнинг

¹ Edib Halid. Usuli Cedid Akimi Cedidciligin Kokleri. Yedi iklim, Aralik, 2003. 39-s. (Arastirma).

нуқсон ва эҳтиёжларин енгиллик ила ислоҳ қилмоқ ва адо қилмоқ усулини ижод этмишлар. Бора-бора бу жамият шу қадар тараққий қилмиш ва раҳмат касб қилмишки, маданий миллатнинг бутун тараққиёти диния ва эҳтиёжиёти миллиялар учун энг ишончли суянчиқ ва муттакои эттиҳоз ўлинмиш ва уларда маданият нарвонининг биринчи босқичи мактаб, иккинчиси жамият экан, ҳозир кўб ерларда мактабни иккинчиликка қолдируб, биринчи босқичлик номи муқаддасасини жамият ўзина олмишдур"¹.

Мунавварқори ва Абдулла Авлониёлар 1909 йилда Тошкентда илк бор очилган "Жамияти хайрия"нинг асосчилари бўлдилар. Бу ҳақда Мўминжон Муҳаммаджон ўғли Тошқин қуйидагиларни ёзади: "Шаҳримизда мусулмон ёшлари томонидан янги очилган "Жамияти имдодия" отлиқ бир кўмак жамияти бор эди. Буни бошлаб очувчилар: 1) Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, 2) Башируллохон Асадуллахўжа ўғли, 3) Мулла Абдулла Авлониё, 4) Низомқори Мулла Ҳусайн ўғли, 5) Тошхўжахожи Туёқбой ўғлилари эканлар. Буни очишдан мақсадлари нодон ўзбек халқини билим билан оқартиш бўлса, жамиятнинг раиси Саидкаримбой Саидазимбой ўғли экан"². Бир оз вақт ўтгач, бу жамиятнинг муассислари сафига жаҳид педагог-мактабдорлари Рустамбек Юсуфбекхожи ва Ҳусанхўжа Дадахўжа ўғли ҳам қўшилдилар.

Бу жамиятнинг фаолият доираси анча кенг бўлиб, янги очи — лаётган мактабларни иқтисодий жиҳатдан таъминлаш, иқтидорли талабаларни тараққий этган чет эл олий ўқув юртларига юбориш каби масалалар унинг асосини ташкил қилган.

1913 йилда Абдулла Авлониё ва Мунавварқори "Жамияти хайрия" заминида Тошкентнинг маърифатпарвар зиёлилари, бойлари билан биргаликда "Турон" жамиятини вужудга келтирдилар. А. Авлониё номидаги Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш Марказий институти қошидаги Абдулла Авлониё мемориал музейида "Турон" жамиятининг нотариус томонидан тасдиқланган Низоми сақланади. Унда жамиятнинг мақсад ва вазифалари 73 моддада кўрсатилган бўлиб, унинг муассислари қуйидагилар эди:

1. Убайдулла Асадуллаевич Хўжаев (Мерганча)
2. Тошпўлатбек Норбўтабеков (Обсерваторская - 3)
3. Мунавварқори Абдурашидхонов (Шайхованд Таҳур)
4. Комилбек Норбеков (Саъбон)
5. Мулла Абдулла Авлонов (Сапёрная - 26)
6. Муҳаммаджон Подшоҳўжаев (Занжирлик)

¹ "Садойи Туркистон" газ. 1914 й., 14 июн.

² Мўминжон Муҳаммаджон ўғли. Турмуш уринишлари. Тошкент — 1926 й., 252-бет.

7. Каттахўжа Бобохўжаев (Қори ёғди)
8. Башируллохон Асатиллахўжаев (Мерганча)
9. Низомиддин Асомиддинхўжаев (Орқа кўча)
10. Каримбек Норбеков (Саъбон)

"Турон" жамияти қошида "Турон" драмтруппаси, "Турон" кутубхонаси ва қироатхонаси (ҳозирги "Турон" Тошкент вилоят кутубхонаси - У. Д.), "Туркистон кутубхонаси" нашриёти, "Турон" газетаси фаолият кўрсатган. Жамиятнинг фаолият доираси кенгайиб, аъзолари кўпайиб борган. "Турон" театр труппаси фаолият кўрсатган Викула Морозов дўкони, "Турон" кутубхонаси ва қироатхонаси биноси Туркистон жаҳидларининг доимий маскани бўлган. "Турон" жамияти ва унинг шуъбалари Тошкент зиёлиларини, маърифатпарвар бойларини ўз атрофига бирлаштирди. 1913 йил охирларига келиб жамият фаолларининг ("Турон" драмтруппаси аъзолари билан бирга) сони 44 кишига етган. Уларнинг кўпчилиги педагог бўлган ёки педагогик фаолият билан ҳам шуғулланган.

Жамият фақатгина маърифатли бойларнинг ионаларига қараб турмасдан, унинг аъзолари пул тушадиган йўللардан унумли фойдаланиш режасини тузиб чиқди: бунинг учун оммавий томошалар уюштирди. А.Авлоний 1911 йилда ўқувчи-болаларга "Мактабга тарғиб" шеърини хор бўлиб ўқишга ўргатади ва "Граммофон" ширкатида пластинкага ёздирди. "Граммофон общество" си-ла сўйлашуб, — деб ёзади Мунавварқори, — ҳар бир пластинкадан ўн тийин олмоқ шарти-ла бир неча ҳофизларни(нг) ва ўз тарбиясидаги мактаб шогирдларининг товушини сотди¹, бундан фақат шу йил ичидагина лоақал икки минг сўм кирса керакдур... Бунинг устига ушбу августнинг 8-куни рамазон муносабати-ла Шайхованд Таҳур боғида бир мартаба "Томоша кечаси" ясади, ушбу "Томоша кечаси"нинг даромад ва буромади шу тариқа бўлди:

Сотилган белатлардан - 1387 сўм 54 тийин.

Чойхонадан дохил - 59 сўм 42 тийин.

Жамъи даромад - 1446 сўм 96 тийин.

Масорифи: белат маркаси - 126 сўм 14 тийин.

Бошқа масорифлар - 233 сўм 65 тийин

Жамъи масориф - 359 сўм 79 тийин.

Жамъиятга қолган хос фойда - 1087 сўм 17 тийин.

Мусулмонлар тарафиндин биринчи мартаба ясалган ушбу томоша кечасиндан бунча фойда ўз-ўзидан чиқмади, балки бунинг учун Тошканд ёшларининг кўб ғайрат ва ижтиҳодлари ҳам

¹ Ушбу пластинка Ўзбекистон халқ артисти З.Султоновнинг фонотекасида сақланади.

чарчамай ва ҳеч кимнинг шикоят ва ҳақоратларига қулоқ солмай қилган саъй ва ҳаракатлари ўлди"¹.

Шу ўринда "Падаркуш" драмасини саҳналаштиришдан муаллифнинг кўзда тутгун мақсади ҳақида қисқача тўхташ ўринли кўринади. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг "Падаркуш" драмаси титул варағида асарни саҳнага қўйиш учун муаллифдан ёзма равишда рухсат олиш талаб этилган. Бундан асосий мақсад театр томошасидан тушадиган маблағни фақат хайрли ишга — маорифга, усули жаҳид мактаблари рағнақига сарфлаш кераклиги таъкидланади. Аммо шундай таъкидларга қарамай, баъзан шахсий манфаат, бойлик орттириш йўлида уринишлар ҳам бўлиб турган. Бу ҳақда М.Беҳбудий қуйидагиларни маълум қилади: **"Баъзи тарафдан ёзилган хатларга қараганда, баъзи тиётрни мактаб ва жамият фойдасига қўюлуб, аммо оқчаси барвақфи эълони сарф қилинмабдур ва тиётр оқшоми хилофи адаб баъзи ҳаракатлар бўлубдур.** Онинг учун мажбуран эълон қиламизки, баъд ушбу фожиани қўймоқчи бўлган муҳтарам зодлар, аввалан муҳаррирдан қороз ила жавоб ва нимани(нг) фойдасига қўймоқларини билдуруб, сўнгра ишга ҳаракат этсунлар"². (Таъкид бизники - У. Д.)

Шунинг учун ҳам драма томошасидан тушган маблағ юзасидан тўла ҳисобот, асосан, "Ойна" журналида, "Садойи Туркистон" газетасида эълон қилинган. Фақат бир далил билан чекланамиз. "Ойна" журналининг 1914 йил 21-сонида самарқандлик мушаххисларнинг Қўқон шаҳрида "усули жаҳид" мактаблари фойдасига "Падаркуш" спектаклини намойиш қилганликлари ҳақида маълумот босилган. Унда театр оқшоми мудир Ақобир Мансурийнинг томошадан тушган маблағ ҳақидаги ҳисоботи ҳам илова қилинган. Иловага кўра 1298 сўм 50 тийин билет, 33 сўмлик "прўграм" сотилган — жами 1331 сўм 50 тийин тушган. Шундан 727 сўм 10 тийин харажатларга (харажатлар рўйхати келтирилган - У. Д.) сарф қилинган. 604 сўм 40 тийин Қўқондаги "усули жаҳид" мактаблари фойдасига ўтказилган.

Жаҳид драматургияси бўйича махсус тадқиқот ишлари олиб борган олим Шухрат Ризаев Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг бундай фаолияти ҳақида қуйидагиларни ёзади: "...театрдан бирламчи мақсад янги, ғоят таъсирчан санъат тури билан миллатнинг маърифий-маданий савиясини кўтариш, илм ва ўқимоққа даъват этиш бўлса, иккинчидан, таъкидлаганимиздек, театр-томошалар воситасида муайян маблағ топиб, "усули савтия" мактаблари, бошқа хил ўқув юртлари, хайрия жамиятлари, матбуот ва бошқа маданий ишларга моддий ёрдам кўрсатиш эди"³.

¹ Мунавварқори Абдурашидхонов. Тошкентда мусулмон жамияти. "Самарқанд" газетаси, 1913 йил. 20 август.

² "Ойна" журнали, 1914 йил, 47-сон.

³ Ризаев Ш., Жаҳид драмаси. Т. "Шарқ", 1997 й. 58-бет.

"Турон" жамияти қошидаги "Турон" драмгруппаси ҳам худди шу Маҳмудхўжа Беҳбудий кўзлаган энг олижаноб мақсад учун "Падаркуш"ни саҳналаштирди, Фарғона водийси шаҳарлари бўйлаб бир неча ой гастрол сафарида бўлди. Театр томошаларидан тушган маблағ Фарғона водийсида фаолият кўрсатаётган "усули жаҳид" мактаблари эҳтиёжларига, дарсликлар нашрига, яъни энг олижаноб мақсадга — халқ маорифини мустаҳкамлаш ишларига сарф этилди.

1916 йил охирларида Мунавварқори Абдурашидхонов бошчилигида "Муаллимлар жамияти" ташкил этилади. Бу жамиятнинг асосий мақсади кўпроқ иқтидорли ёшларни тараққий этган чет эл олий ўқув юртларига юбориш, Ватанимизда келгусида очилажак олий ўқув юрти учун замонавий олий маълумотга эга бўлган мутахассислар тайёрлаш эди. Бу жамият шундай улуг мақсадларга бағишлаб бир неча мажлислар ўтказди. "Турк эли" газетаси ёзишча, мана шундай йиғинларнинг энг эътиборлиси 1917 йил 24 сентябрда якшанба куни кечқурун Мунавварқори меҳмонхонасида ўтказилади. У ўз уйида уюштирган "миллий зиёфат"га юз кишини махсус даъватнома билан таклиф этади, унда 60 киши чамаси "даъватга ижобат қилиб", зиёфатга ташриф буюрадilar. Газета мухбирининг ном-баном тилга олишига қараганда, уларнинг ҳаммаси Тошкентнинг, қолаверса, ўлканинг машҳур кишилари эди. Зиёфатда Озарбайжондан келган атоқли педагог Муҳаммадмин Афандизода қатнашиб, нутқ сўзлайди: "Мен бу зиёфатни "Муаллимлар жамияти" қандай мақсад ила ясагонлигининг аввалиндан хабардор эмасман, лекин бу жамиятнинг тузилишларин олиб, муқаддас хизматлар ишлаб келгонлигидан ва минбаъд ҳам шундай хизматлар, ишларга машғул бўлмоғига тамом қаноат ҳосил қилгонлигимдан сиз — мухтарам ағниёларимиз ва шул ҳимматларимизни шу жамиятга ёрдам қўлларингизни юзмоқга таклиф қиламан. Яшасун фидокор муаллимлар ва яшасун уларга ёрдам қилмоқни лозим билган мусулмон қардошлар!"¹

Мунавварқори ўз нутқида шаҳарнинг эътиборли кишиларини, маърифатли бойларини "Муаллимлар жамияти"га моддий ёрдам қилишга чақирди. Шундан сўнг 45 киши кўнгилдан чиқариб, имкониятлари даражасида жамият фойдасига пул бердилар. "Турк эли" газетаси пул берганлар рўйхатини ва пул миқдорини эълон қилган.

Бундай хайрли ишларни амалга оширишда Муродхўжа Солиххўжа ўғли, Рустамбек Юсуфбек ҳожи ўғли, Абдусамий

¹ "Турк эли" газетаси, 1917 йил, 4 октябр.

² Ўша манба.

Зиёбоев, Шокиржон Раҳимий каби жаид педагоглари Мунавварқори Абдурашидхон ўғли ва Абдулла Авлонийга яқиндан ёрдам бердилар. Жами 5585 сўм йиғилади. Бу маблағ "Муаллимлар жамияти" эҳтиёжларига ҳамда иқтидорли ёшларни чет эл олий ўқув юртларида ўқитишга сарф этилажаги таъкидланади. Газетанинг ёзишича, Тошкентнинг бойларидан Мулла Тоҳиржон Шокиржон ўғли "олий бир мактаб" қуриб беражагини айтади.

1914 йил 19 сентябрда "Турон" жамияти қошида "Мактаб кутубхонаси" номида нашриёт ташкил этилган. Ушбу нашриётнинг мақсади ҳақида Абдулла Авлоний қуйидагиларни ёзади: "Туркистон мусулмонлари орасига жарида, мажалла ва китоб каби матбуот нашр қилиб, Оврупо маданиятига халқимизни бошламоқ ва аҳолини оқартмоқ" дур. Нашриёт муассислари: Охунжон Абдулрахмон ўғли, Абдулҳошим Саримсоқов, Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Мулла Абдулла Авлоний, Тожихўжа Азизхўжа ўғли, Муҳаммад Пошшоҳўжа ўғли, Ҳусанхўжа Дадахўжа ўғли, Убайдуллахўжа Умархўжа ўғли, Тўлаган Хўжамёров (Тавалло), Саидабдулло Саидқарим ўғли Саидазимбоев, Илҳомжон Инъомжон ўғли, Комилбек Норбеков.

"Мактаб кутубхонаси" нашриётида усули жаид мактаблари учун А.Авлонийнинг "Биринчи муаллим", "Иккини муаллим" (кейинги нашарлари), Мунавврақорининг "Адиби аввал", "Адиби соний" (кейинги нашрлари), Рустамбек Юсуфбекхожи ўғлининг "Таълими аввал", "Таълими соний", Мулла Аҳмадхўжа эшон ибн Абдумўминхўжа эшон ўғлининг "Насойихул – атфол" (иккинчи жузъ) каби йигирмадан ортиқ дарслик ва ўқув қўлланмалари нашр этилди. Ушбу нашриёт томонидан босилган дарсликларнинг титул варағида шундай таъкидлар мавжуд. Хусусан, Муҳаммадрасул Расулийнинг "Болалар боғчаси" ўқиш китобида қуйидагиларни ўқиймиз: "Ибтидоий мактабларнинг биринчи синф шогирдлари учун турли китоблардан олунуб, очиқ тил ва енгил тартиблар ила ёзилмиш мусаввир қироат китобидур. Ношири: "Туркистон кутубхонаси".

Савдо-сотиқ ишларини яхши билган ака-ука Комилбек ва Каримбек Норбековлар китоб нашри ишларини йўлга қўйишда фаоллик кўрсатдилар.

"Турон" хайрия жамиятининг ва жамият аъзоларининг бевосита ҳам маънавий, ҳам иқтисодий кўмағида фаолият кўрсатган газета "Садойи Туркистон" дир. Усули жаид мактаблари ҳақида энг кўп мақола ва бадий асарлар ҳам ушбу газета саҳифаларида

¹ Абдулла Авлоний мемориал музейида наториус Д. Егоров тасдиқлаган 7176 рақамли ҳужжат.

² Муҳаммад Расулий. Болалар боғчаси, Тошкент, "Азия". 1915 й.

эълон қилинган, бошқа жаид газеталарига нисбатан узоқ ва сермахсул фаолият кўрсатган: 1914 йил 4 апрелдан 1915 йил 10 апрелгача 66 сони чиқиб тўхтатилган. Мунавварқори Абдурашидхонов "Турон" жамиятининг раҳбари сифатида ушбу "Садойи Туркистон" газетасини "Интибоҳи Туркистон" ("Туркистон уйғониши") номи билан тиклашга ҳаракат қилди, унинг фаолиятини Андижонга кўчириб, Мўминжон Муҳаммаджон ўғлини муҳаррир этиб тайинлади. Бу ҳақда Мўминжон Муҳаммаджон ўғлининг Фарғона губернатори Ивановга ёзган аризаси ҳам мавжуд, ариза Убайдулла Хўжаев томонидан рус тилида ёзилган:

"Ул баланд даражалик Фарғона вилоятининг военный губернатори жаноблариға:

Андижон шаҳрида, Искоблоф кўчасида тургучи Мўминжон Муҳаммаджон ўғлидан ариза.

Сензур ҳам матбуот тўғрисидаги 114-чи устафга қўшимча қилинган 15-чи модда бўйинча сиз юқори даражаликка билдираманки, ман Андижон шаҳрида сарт тилида "Интибоҳи Туркистон" исмида бир газета чиқармоқчи бўлдим. Бул газетанинг програми ушбу тартибда бўлур: 1-бош мақола, 2-рус ҳам мусулмон матбуоти (газета, журналлари)дан мулоҳаза ва фикрлар, 3-уруш хабарлари, 4-агентство ҳам ўз мухбирларимизнинг телеграмлари, 5-фелетон, 6-илмий фелетон, 7-Андижон ҳам теваарак хабарлари, 8-вилоятнинг ҳар томонидан мактублар, 9-ерли халқ тирикчигидан, 10-уруш майдони ҳам уруш тўғрисида, 11-ҳар турли тилдан таржималар, 12-усули таълим-тарбия тўғрисида, 13-пахта ҳам бошқа экин аҳволлари, 14-билдиришлар қисми.

Газетанинг баҳоси: бир йиллик 7 сўм, ярим йиллик 4 сўм, уч ойига 2 сўм 50 тийин бўлиб, босадурғон ери: Андижонда Николаевский кўчада, И.Я.Иванов босмахонасида.

Мазкур газетанинг муҳаррирлигини ман ўз бўйнимга олиб, билдираманки, юқорида кўрсатилган закон моддалари бўйинча бўладурғон ҳар турли масъулиятларга ўзим жавобгарман. Ўзим Русия табъаси, ёшим 25 дан ошқан бўлиб, ҳеч бир тўғрида ҳукуматга айблик бўлгон эмасман. Шу ҳолни эътиборга олиб, сиз жаноб ҳурматлудан ўтинаманки, юқорида кўрсатилган моддалар бўйинча баён қилинган газетага рухсат берсангиз эди деб.

Имзо: Мўминжон Муҳаммаджон ўғли."

(Бу аризанинг асли русча бўлиб, Абдулҳамид Сулаймоний (Чўлпон) ўзбекчага таржима қилиб берган эди)¹.

Мунавварқори Абдурашидхонов бошчилигидаги жаид мутафаккирларининг "Садойи Туркистон" газетасини "Интибоҳи

¹ Мўминжон Муҳаммаджон ўғли. Турмуш уринишлари. Т. 1926, 314-бет.

Туркистон" номи билан тиклаш учун олиб борган жиддий ҳаракатлари губернаторликнинг "минг чийриғи"дан ўта олмади.

Жадид мутафаккирлари томонидан очилган усули жадид мактаблари ҳар қандай таъқиб ва тазйиқларни енгиб, ўзига йўл очиб борди. Унинг ижодкорлари миллат ҳақ-ҳуқуқларини, бундай мактаблар ҳам руслар учун очилаётган мактаблар каби иқтисодий ва маънавий жиҳатдан давлат томонидан таъминланиши, қўллаб-қувватланишини талаб қилдилар. Мунавварқори Абдурашидхон ўғли ўзи муҳаррирлик қилган "Хуршид" газетасининг 1906 йил 21 сентябр сони бош мақоласида (бош мақола муҳаррир томонидан ёзилади - У. Д.) генерал губернаторликнинг ўлкада юргизаётган таълим-тарбия соҳасидаги сиёсатини кескин фош этди: "...кўз олдимизда турган рус ҳамсояларимизни(нг) ҳолин муқобала қилсак, ҳар бобда булардан камлиғимиз ва булар бизларга хўжа, бизлар буларга қул суратда яшағонимизни(нг) сабаби замонга мувофиқ улум ва маорифдан маҳрумлиғимиз эдугини ҳар биримиз иқрор ва эътироф қилурмиз. Биз ҳамон истибдоддан ўзимизга еткан меҳнату машаққатларни роҳат ва саодат гумон қилиб, ҳуррият душмани ўлғон чиновникларга ихлос ва эътиқодимизни кундан-кунга зиёда ошурмакда давом этмоғимиз ғафлат ва жаҳолатимизнинг натижаси ўлмаса надур? Бу истибдод бизни(нг) бошимизга на қаро кунларни солди. Низоми олам ҳар миллатни ўзидан ва шариати иқтизосинча ҳаракат қилмоғига мусоида вермиш экан, на учун биз мусулмонларни(нг) шариатимизга чанг урулиб, қозийи исломимиз ҳукмларини "фоложена" дастуруламалга муфовиқ қилмакга мажбур ўлдилар? Мусулмон қозилари мартабада рус судялари ила баробар эканлар, на учун кўча қоровули ҳукмида ўлғон фолитсаларина таъзим қилмак ва алардан ҳақоратлар эшитмак ва ҳам уч юз сўмдан зиёдага ҳукм қилолмаслик ва шулар каби муҳолифи адолат ўлғон низомлар жорий ўлди? Масжид ва мадрасаларимизни(нг) вақфлари хазинага олинди. Думахона оқчасидан руслар учун зўр-зўр диний мактаб ва мадрасалар очилди. Аммо мусулмонлар учун ҳеч бир диний мактаб ва мадрасалар очилмас... Ваҳоланки, думахонага мусулмонлар русларга (нисбатан) икки баробар оқча тўламаклари ҳар кимни(нг) маълумидур. Бас, на учун мусулмонлар ҳам ўзлариға бир мактаб ё мадраса очуб, бошқа мамлакатлардан таълим ва тадрис ишлариға лозиминча муқтадир муаллимлар келтуриб, аларни(нг) вазифаларини думахона оқчасидан беролмаслар? Ёки мусулмонларни(нг) оқча тўламакда ҳақлари ўлуб, у қоидаи динийя ва дунёвиялариға сарф этмакда ҳақлари йўқму? Хайр, афандиларим. Бу хусусда мусулмонларни(нг) ҳақлари баробардур. Аммо бу ҳақларини талаб

қилмоққа мусулмонларни(нг) тиллари йўқдур. Чунки бир сўзни тилга олмоққа аввалан дилга келтурмак керак. Дилга келтурмак эса ул ишни(нг) фойда ва зарарини фарқ қилмоққа мавқуфдур. Фойда ва зарарини фарқ қилмоқ эса замонага мувофиқ улум ва фунундан хабардор ўлмағунча ҳосил бўлмаслиги табиийдур".

Губернаторлик маъмурлари эса мусулмонлар учун мактаблар очиш у ёқда турсин, ўз маблағлари ҳисобидан очаетган усули жаҳид мактабларини таъқиқлаш, турли-туман тўсиқлар қўйиш, иқтисодий жиҳатдан синдириш, муаллимларини таъқиб-таъйиқ остига олиш йўлидан борди.

Чор Россияси Туркистон ўлкасини ташқи дунё, айниқса туркий — мусулмон дунёси воқеаларидан узилган, биқик ҳолда сақлашга ҳар қанча ҳаракат қилмасин, кутган натижага эриша олмади. 1905—1911 йилларда Эрондаги инқилобий ҳаракатлар, 1905—1908 йилларда Ҳиндистонда мустамлакачиликка қарши юз берган кўтарилишлар, 1908 йил Туркия инқилоби Туркистон ўлкасига кучли таъсир кўрсатди. Россиянинг Япония билан бўлган урушда мағлубиятидан кейин қабул қилган 1905 йил 17 октябр Манифести ҳам жаҳид мутафаккирларининг сиёсий фаоллашувида муҳим аҳамият касб этди. Бутунроссия мусулмонларининг биринчи (1905 йил 15 август), иккинчи (1906 йил январ), учинчи (1906 йил 16—21 август) қурултойларида қабул қилинган қарорлар ҳам ўлкага кириб кела бошлади, улар туркий халқларни бир мақсад сари бирлаштирди, уларнинг алоқасини мустаҳкамлади. Буларнинг натижаси ўлароқ ўлкада дастлабки матбуот органлари, хайрия жамиятлари, ҳали мустаҳкам мақомга эга бўлмаган илк ташкилотлари вужудга кела бошлади. Бундай жамиятлар, қандай мақсадда ташкил этилганлигидан қатъи назар, миллатни бирлаштиришда, унинг сиёсий фаолиятининг такомилида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Хайрия жамиятлари Ватан ва Миллат эҳтиёжлари учун қилинадиган эҳсонлар эвазига ташкил қилинади. Жамиятлар миллатнинг эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда тузилади. Улар: муаллимлар ёки таълим-тарбия жамияти, тижорат жамияти, деҳқончилик ишлари жамияти ва бошқалар. Бундай жамиятлар нафақат хайр-эҳсонга муҳтож мамлакатларда, балки тараққий этган давлатларда ҳам халқ, Ватан, илм-фан манфаатлари йўлида улуг ишларни амалга оширади. Жаҳидчилик раҳбарлари ҳам бундай жамиятлар, ширкатлар очиш, жамғармалар ташкил қилиш, улар фаолиятини ватан равнақиға, миллат истиқболиға йўналтириш масаласига катта аҳамият бердилар. Бундай жамиятлар, айниқса, мустамлакачилар ўлка маорфини пароканда аҳволга келтирган бир пайтда муҳим аҳамиятга эга эди.

Туркистон шароитида жамиятлар очиш ниҳоятда оғир кечди. Чунки бундай жамиятлар ва ширкатлар очиш учун генерал-губернаторликнинг махсус идоралари рухсат бериши керак эди. Жамият очувчилар қайта-қайта ариза берар, ойлаб идорама-идора юришга мажбур бўлар эдилар. Маъмурлар бундай ишларга қарши турли-туман сунъий тўсиқлар вужудга келтирар эдилар.

1909 йилда С. Айний, Абдулвоҳид Мунзим, Аҳмаджон Ҳамдий, Ҳамидхўжа Меҳрий, Ҳожи Рофеъ, Мукаммал Бурҳоновлар "Тарбияи атфол" («Болалар тарбияси») номида Бухорода биринчи яширин жамият тузадилар. Йил охирига бориб жамият аъзолари йигирма кишига етди. Жамият қуйидаги вазифаларни ўз олдига қўйди:

Биринчидан, илмга чанқоқ ёшларга ҳар жиҳатдан: ҳам иқтисодий, ҳам маънавий ёрдам кўрсатиш. Шу муносабат билан Россиянинг Қозон, Уфа, Боқчасарой ҳамда Туркияга ўқувчилар юбориш масаласига алоҳида эътибор берди. Чуки Бухоро мадрасалари илғор ислохотлардан анча йироқ, малакали мутахассислар тарбиялаб етиштиришга қодир эмас эди. Айниқса, Истанбул шаҳрида таълим олаётган бухоролик талабалар сони йил сайин ошиб бориб, 1912 йилга келиб, улар сони 30 дан ошди.

Иккинчидан, Бухоро амирлигида газета ва журналлар нашр қилинмаса ҳам жамият Россия мусулмон шаҳарларида ҳамда Туркия ва Эронда нашр қилинадиган матбуот намуналари билан бухороликларни таништириб боришга катта эътибор берди. Россия сиёсий агентурасининг ҳар қандай таъқиб ва тўсиқларига қарамай, жамиятнинг саъй-ҳаракати билан бундай нашрлар амирликда ҳам кенг тарқала бошлади.

Учинчидан, ҳамма жаҳид мутафаккирлари каби "Тарбияи атфол" жамияти аъзолари ўринсиз сарф-харажатларга, тўй ва маъракаларга сарф қилинадиган катта-катта харажатларга, исрофгарчиликларга қарши чиқдилар. Бундай маблағларни фарзандлар тарбиясига, уларнинг чет элларда ўқитиш учун сарф қилишга давъат этдилар. Ушбу жамият Бухорода биринчи марта "Маърифат" ширкатини очди. Бу ширкат китоб савдоси билан шуғулланар, усули жаҳид мактабларини дарслик ва ўқув қўлланмалари билан таъминлашга жамиятнинг бирламчи вазифаси сифатида қарар эди. Бу иш билан асосан Бухоронинг замонавий шифокори Мирзо Сирожиддин шуғулланди. "Тарбияи атфол" жамиятининг улуг орзуси ўз матбуоти органига эга бўлиш эди. Узоқ фаолият кўрсата олмаган бўлса ҳам, ўзбек тилида "Турон", тожик тилида "Бухоройи шариф" газеталарини чиқаришга муваффақ бўлди, газеталар бутун Туркистон ўлкасида катта эътибор қозонди.

Абдурауф Фитрат таржимаи ҳолига назар ташлар эканмиз, у таҳсил ва ижод билангина машғул бўлиб қолмай, Туркияда

ўқийётган ватандош ўқувчи-талабаларга ҳам иқтисодий, ҳам маънавий ёрдам кўрсатиш, Бухоро ва Туркистондан талабалар келишини кўпайтириш ва мунтазамлаштириш мақсадида жамият тузишга киришади. Бу ҳақда Заки Валидий Тўғон қуйидагиларни ёзади: "Бу жамият ("Тарбияи атфол" жамияти кўзда тутилмоқда - У.Д.) Истанбулда бир шўъба очароқ, унга 1911 йилда 15, 1912-йилда 30 нафар талаба юборди. Бу шўъба "Бухоро таъмили маориф жамияти" ("Бухоро умумий маориф жамияти") номи билан расмий бир жамият шаклини олди. 1910 йилда Эрон йўли билан Истанбулга келган Фитрат ила Муқимиддин ва Русия йўли билан келган Усмонхўжа, гулжалик Абдулазиз, Содик Ашур ўғли бу жамиятнинг қурувчилари эди".¹

Ушбу жамият фаолияти давомида эллиқдан ортиқ бухоролик ва туркистонлик талабаларга ёрдам кўрсатди. Унинг мукаммал "Низомнома"сини Абдурауф Фитрат ишлаб чиққан. "Низомнома"нинг "Бухоро таъмили маориф жамияти хайрияси" хатти-ҳаракатлари" боби жамиятнинг мақсадларини ифодаловчи 14 моддадан ташкил топган:

"1-модда. "Бухоро таъмили маориф жамияти" Туркистонда, ва билхосса, Бухорода наشري улум (илм ёйиш) ва таъсиси макотиб (мактаблар очиш) мақсадида қурилган бир хайрия жамияти бўлиб, ҳеч қандай сиёсий мақсад кўзламагани каби мавжуд жамият сиёсатга ҳам ҳеч бир муносабати йўқдир.

2-модда. Жамиятнинг кўзлаган ягона мақсади моддий имкониятлари доирасида Бухоро ва Туркистондан ҳар йили лозим кўрилгани қадар талаба келтириб, уларни Истанбул мактабларида ўқитмоқдир.

3-модда. Талабалар жамиятнинг ҳимояси остида бўлиб, ахлоқи ва бошқа турли жиҳатлари назорат қилинади.

4-модда. Ўқишни тутатган талабанинг истиқболи ва маслаки отийсини (келажақдаги иш ўрни) жамият ҳал этади ва бу хусусда аксарият чиқариладиган қарорга ҳеч бир талаба хилоф иш тутмайди. Акс ҳолда, у таҳсил учун сарфланган харажатларни қайтаришга мажбурдир.

5-модда. Бухорода очиладиган мактабларнинг қурилишига ва олиб келинадиган талабаларнинг йиллик таҳсил харажатларига кўмак бериш мақсадида Бухоронинг фидойи бойларига мурожаат сўнггида берилажак иона (эҳсон)лар қабул қилинади.

6-модда. Таъсис этиладиган мактабларнинг идора ҳайъати ва таълимида фақат жамият томонидан тайинладиган шахслар

¹ Қаранг: Заки Валиди Тўғон. Бугунги турк эли. Туркистон ва унинг янги тарихи. 2-босқич. Истанбул: 1981. 354-саҳифа.

жамият қўядиган талабларни қабул қилиш шарти билан фаолият юргизадилар.

7-модда. Таҳсил харажатларидан бошқа жамиятга йиллик эллик рубл беришни бўйнига олган ағниёнинг муҳодими (бойларнинг фарзандлари) жамиятнинг назорати ва ҳимоясида таҳсил ола биладилар.

8-модда. Мухбир аъзога ҳар уч ойда бир марта жамиятнинг чиқарилган қарорларини ўз ичига олган ҳужжатлар тўплами юборилади.

9-модда. Юборилган ҳужжатнинг баъзи жиҳатига мухбир аъзолар томонидан билдирилган фикр-мулоҳазалар музокара сўнггида эътиборга олинади.

10-модда. Ҳозирча жамиятнинг шўъбалари йўқ. Бироқ бир неча ишончли вакиллари мавжуддир.

11-модда. Вакилларнинг жамият доктринаси (низоми)га хилоф ҳаракат қилганлари маълум бўлиб қолган тақдирда аъзойи мушовари (маслаҳат кенгаши аъзолари) қарори билан бир умумий баённома чиқарилиб, мазкур кишига берилган ишончнома ҳукми бекор қилинади.

12-модда. Жамиятнинг бир кутубхонаси бўлади ва арбоби ҳамият (хайриясеварлар) томонидан совға этилган китоб ва рисоалар билан тўлдирилади.

13-модда. Жамиятнинг ҳужжати расмий муҳр билан тасдиқланади.

14-модда. Жамият мақсад-ғояларини амалга ошириш (ривожлантириш) учун лозим бўлса, нашр ишларига ҳам мурожаат қилади"¹.

Абдурауф Фитрат бошчилигида ташкил этилган мазкур "Бухоро таъмили маориф жамияти" ўзбек ёшларининг Туркияга келишини кўпайтириш ва мунтазамлаштиришда, уларни ҳам иқтисодий, ҳам маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлашда катта аҳамият касб этди.

"Усули жаид" мактаблари тараққиётини нашриёт — матбааларсиз, кутубхоналарсиз тасаввур этиш қийин. Бу ҳолни яхши тушунган жаид мутафаккирлари матбаа — нашриётлар, улар қошида мактабларни замонавий ўқув адабиётлари-дарсликлар билан таъминлаш мақсадида кутубхоналар ташкил қилдилар. 1913 йилда Маҳмудхўжа Беҳбудий "Нашриёти Беҳбудия" ва унинг қошида "Кутубхонаи Беҳбудия", 1915 йилда Ҳамза Қўқонда "Ғайрат" кутубхонасини ташкил қилган. Ҳамза "Ғайрат" кутубхонаси

¹ Темур Хўжаёли. Бухоро таълими маориф жамияти — хайриясининг низомномаси ва ҳатти-ҳаракати. Хаарлем, 2001 й. (Ушбу "Низомнома"ни дутфан тақдим этган проф. Ҳ. Болтабоевга миннатдорлигимизни изҳор қиламиз.)

ёрдамида Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Абдуваҳоб Ибодий дарсликларидан ўнлаб нусха олиб, "усули жаид" мактабларига тарқатгани маълум¹.

1908 йилда Исҳоқхон Иброт Оренбург, Уфа шаҳарларида бўлади, у ердаги Гауфман деган матбаачидан пулини ўн йил мобайнида тўлаш шарти билан кредитга литографик машина сотиб олади ва уни жуда катта машаққатлар билан Оренбургдан Қўқонга поездда, Қўқондан Тўрақўрғонга туяларда олиб келди. 1908 йил апрел ойида 1905 йилда қурдирган ҳаммом ўрнида матбаа ташкил қилади ва "Матбааи Исҳоқия" номи билан ишга туширади. Матбаа ишларидан анча хабардор бўлган Ҳусайин Макаев ва Абдулрауф Шаҳидий Исҳоқхон билан ёнма-ён туриб ишлади. Туркистон ўлкасининг чекка бир қишлоғида матбаанинг вужудга келиши ўзбек халқининг таълим-тарбия, маърифат соҳасидаги улкан ютуғи эди. Матбаанинг ташкил қилиниши, уни вужудга келтиришдаги мақсади ҳақида Исҳоқхон Иброт "Тарихи чопхона" шеърисида қуйидагиларни ёзади:

*Минг уч юзу йигирма олтида чопмахона,
Очмоққа бўлди рухсат ва сўз бериб замона.*

*Мақсад бу ишдан эрди оламга илм қасри,
Ҳам қўймоққа асарлар ёдовари жаҳона.*

*Касбу камоли ислом бўлмай тараққиятга,
Ҳолига тушмасун деб этдук буни баҳона...*

*Сад хайфким, ғанилар сарфини билмадилар,
Еб—ичдилар семуруб, сиғмай туриб чопона.*

*Ўз асримизда ўтди бир неча ағниёлар,
Қолдирмайин нишона ер остин этти хона...*

Туркистоннинг илк матбаачиларидан бири Исҳоқхон тўра ўзининг юқоридаги шеърисида литография очишдаги мақсадини очиқ ифода этади. У ўзининг бу амалий фаолияти билан ўлка маърифатпарварлари, маорифчилари фаолиятини яна бир поғона юқorigа кўтарди. Бу матбаада савод чиқаришга оид турли рисоалар, дасрликлар, плакатлар, мажмуалар мунтазам нашр этиб турилди. Иброт: "Мақсад бу ишдан эрди оламга илм қасри", деб таъкидлаганидек, бу матбаа ўз фаолиятини илм-маърифат тарқатишдан бошлади. Унда биринчи марта 1908 йилда савод чиқаришга бағишланган "Санъати Иброт, қалами Мирражаб Бандий" асарини нашр қилди. Бу ҳақда литографияга дастлаб мудирлик қилган ёзувчи, драматург Охунзода Абдулрауф Шаҳидий

¹ Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. 5 томлик, 5-том. Т. 1989, 187-бет.

қуйидагиларни ёзади: "Қобилият ва салоҳиятлари қавий, заковат ва фатонатлари жойида бўлган ғайратли талабалар ва ёш муаллимларимиз бирон қитъаи ҳол хат намунасига ноил бўлсунлар. Боқий дуо умид қилиб янги ва эски усул мактаб ва мадрасаларимиз ва аҳли китобот ва хаттотларимизга таълим ва таълими китобот хусусидаги биринчи ҳадямизни ожизона тақдим айладик. Агар жолиби диққат бўлурса, оз ва кўб хоҳлагувчилар Тўрақўрғонда "Матбааи Исҳоқия"га деб ёзсалар, ҳар нусхасини 25 тийиндан ҳисоблаб, таваққуфсиз юборилур Мудири "Матбааи Исҳоқия" Охунзода Абдулрауф Шаҳидий"¹.

Ушбу асар савод чиқаришда, ҳуснихат намуналарини ўргатишда "усули жаҳид" ва "усули қадим" мактабларида "Муфрадот" дарслиги сифатида қўлланган.

"Матбааи Исҳоқия"нинг илм-маърифат тарқатиш мақсадида ташкил қилинганлигини яна шундан ҳам билишимиз мумкинки, Исҳоқхон матбаага нур таратаётган қуёшнинг тасвирини ишлаб, қуёш ичига "илм" сўзини ёздирган. Бу билан маърифатпарвар Ибрат илмни нур сочаётган қуёшга ўхшатади. Бу рамзий тасвир-эмблема мазкур матбаада чоп этилган китобларнинг кўпида мавжуд. Исҳоқхон матбаанинг очилган йилиёқ уни кенгайтириш, ўлкада энг кўзга кўринган босмахоналардан бирига айлантириш учун ҳаракат қилди, керакли анжомлар тайёрлади. Литография ўз харажатларини қоплаш, кредит қарзидан қутулиш мақсадида қуйидаги мазмунда эълонлар берган: "Ушбунини эълон этамиз, ушбу кундан ибтидоан матбаамизда заказлар қабул қилинадур. Чунончи: рисоалар, эълонномалар, ҳар хил биланкалар ва табрикномалар, ишчўтлар, карточкалар, мактуб варақалари, ҳар нима чоп этмоқ мумкин. Нимарсалар ғоят яхши ва нафис қилиб маштарийларимизни ҳусн ризоларига мазҳар бўлмоқ саъй ва ижтиҳодимиздур, хоссатаи вазифамиздур... Матбаамизни вилоятда танҳо қилмоқ аввалдан матлабимиздур. Анқариб уруфат босмахонаси ҳам очилур, асбоблари ҳам тайёр, ҳукуматдан ижозат олинган"².

Халқ ўртасида китоб ва турли рисоаларга, айниқса, дарсликларга талабнинг ортиши натижасида литография 1910 йилда Наманган шаҳрига кўчирилди ва типолитографияга айлантирилди. Намангандаги ҳозирги Исҳоқхон Ибрат номидаги матбаа-босмахона "Матбааи Исҳоқия" асосида ташкил топган. Исҳоқхоннинг ҳуснихатга, хат-савод чиқаришга бағишланган "Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий" (1908) рисоласи, "Илми Ибрат" (1909) номли шеърлар тўплами, ёзувлар тарихига бағишланган "Жомеъул

¹ Исҳоқхон Ибрат. Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий. Тўрақўрғон. "Матбааи Исҳоқия", 1908 й, 12-бет.

² Исҳоқхон Ибрат. Илми Ибрат. Тўрақўрғон. "Матбааи Исҳоқия", 1909 й, 16-бет.

хутут" ("Ёзувлар мажмуаси") каби маърифатпарварлик ва маориф-парварлик руҳи билан суғорилган асарлари, усули жаҳид мактаблари учун яратилган Ҳусайн Мақаевнинг "Илми ҳол" дарслиги ушбу матбаада нашр этилди.

1910 йилда Исҳоқхон Иброт матбаа қошида "Кутубхонаи Исҳоқия" номи билан анча катта кутубхона ташкил қилади. Бу ҳақда Оренбургда чиқадиган, туркий оламда анча эътиборга эга бўлган Фотиҳ Каримийнинг "Вақт" газетаси қуйидагиларни ёзади: "Наманган. Муътабариндин Исҳоқ қози ҳазратлари "Алтижор ал-Наманган" исминда бир газета чиқарарга сўраб ариза берди. Бу зот 1908-инчи йилда Наманганда бир матбаа очган эди. Бу йил "Кутубхонаи Исҳоқия" исминда кутубхона очиб, турк, татар, ўзбек тилларида бўлгон адабиёт китоблари олдирди. Ҳозир газета чиқармоқ ҳақдиндадур. Чин кўнгулдан муваффақият тилаймиз"¹.

Маърифатпарвар педагог Исҳоқхон газета нашр қилишга муваффақ бўла олмади, аммо ўз уйида анча бой кутубхона ташкил қилди ва уни "Кутубхонаи Исҳоқия" деб атади. Иброт архивидаги китоблар рўйхати шуни тасдиқлайдики, кутубхонада таълим-тарбия ва ўқитишга оид ўзбек, рус, татар, турк, форс-тожик тилларида кўплаб китоблар, дарсликлар бўлган, улардан нафақат ўзи, қишлоқ аҳолиси унумли фойдаланган.

Исҳоқхон Иброт кутубхонанинг мактабга оид бўлимига Тошкентда нашр қилинган деярли ҳамма дарсликлардан 10-15 нусхадан олдирган ва мактаб ўқувчиларини таъминлаган. Эътиборга лойиқ жиҳати шундаки, ушбу дарсликларнинг деярли ҳаммаси аслида юмшоқ муқовада нашр қилингани ҳолда "Матбааи Исҳоқия"нинг муқова цехида қаттиқ картон муқова билан алмаштирилган. Бу дарсликларнинг узоқ муддат сақланиши учун имконият яратган.

Кутубхонага узоқ йиллар Исҳоқхон тўранинг шогирди Мулла Искандар домла Абдуваҳоб ўғли (1880—1969) мудирлик қилган. Кутубхонада аъзоларнинг китоб олиш ва ўқиб бўлгач, уни топшириш дафтарлари ҳам ташкил қилинган, ёшларнинг китоб ўқишларини Исҳоқхоннинг ўзи назорат қилиб борган. Кутубхона китоб фондининг йил сайин катталашиб боришида "Матбааи Исҳоқия" катта рол ўйнаган. Кутубхона ниҳоятда бой бўлган: унда ноёб китоблар кўп бўлган. Даврий матбуот бўлимида: "Туркистон вилоятининг газети", "Туркестанские ведомости", "Таржимон",

¹ "Вақт" газетаси, 1913 йил, 1324-сон.

"Вақт" газеталари, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг "Ойна", Ризо Фахриддиннинг "Шўро" журналларининг бойламлари бўлган. Афсуски, бу кутубхонадаги кўплаб нодир нашрлар 1918–1920-йиллар ур-йиқитларида, 1937 йил оммавий қатағонда йўқ қилинди, қолган-қутганлари Исҳоқхон Иброт билан бирга Андижон қамоқ – хонасига олиб кетилди.

Дарҳақиқат, усули жаҳид мактаблари фаолият доирасининг кенгайиб боришида, уларни дарсликлар, ўқув қўлланмалари билан таъминлашда, иқтидорли ёшларнинг тараққий этган чет эл олий ўқув юртларида илм олишларида хайрия жамиятлари, нашриёт-матбаа ва кутубхоналар катта мададкор бўлди.

2. Бухоро амирлигида жаҳид мактаблари ривожининг ўзига хос хусусиятлари

Неча-неча асрлар давомида Бухоро мусулмон оламининг таълим-тарбия, маънавият ва маърифат, илм-фан ўчоғи бўлиб келгани тарихдан маълум. XX аср бошларида мусулмон оламида машҳур бўлган "Шўро" журналининг муҳаррири, улуғ маърифатпарвар Ризоиддин Фахриддин ўзининг кўпжилдлик "Асар"ида Бухоройи шарифда таълим олган неча ўнлаб татар мутафаккирларини номма-ном санаб ўтади: Абдураҳим Ўтиз Эманий, Абунаср Қурсавий, Шиҳобиддин Маржоний, Абдуманиҳ Биставий... Аммо Ризоиддин Фахриддин XIX асрдаги Бухорони эскилик ва схоластиканинг ўчоғи сифатида кескин танқид этади: "Халқимизнинг Бухорога бориб таҳсил эта бошлаганларига энди юз йилдан ошди. Шу муддатда ўз истеъдодларини сақлаб қайтувчилари жуда оз бўлди. Китоб дебочалари, шарҳ ва ҳошиялар, маънисиз баҳслар ўқиб, кўпининг истеъдоди шу Бухоро мактабларида ҳалок бўлди. Бизга эса истеъдодсиз гавдалари қайтиб келди. Бу гавдалар халқимизнинг ортга кетувларига хизмат этдилар"¹.

Дарҳақиқат, XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, Бухорои шарифнинг маърифат тарқатиш борасидаги мавқеи бутунлай инқирозга юз тутган, мактаб-мадрасалардан аниқ фанлар олиб ташланган, мутаассиблик ҳукмрон эди. Бир сўз билан айтганда, Бухоро илм масканлари тубдан ислоҳотга муҳтож эди. Нафақат таълим-тарбия тизимини, биринчи навбатда, феодал давлат тизимини тубдан ўзгартириш керак эди.

1904 йилда Россиянинг Япония билан бўлган урушда енгиллиши мустамлака Туркистон ўлкасида ҳам халқ аҳволининг кескин

¹ Ризо Фахриддин, "Декард", "Шўро" жур. 1915 й., 21-сон, 642-бет.

оғирлашувига сабаб бўлди. 1905 йил Русиядаги инқилобий воқеалар Бухоро амирлигига ҳам ўз таъсирини ўтказди. 1908 йилнинг ёз фаслида Исмоилбей Гаспирли иккинчи марта Бухорога келади. У бу сафар зиёлилар билан учрашди, мактаб ва мадраса ислоҳоти масаласига алоҳида эътибор берди. Бухоро амирлиги ҳудудида ҳам "Таржимон" газетаси кенг тарқала бошлади, "усули савтия" методига асосланган татар мактаблари ҳам бирин-кетин очила бошлади. Шу пайтдан бошлаб Бухорода ҳам "жадид" ва "қадим" низолари бошланди.

Аҳмад Дониш вафотидан кейин унинг муосирлари, шогирдлари ва ҳаммаслаклари Шариф махзум, Иноят махзум, Абдулмажид қори Зуфунун, Абдулвоҳид Мунзим, Садриддин Айний ва бошқалар мактаб ва мадраса ислоҳоти борасидаги қарашларини амалиётда давом эттирдилар.

Бухоро амирлиги ҳудудида дастлабки "усули савтия" — усули жадид мактабларининг очилиши Садриддин Айний ва Мирза Абдулвоҳид Мунзим номлари билан боғлиқ. Садриддин Айний маълумотларига кўра, Бухорода татар муаллимлари очган усули жадид мактаблари мавжуд эди. Айний ва Мунзим ушбу татар мактабларидаги ўқитиш усуллариини ўрганадилар ва ўз мактабларига татбиқ қиладилар: "Шундай қилиб, 1326 йил ҳижрийда шаввол ойининг ўнида (1908 йилнинг октябрида) Бухоро шахрининг ичида Дарбозаи Саллоҳхона гузарида Мирза Абдулвоҳид уйида тожик тилида биринчи мартаба бухороликларга махсус усули жадида мактаби очдик. Бу мактабда икки ой муддатида ўқувчиларнинг адади 12 га етишди. Лекин таълим тартиби ниҳоят даражада бузуқ ва бизнинг барчамиз усул ва қавоиддан (янгича ўқитиш қоидаларидан — У.Д.) хабарсиз эдик. Ичимиз таълим ва ислоҳ ўти билан ёнмоқда эди"¹.

Мактабдорлар Мирза Абдулвоҳид Мунзим, Садриддин Айний, Аҳмаджон Ҳамдий Бухорода фаолият кўрсатаётган татар муаллими Холид Бурнашев мактабига борадилар, таълим қоидаларидан тортиб, дарсхона тартибига, ўқитиладиган илмлардан тортиб, китоб ва дарсликларига танишадилар, маълумотлар оладилар.

1908 йилда Бухорода илк бор ташкил этилган "Биродари Бухоройи шариф" хайрия ширкатининг топшириғига биноан Садриддин Айний Самарқандга келади ва бир неча йиллардан бери жадид мактаби очиб, фаолият кўрсатаётган Абдуқодир Шакурий мактаби, унинг ўқитиш усуллари билан танишади. А.Шакурий С.Айнийга усули савтия мактаблари учун Исмоилбек Гаспиралининг "Хўжаи сибён"ига ўхшаган дарслик-алифбо

¹ Радий Фиш, Рахим Хашим, Глазами совети, М. 1980. стр. 134.

яратишни маслаҳат беради. Ушбу усули савтия мактаблари учун китоблар-дарслик ва қўлланмалар жуда зарур эди. С.Айний А.Шакурий таклифига амал қилиб, "Биродари Бухоройи шариф" ширкатининг муассислигида усули жаид мактаблари учун "Таҳзиб ус-сибён" ("Покиза бола") қироат дарслиги (ўқиш китоби)ни яратди, китоб 1909 ва 1917 йилларда икки қатла нашр қилинди. С.Айний ва А.Мунзим мактаби анча муваффақият қозонди, ўқувчилар сони кун сайин ортиб борди. 1909 йилнинг октябрида Бухоро тарихида биринчи марта ушбу мактабда ўқувчилардан имтиҳон олиш тантанаси бўлиб ўтди. Ёш-ёш болалар берилган матнларни бурро-бурро ўқидилар, домлаларнинг саволларига булбулдай жавоб бердилар. Ўқувчиларнинг билимидан, мактабнинг тартиб-қоидаларидан имтиҳонда қатнашганлар жуда мамнун бўлдилар, маърифатли бойлар мактабни дурустроқ бинога кўчириш ҳақида фикр билдирдилар. Ҳатто, муфти домла Икром мударрисларни, эски ва янги мактабдорларни, имтиҳон аҳлини, муллаларни бу улуг воқеа билан табриклади. Бухоронинг очиқ фикрли кекса зиёлиларидан тўқсон яшарли Бўрибой афанди кўзига ёш олиб, мажлис аҳлига шундай мурожаат қилди: "Мен умидворманки, ўн йилгача Бухорода инқилоб воқеъ бўлур, ватан авлоди бу кунги разолат ва сафолатлардан қутулур. Эсизки, у кунни мен кўра олмайман, сиз ёшлар, кўрарсиз. Минг қатла шукурким, ишнинг бошланганини кўрдим"¹.

Бу улуг хайрли иш ҳам неча-неча ўн йиллар давомида тараққиёт илдиизига болта уриб келаётган, миллатни жаҳолатга, қоронғуликка судраётган, мустамлакачилар қўлида қўғирчоқ бўлиб қолган мутаассиблар — "қадимчи"ларнинг кескин қаршилигига учради. Биринчи усули жаид мактаби Бухородаги Россия элчихонаси ходимларининг аралашуви билан ёпилди. Бу ишда Россия ҳукумати охранкасининг яширин аъзоси, қозонлик татар Мулла Қамар домла ҳамда Россиянинг Бухородаги агентлиги ходими, порахўрликда ном чиқарган Шулга исмли кимса катта фаолият кўрсатди. Эътиборли томони шундаки, биринчи усули жаид мактабининг Бухорода таъқиб остига олиниши, унинг ёпилиши, мактабдорларнинг қувғин қилиниши Россия империясидаги туркий қардошлар газета ва жарналларида акс садо берди. "Мулла Насриддин" ҳажвий журнали Бухоро мутаассибларини фош этувчи ҳажвий расмлар ва мақолалар эълон қилди.

Усули жаид мактабдорлари бундай тўсиқлар, таъқиб ва тазйиқлардан чўчимадилар, улар ўз фаолиятлари доирасини кенгайтириб бордилар: Тошкент, Самарқанд, Фарғона водийси

¹ Айний Садриддин. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Асарлар, 8 томлик, 1-том. Т. 1963. 210-бет.

шаҳарларида фаолият кўрсатаётган мутафаккирлар билан алоқа боғладилар, Қрим, Туркияга талабалар юбориш, ўз сафларини ўсиб келаётган билимли ёшлар ҳисобига мустаҳкамлашга киришдилар. Бухоронинг илғор кучларини бирлаштириш учун жамият керак эди. 1909 йилда Бухоро жадинлари: Аҳмаджон Ҳамдий, Абдулвоҳид Мунзим, Ҳамидхўжа Меҳрий, Садриддин Айний, Хожа Рофеъ, Мукаммал Бурҳон "Тарбияи атфол" ("Болалар тарбияси") номли яширин жамият туздилар. Бу жамиятнинг саъй-ҳаракати билан усули жадин мактаблари яна бирин-кетин очила бошлади. Жамият низомида сиёсий масалалар ўз ифодасини топмаган бўлса-да, унда Бухоро амирлиги сиёсий тузумини ислоҳ қилиш, давлат маъмуриятига илғор ёшлардан киритиш ва шу йўл билан давлат сиёсий тузумида илғор ўзгаришлар ясаш кўзда тутилган эди. Жамиятнинг бирламчи масаласи Бухоро ўқув муассасаларини тубдан ислоҳ қилиш эди. Бухоро эски мактабларини ислоҳ қилиш иши амалда бошланган бўлса-да, олий ўқув юрти ҳисобланган мадрасалар ислоҳи бошланмаган, улар илми, малакали мутахассислар тайёрлашдан йироқ эди. Шунинг учун "Тарбияи атфол" жамияти иқтидорли ёшларни Оренбург, Уфа, Қозон, Боғчасарой, Истанбул каби шаҳарларга ўқишга юборишни биринчи вазифа сифатида белгилади. Бунинг учун маблағ керак эди. Халқ истиқболи, маърифати учун жон куйдирувчи мулкдорлар ҳам, иқтисодий ёрдам берувчи зиёлилар, давлат арбоблари ҳам топилди. Жамиятнинг катта саъй-ҳаракати натижасида унинг дастлабки йилиёқ бир гуруҳ ёшлар Истанбулга ўқишга юборилди. Садриддин Айний бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: "Икмоли таҳсил учун Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли (1878 — 1968), унинг биродарлари Атохўжа (1894 — 1938), Мазҳар Маҳзум Бурҳон Маҳзум ўғли, Абдурауф Фитрат, Муқимбек Истамбулга сафар қилдилар. Фитрат мазкур талабаларнинг энг истеъдодлиси ва энг фозили эди"¹.

Туркияга ўқишга келган ёшлар Истанбулда Абдурауф Фитрат бошчилигида "Тарбияи атфол" жамиятининг "Бухоро таъмили маориф жамияти" номи билан шуъбасини очди. Бу шуъбанинг асосий вазифаси Бухоро ва Туркистондан Туркияга ўқишга келган ёшларга ҳам иқтисодий, ҳам маънавий ёрдам кўрсатиш эди. 1912 йилга келиб, Истанбул ўқув юртларида таҳсил олаётган бухоролик ва туркистонлик талабалар сони ўттизга етди.

Истанбулда ўқиётган талабалар ва ушбу жамиятнинг саъй-ҳаракати орқали Туркияда нашр қилинаётган "Турк юрду", "Таърифи муслимин", машҳур турк шоири Меҳмет Акиф муҳар-

¹ Айний Садриддин. Юқорида тилга олинган асар. 233-бет.

рирлигида чиқаётган "Сирот ул-мустақим" ("Тўғри йўл") газета ва журналлари Бухорога ҳам кенг тарқала бошлади.

Бухоро жаидларининг, "Тарбияи атфол" жамиятининг ўз олдига қўйган улут мақсадларидан яна бири ўз матбуот органига эга бўлиш эди. 1905 йилги рус инқилоби Россия империясини ларзага солди, Николай подшоҳ бир оз чекиниб, 17 октябрда манифест эълон қилишга мажбур бўлди. Ушбу манифестга биноан баъзи бир демократик ислохотлар билан бир қаторда, матбуот эркинлиги расман эълон қилинган эди. Бундан фойдаланган Туркистон жаидлари "Тараққий", "Хуршид", "Шуҳрат", "Тужжор", "Садойи Туркистон", "Садойи Фарғона" каби қатор газеталар нашр қилдилар. Улар Бухоро мутафаккирларига ҳам кучли таъсир кўрсатган эди. Жамиятнинг саъй-ҳаракати билан 1912 йил 11 мартдан тожик тилида "Бухоройи шариф", 1912 йил 14 июлдан ўзбек тилида "Турон" номли газета нашр қилина бошланди. Бу икки газета нафақат Бухорода, балки бутун Туркистон ўлкасида ҳам катта эътибор қозонди. Мактаб ва мадрасалар ислохоти, "усули савтия" мактабларини тарғиб-ташвиқ қилувчи ўнлаб мақолалар эълон қилинди. 1912 йил сентябрдан "Турон" газетаси муҳарририяти Истанбул дорулфунунини битириб келган Гиёс маҳзум Хусайний қўлига ўтди. Газета энди ҳафтада 3 марта мунтазам чиқиб турди. Бу икки газета маърифат аҳлига кучли таъсир кўрсатди, илм-маърифат йўлини машғал каби ёритди. Бухоронинг ҳамма гузарларида янги мактаблар қайта очила бошлади, бунга асосий сабаб шу икки газета бўлди. Уларнинг муштариёлари кун сайин бутун Туркистон ўлкасида ҳам кўпайиб бормоқда эди. Бу ҳол мустамлакачи маъмурларга маъқул эмас эди, газеталарни ёпиш учун эса сабаб топа олмас эди. Бундай вазиятларда улар маҳаллий ҳукумат номидан иш кўрар эдилар. 1913 йил 2 январда Бухородаги рус элчихонасидан учинчи даражали амалдор Петров имзоси билан шундай фармойиш келди: "Бухоро амири жаноби олийнинг хоҳишлари билан ушбу кундан эътиборан "Бухоройи шариф" ва "Турон" газеталари нашри тўхтатилди"¹.

Россия ҳукумати Бухорода нафақат амирлик давлат тузуми ислохотига, ҳатто мактаб ва мадрасалар ислохотига ҳам тиш-тирноғи билан қарши эди, шу билан бирга, омма ўртасида амирга қарши низо уйғотиш учун курашар ва бу билан ўзини "оппоқ" қилиб кўрсатишга уринар эди.

1913 йилнинг баҳорида Истанбулда ўқиётган бир гуруҳ ёшлар — Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли, Атохўжа, Фитрат, Ҳомидхўжа ватанларига қайтиб келдилар. Улар ҳам Бухорода "усули

¹ Радий Фиш, Раҳим Ҳашим, Глазами совети, М. 1980. Стр. 251.

жадид" мактаби очиб ишга киришдилар. Уларнинг саъй-ҳаракати билан "Маърифат кутубхонаси" ва "Баракат ширкати" очилди. Бу кутубхоналарнинг асосий мақсади "усули савтия" мактабларини китоблар, дарсликлар билан таъминлаш эди. Шу мақсадда жадид зиёлилари Туркияда таҳсил кўраётган бухоролик ёшлар билан алоқа боғладилар: ҳар бир янги чиққан китоблар, дарсликлар, Татаристон, Қрим, Озарбайжонда чиқадиган нашрлар кутубхонага келиб турди. 1913 йилда Ҳомидхўжа ва Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли Бухорода, Атохўжа ва Фитрат Шаҳрисабзда мактаб очди, мактаб ишлари анча ривож топди. Усмонхўжа мактабида 200 нафар, Ҳомидхўжа мактабида 100 дан ортиқ ўқувчи таълим ола бошлади. Ўқитувчиларга, айниқса, "усули савтия" методини биладиган ўқитувчиларга эҳтиёж ниҳоятда ошди. Самарқанд, Тошкентдан муаллимлар олиб келдилар, усули таълим ва тадрисни ўрганмоқ учун яширин жамият Ҳошим Қорини Боғчасаройга, ёш ўқитувчилардан Зиёиддин маҳзумни Уфага, Заҳриддин Фахриддинзодани Оренбургга юборди.

Жадид мутафаккирлари илм-маърифат йўлида қанчалик саъй-ҳаракат қилмасинлар, уларнинг фаолияти Бухоро шароитида шунчалик қаттиқ қаршиликларга учради, ҳатто улар азиз ҳаётларини хавф остига қўйиб ислоҳот ишларини амалга оширдилар. Жадидчилик ҳаракатининг ашаддий душманларидан бўлмиш Бурҳониддин Бухоро қозикалони мансабини эгаллагач, дастлабки ҳаракати "усули жадид" мактабларини ёпиш бўлди. "Усули жадид" мактабларининг биринчи бор 1909 йилда ёпилишида ва бу мактабларнинг бунёдкорлари Садриддин Айний ва Мирзо Абдулвоҳид Мунзимнинг Бухородан қувғин қилинишида ҳам шу Бурҳониддин бош-қош бўлган эди.

Бухоро ҳудудида усули жадид мактабларининг кенг қулоч ёзишида айниқса Мулла Икром (1848 — 1928)нинг хизматлари катта бўлди. Бу инсон ҳали жадидчилик ҳаракати Бухорога кириб келмасдан анча олдин Аҳмад Донишнинг ислоҳотчилик ғоялари таъсирида бўлган, бир неча бор Туркияда бўлган, у ердаги таълим-тарбия тизими билан чуқур танишган, усули савтия методини ўрганган, Бухоро уламози ўртасида катта мавқеъга эга бўлган мударрис эди. У билан ҳатто усули жадид мактабларининг ашаддий душмани, 1910—1920 йилларда Бухорода қозикалон вазифасини бажарган Бурҳониддин ҳам ҳисоблашишга мажбур эди. 1914 йилда Бухоронинг машҳур эшонларидан Шояхсийнинг пайғамбар ёшига тўлиши муносабати билан катта маросим ўтказилади. Унда амирликнинг деярли ҳамма казо-казолари иштирок этади. Ушбу йиғинда Мулла Икром билан қозикалон Бурҳониддин ўртасида "усули жадид" мактаблари хусусида катта тўқнашув

бўлиб ўтади. Албатта, ҳамма йиғинларда ҳозир у нозир чор амалдорлардан Бухоро полицияси бошлиғи Вилман ҳам бўлади ва 1914 йил 14 июнда сиёсий агентликка бу йиғин ҳақида батафсил рапорт йўллайди. Эски мактаб тизимини ҳимоя қилиб чиққан Бурҳониддинга қарши мулла Икром мунозара сўнгида қуйидаги оташин сўзларини баён этди: "Ҳозир ҳам Бухоро ўз олимларига эга. Аммо булар ўз ҳаётини бутунлай илм-фанга бағишлаган ўн минглаб кишилар орасидан чиққан бахтли инсонлардир. Нима учун биз Бухоронинг гуллаб-яшнаши ва равнақи учун ҳукуматдан эски усулни янгиси билан алмаштиришни талаб қилдик? Агар Бухорода бошқача шароит бўлганида, бундай олимлар сони мингларга ҳам етган бўларди. Мен амалдорлар билан руҳонийлар орасида ўзимга мадад топмасам, муқаддас иш учун очиқ кураш майдонига кириб, жабр чекишга ва ўз ўлимимни қабул қилишга ҳам тайёрман"¹.

1914 йил 4 июлда Бурҳониддин қозикалон жаҳид мактабларини бадном қилувчи ва бу мактабларни тезда ёпишга қаратилган қуйидаги мазмунда амир Олимхонга ариза ёзади: "Амир марҳум (амир Абдулаҳад кўзда тутилмоқда — У.Д.) даврларида уламонинг фатволари билан усули жаҳид мактабининг ҳаром ва бидъатлиги собит бўлиб, жаноби олийнинг амрлари билан ёпилган эди. Бир неча вақтдан бери яна муфсид жаҳидлар бош кўтариб, шаҳарнинг ҳар тарафида мактаблар очиб, халқнинг болаларини бузиб, фитна ва фасод кўзғатиб юрибдурлар. Агар жаноби олийнинг амрлари билан ушбу мактаблар тезлик билан боғланмаса, муллабаччалар бу бидъатни барҳам бермоқ учун ўзлари кўзғалишлари аниқдир. У ҳолда мамлакатда фитна ва фасодлар кўпайиб, давлати олийга зарар етиши эҳтимолдир"².

Шу тариқа усули жаҳид мактаблари иккинчи марта ёпилди. Биринчи жаҳон уруши йилларида "усули савтия" мактаблари сони яна бирмунча кўпайди, мактаблар ислоҳоти масаласи яна кўтарилди. Бухородаги рус элчихонасининг бошлиғи Б.В.Миллер,³ элчихона масъул ходимлари П.П.Введенский, Шулга ва Бухорода Россия полицияси бошлиғи Вилман ислоҳотчиларга қарши очиқ курашга ўтдилар. Айниқса, Вилман полициячилар билан бирга хоҳлаган бухороликнинг уйига кириб, ислоҳотчиларни қидирав, тинтув ўтказар, одамларга зулм қилар эди.

¹ Қаранг: Рустам Шарипов "Трукистон жаҳидчилиқ ҳаракати тарихидан". Т. "Ўқитувчи", 2002, 38-бет.

² Айний Садриддин. Юқорида тилга олинган асар. 252-253-бетлар.

³ Миллер Б.В. (1877—1956), Россия империясининг Табриз, Морокко, Туркиядаги генерал-консули, 1914—1917 йилларда Бухоро амирлигидаги элчиси. Шарқшунос, катта ҳажмдаги "Форсча-русча луғат"нинг муаллифи. Бутун фаолияти Россиянинг мустамлакачилик мавқеини мустаҳкамлашга қаратилган.

1917 йил феврал инқилобидан кейин Бухоро амирлиги ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш учун бирмунча ислоҳотга розилик билдиргандек ҳаракат қилди. Шу муносабат билан 1917 йил 7 апрел куни "Арки олий"да амирнинг олий фармони эълон қилинди. Фармони олийга бағишланган катта йиғинда Самарқанддан бухороликларни муборакбод қилиб, Туркистон жади́дчилик ҳаракатининг карвонбошиси Маҳмудхўжа Беҳбудий маъруза қилди. Эртаси куни Бухоро жади́дчилик ҳаракати намояндалари-ислоҳотчилар қамоққа олиндилар: С.Айний ва Мулла Назрулло Лутфий 75 таёқ жазосига ҳукм қилиндилар. Мулла Назрулло Лутфий ушбу жазо туфайли ҳалок бўлди. Бу машғум воқеа муносабати билан ҳамдардлик изҳор қилган ёру биродарларга С.Айний "Вақт" газетаси орқали миннатдорчилик билдирган эди: "Бухоронинг маълум ҳодисалари вақтида Бухоро ҳукумати тарафидин 75 таёқ билан урилиб, ўлим ҳолида Когон ҳастахонасига келтирилуб ўрунлаштирилишум муносабати ила ҳар тарафдин таниш-билиш, дўст-ошноларим мактуб ила иёдат қилдилар. Бу муҳтарам зодларнинг қайғусина хусусий жавоб ёзишга иқтидорим эришмаганлиги учун самимий ташаккурларимни арз қилурға мазкур газетангизнинг воситаси бўлувин ўтинаман. Эҳтиром ила мударрис С.Айний. Янги Бухоро, ҳастахона"¹.

Жади́дчилик ҳаракати Бухоро амирлигида Туркистон ўлкасига нисбатан кеч вужудга келди. Бунинг объектив сабаблари бор. Бухородаги мутаассиблик ва уни рағбатлантирган мустамлакачилар ўлка тараққиётининг душманлари эди. Шунга қарамасдан, жади́дчилик ҳаракати Бухорода шиддат билан ривожланди, ҳатто унинг сиёсий босқичга кўтарилиши Туркистон жади́дларига нисбатан олдинроқ кечди. Бу жараёнда, айниқса, Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаевлар катта фаолият кўрсатдилар. Шу маънода, Бухоро амирлигида усули жади́д мактабларининг кенг қулоч ёзишида Фитратнинг «Мунозара» асари муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Абдурауф Фитрат "Мунозара" асарини 23 ёшида — Туркия дорилфунунида талабалик йиллари ёзиб тугатди. Асарнинг тўлиқ номи "Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жади́д мактаблари хусусида қилгон мунозараси" бўлиб, 1909 йилда ёзиб тугатилди ва 1911 йилда Истанбулда нашр этилди. Муаллиф асарни форс-тожик тилида яратган. 1912 йилда "Тур-кистон вилоятининг газети"да Ҳожи Муин таржимасида босилди, кейин Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг сўнгсўзи билан алоҳида китоб ҳолида нашр этилди.

"Мунозара" бутун Ўрта Осиё зиёлилари ўртасида катта шухрат қозонди. Тошкентда Пушкин жамиятининг раиси полковник

¹ "Вақт" газетаси, 1917 йил, 10 май.

Ягелло ушбу асарни рус тилига 1911 йилдаёқ таржима қилиб, 1912 йилда алоҳида китоб ҳолида нашрдан чиқарди.

Асарнинг номланишидан кўриниб турганидек, фаранги Бухоронинг мударриси — зиёлиларнинг етакчиси билан мунозара қилади. Мунозара "усули жаҳид" ва "усули қадим" устида кетса-да, асар Бухоро амирлигининг иқтисодий, маънавий, таълимий, сиёсий манзарасини тўла намоён қилади. Бу мунозарада илгари сурилган ғоя кўпроқ, Фаранги саволларига мударриснинг жавобларида кенг кўламда очилади. Дунёвий ва диний билимлар соҳиби, дунё кўрган, ҳатто мусулмон дини аҳкомларидан хабардор Фаранги мударриснинг илмсизлигидан, жоҳиллигидан, мусулмон фарзандларининг қисмати шундай мутаассиблар қўлига тошшириб қўйилганидан афсус чекади. Кўп ҳолларда мударриснинг жавобларидаги мантиқсизлик унинг фикрий доирасининг ниҳоятда торлигини, дунёвий билимлардан бутунлай хабарсизлигини намоён қилади.

XX аср — илм-фан, кашфиётлар асри. Жаҳонга 400 дан зиёд буюк олимларни ҳаёда этган Бухоро бутун зулмат қаърида. Нега шундай? 200 дан ортиқ мадрасаси, 400 дан ортиқ мактабу кутубхонаси, ўнлаб қироатхонаю қорихоналари ва бу ўқув юртларини бемалол иқтисодий таъминлашга қурби етадиган миллион тангага яқин вақфи бўла туриб, буюк бадбахтлик исканжасида азоб чекмоқда. Бухоронинг бечора мардумлари дунёнинг иззати ва охиратнинг шарафи бўлмиш илм-маърифатдан маҳрум бўлганлар.

Мударрис, умуман, тараққиётдан, дунё цивилизациясидан беҳабар, ҳатто жуғрофия каби илмларни чуқур тасаввур эта олмайди. Мударрис ақидасича: "ҳамма одамлар таҳсили илмга рағбат қилсалар, бошқа ишлар эгасиз қолади". Демак, ҳамма илм билан машғул бўлса, бошқа касбу корлар қолиб кетади, дунё хароб бўлади. Мударрис жавобларидан шу нарса аён бўладики, Бухоро уламолари ҳатто Қуръони карим ва Ҳадиси шариф даъватларидан ниҳоятда узоқлашиб кетганлар. Улар Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбаримизнинг "Илмни Чиндан бўлса ҳам изланг", "Бешиқдан қабргача илм изланг", "Илм дунёнинг иззати ва охиратнинг шарафидир" каби муборак сўзлари билан умматларини илм-маърифатга даъват этганликларини идрок қилишдан маҳрумдирлар. Уларнинг кўпи ҳатто бирор оят ёки ҳадисни тўғри ўқиб, тўғри шарҳлаб бера олмайдилар. 25 — 30 йил мадрасада араб тили ўқиб, бу тилда эркин гаплаша олмайдилар. Бухоро руҳонийларининг нодонлиги, ислом аҳкомларини бузиб талқин қилишлари, "ҳар куни бир Абу Али, Форобий, Улуғбек, Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий кабиларни жаҳонга ҳаёда этиб, шу тариқа ўз шарафли доврўғини жаҳон халқлари қулоғига зирак қилиб таққан" Бухоройи шарифни зулмат

қатърига маҳкум этди. Шунинг учун ҳам улар охундлик, аъламлик ва мударрислик мансабларини эгаллаш учун ҳар қандай қабихликдан, ношаръий йўللardan қайтмайдилар.

Фаранги (Фаранги қиёфасида кўпроқ Фитратнинг ўзи кўзга ташланади — У. Д.) Бухоронинг ўтмишда икки миллион аҳолига эга бўлганлиги, амир Музаффарнинг мағлубиятию жоҳил уламо-ларнинг, "нодонлик саҳроси уйқучиларининг ғафлати дастёрлигида" аҳолиси уч баробар, ҳудуди ўн баробар камайиб кетганлигини, амирлик Русия вассаллигига тушганини, бу ғафлат, бу жаҳолат яна бир оз муддат давом этса, "жаҳонгир Темур бобокалонингиз шаъни-иззатига хиёнат қилсангиз, ном-нишонсиз, шарафсиз, иззатсиз роҳат уйида азал-абад ухлаяжаксиз", деган аччиқ ҳақиқатни айтади.

Фарангининг бу ҳақиқат сўзлари ҳатто Бухоройи шарифнинг "забардаст" уламолари ҳақида ифтихор билан сўзлаётган мударрисни ҳам даҳшатга солади: "Биродар, мени ваҳимага қўйдингиз. Сўзларингизнинг ҳайбатидан жоним тан қолибидан чиқиб, парвоз этиб кетишига оз қолди. Азбаройи худо, айтинг, бизнинг иложимиз нима? Бу дарди бедавонинг чораси қайси? Қаерга борайлик? Нима қилайлик? Қайси тупроқни бошимизга сочайлик? Қачон бу фалокат ҳолатидан ва истиқбол мушкулликларидан димоғимизга халос бўлишлик бўйи етиб келади?"¹

Бу саволларга жавобан, Фаранги бу қадар ғафлат ва танбалликдан, жаҳолат ва мутеъликдан қутулишнинг бирдан-бир йўли сифатида жаҳид мактаблари очиш зарурлигини айтади. "Усули жаҳид" мактаби хабарини эшитиши биланоқ мударрис яна жазавага тушади. У Бухорода "усули жаҳид" мактаби бир қатла очилганию бир йил фаолият кўрсатгани, Русия фуқароси татар мударрисининг кўрсатмасига мувофиқ "уламои бузрукворлар" бу мактабни тезда ёптирганликлари тўғрисида гапирди. Бу ўринда мударрис 1908 йил октябр ойида Бухоро шаҳри ичида — Дарбозаи Саллоҳхона гузарида Мирза Абдулвоҳид Мунзим (1875—1934) Садриддин Айний билан биргаликда ўз уйида очган биринчи "усули жаҳид" мактаби ҳақида гапиряпти. Дарҳақиқат, бу мактаб катта шуҳрат қозонди, тантана билан имтиҳонлари ҳам ўтказилди. Аммо Русия элчихонаси ходимларининг аралашуви билан ёпилди. Бу ишда Русия ҳукумати охранкасининг махфий аъзоси, қозонлик татар мударрис Мулла Қамар ҳамда элчихона ходими, порахўрликда ном чиқарган Шулга исмли кимса катта фаолият кўрсатдилар. Мударрис "усули жаҳид" мактабига қарши чиққан Русия фуқароси — татар мударриси" деганда, Мулла Қамарни кўзда тутган.

¹ Фитрат Абдурауф, Танланган асарлар, 2 жилдлик, 1-жилд, Т. "Маънавият", 2000 йил. 68-бет.

Фарангининг "усули жаҳид" мактабларининг нимаси ҳаром, ношаръий экан? Болалардан бирортаси нафратангиз ҳаракат қилдими? Китобларида бирорта куфр калима ёзилган эканми? Болаларнинг оғзидан бирорта ношаръий сўз чиқдими? "Усули жаҳид" болалари таҳорат ва намозда сустлик қилдиларми? Усул муаллимининг билими етук эмасми? каби саволларга мударрис "усули жаҳид" мактаби болалари билимда юқори даражада эканликлари, муаллим Бухоронинг илмда танҳо олими ҳамда ислом жонкуярларидан эканлигини айтади. Мударрис "усули жаҳид" мактаби ва муаллими ҳақида шундай ижобий фикрларни айтса-да, унинг ўзи бу мактабни ёпишда иштирок этган. Бундай мутаассибликдан ҳайратга тушган Фаранги бу мактабни ёпиш насронийлар иши эканлигини, мактабни ёпишда фаолият кўрсатган татар — нўғой мударриси уларнинг одами эканлигини таъкидлайди: "Мулоҳаза қилиб кўринг, насронийлар бутун ҳимматларини ислом динини рад қилишга қаратган шу вақтда шариати муҳаммадияга қарши кунига бир неча жилд китоб ижод ва нашр қилинмоқда. Истанбул, Ҳинд, Миср уламози соатма-соат уларнинг китобларига раддия ёзишга киришганлар. Бу йил 1328 да Афғонда ва Пайғамбарингизнинг шаҳарлари Мадинаи мунавварада бундай мактабни очганлар. Хусусан, Мадинада бу мактаби шарифанинг очилиши катта байрам бўлди. Сиз қаердан олиб гапиряпсиз? Ҳеч ким: "Бу мактаб ҳаромдур, болаларингизни кофир қилиб қўяди", — демади... Фитнаангиз ва хиёнаткорлиги ҳаммага маълум бўлиб турган ажнабий бир кимса ўз маишатининг таъминини учун ёлғон гап тарқатса-ю, сиз эътибор берсангиз... Бу ёлғон гапни нўғай одам ислом душманлари тарафидан туриб ёйганини фаҳмламадингизми?"¹

Фитрат халқ ўртасида илм-маърифатни кенг тарқатиш, уламоларнинг мусулмон дини аҳкомларини чуқурроқ тушуниб етишлари учун "Қуръони карим" оятларидан ва "Ҳадиси шариф"дан намуналар келтиради, уларни шарҳлайди. Айниқса "Қуръони карим"ни ўқиб, савобини ота-оналари арвоҳига бағишладан нарига ўтмайдиган баъзи бир дин пешволарини қаттиқ қоралайди. "Қуръон" ўликлар учунгина эмас, айниқса, тириклар учун ҳаётда жамият тараққиёти учун дастурул амал эканлигини Фаранги тилидан баён этади: "Агар илмга рағбат дунё харобалиғига ва баъзи ишларнинг эгасиз қолишига сабаб бўлса, Пайғамбарингиз ҳикматлари билан ўзининг барча умматларини илм таҳсилига даъват этмаган бўлар эди. Бинобарин, Бухоро ишлари шу қадар жаҳолатга ботганки, аҳоли илмга бўлғонидан кейингина тартибга тушади... Таассуфки, сиз мусулмонлар тоифаси Қуръон ва Ҳа-

¹ Фитрат Абдурауф. Кўрсатилган асар. 77-78 бетлар.

диснинг маъноларидан жуда йироқлашиб кетгансиз. Шу алфоз билан Қуръонни ўқиб, савобини фақат ота-оналарингиз руҳига бағишлаб ўрганиб қолгансиз. Бошқача фикр қилмайсизки, бу муборак мажмуа (Қуръони карим)ни Ҳазрати Ҳакими Азал (Аллоҳ) ўзининг буюк фариштаси орқали оламнинг оқиллариға бекорга жўнатмаган эди. У (Аллоҳ)нинг амрларини амалда қўллайлик, унинг тақиқларидан сақланайлик. Биз фаранглар динингизнинг душмани эсақда, диний хусуматларимиз тақозо қилганидек, Қуръон ва Ҳадисларингизни куйдириш ўрнига **улардан ўз манфаатимиз нуқтаи назаридан фойдаланмоққа, чанқоғимизни қондирмоққа ўргандик. Унинг амрларини амалга оширдик ва фавқулодда тараққиётга эришдик.** Ва сизлар ғафлатда қолиб, Қуръоннинг саодатли ҳукмларидан ҳамда ҳикматли хабарларидан баҳра ололмай, таназзул тубига тушдингиз"¹ (Таъкид бизники-У.Д.). Демак, Фитрат шундай хулосага келади: мусулмон Шарқи Европа тараққиётининг асосини ташкил қилади.

Абдурауф Фитрат асарнинг "Хотима"сида Бухоро амири Саид Олимхонга очиқ мурожаат қилади. Муаллиф амирни мусулмонларни қаро асирликдан, зулмдан, ҳақоратлардан, муқаддас Ватанимизни жаҳолат ботқоғидан, дини шарифимизни таҳқирлардан қутқаришга даъват этади. "Эй, Бухоро миллатининг меҳрибон отаси! Раият ҳолиға тушуниб раҳм қилгин, муборак вужудингга Ҳақ таоло тарафидан топширилган Муҳаммаднинг нурли шариятиға хизмат қилиб, йиқилган миллатнинг нурли фикрлариға ва маориф тараққиётининг тавсиясиға иқдом қил"².

Фитрат ватандошларига, диндошларига мурожаат қилади, уларни ғафлат оғушидан тезроқ қутулишга, "оташ ароба", "ўт кема", "телеграф", "типограф" каби минг турли ҳунарлар зоҳир қилаётган оврўполиклар билан қадам-бақадам бўлишга, мусулмонларнинг шиа, сунний, зайдий, ваҳҳобийлар ихтилофига барҳам беришга, бунинг учун бирдан-бир нажот йўли — илм-маърифатга кенг йўл очишга, жаҳид мактаблари тармоқларини кенгайтиришга даъват этади.

Бутун жаҳид адабиётида бўлганидек, Фитрат ижоди давомида аёл зотини юқори кўтарди, унинг илм нуридан баҳраманд бўлишига катта аҳамият берди. Чунки аёлларга эътибор неча неча асрлар мобайнида жамият эътирофида бўлиб келган. Беш аср муқаддам буюк Алишер Навоий ўзининг "Садди Искандарий" достонида етти олимга доно маслаҳатчи ҳисобланган, подшоҳ Искандарнинг онаси Бону тимсолини яратган:

¹ Фитрат Абдурауф. Кўрсатилган асар. 82-бет.

² Фитрат Абдурауф. Кўрсатилган асар. 95-бет.

*Ки: "Бонуки даврондин огоҳ эрур,
Билик ичра давр аҳлига шоҳ эрур".*

Афсуски, XX аср бошларига келиб, аёл зоти илм-маърифатдан бебаҳра қолди, унга фақат "таваллуд ва таносул", яъни туғиш ва насл қолдириш юклатилди. Мударриснинг фикрича, 37 ёшгача давом этадиган ўқиш туфайли "силсилаи таносул" (насл қолдириш силсиласи) бузилади. Мударриснинг бу фикрлари асоссизлигини Фитрат Ҳадиси шарифнинг "Илм олиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёлга фарздир" даъватини келтиради ва мушкул ҳамда нуқсонли таҳсил усулини бутунлай ўзгартириш кераклигини таъкидлайди. "Усули жаҳид" таҳсилида бекорга сарф бўладиган вақт кескин қисқартирилади, қиз болани олти ёшида мактабга бериб, ўн саккиз ёшида таҳсил охирига етказилади. Бундай таҳсил ислом учун зарар эмас, беҳад фойдадир. "Усули жаҳид"га мувофиқ осон усул билан қисқа муддатда аёллар ҳам, эркаклар ҳам олим бўладилар. Умуман, "Мунозара" асари Бухоро амирлигида жаҳидчилик ҳаракатининг янада жонланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Садриддин Айний таъбири билан айтганда, Фитрат ушбу асарида шарият йўлида "усули жаҳид"дан фойдаланиш йўларини кўрсатиб берди. Натижада, Бухорода "усули жаҳид" мактаблари қайтадан очила бошлади, ҳатто усули қадим мактабдорлар ҳам ўз фаолиятларида бирмунча ижобий ўзгаришлар ясадилар.

3. Хива хонлигида усули жаҳид мактаблари

Ватанимиз тарихида XIX асрнинг иккинчи ярмида ҳукмронлик қилган хонлар орасида ҳеч бири адабиёт ва санъат, илм-маърифат, таълим-тарбия, мамлакат ободончилиги соҳасида Муҳаммад Раҳимхон Ферузчалик фаолият кўрсатган эмас. Маърифатпарвар ҳукмдор 47 йил хонлик қилди, дастлабки ўн йил мустақил хон сифатида, аммо Россия мустамлакачилик сиёсати энг юқори босқичга кўтарилган бир даврда, 37 йил Россия империясининг вассали сифатида фаолият кўрсатди. У бутун ҳукмронлиги даврида улуг устози, Туронзаминнинг буюк мутафаккири Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг раиятни маърифат нуридан баҳраманда қилиш ҳақидаги ўғитларига изчил амал қилди:

*Бу сўзларниким, ман баён айладим,
Неча байт бирла аён айладим.*

*Буларга қаяо шаҳки қилса амал,
Онинг мулкига етмас асло халал.*

*Ҳукумат биноси бўлур устивор,
Онинг хонадонига тутғай қарор.*

Шаҳо, олам ичра бугун шоҳсен,
Бурундин бу сўзларга огоҳсен.

Умидим будурким, амал қилғасен,
Амал айламакда жадал қилғасен.

Муҳаммад Раҳимхон Соний ўзбек хонлари орасида биринчи бўлиб Хивада 1873 йилда литография ташкил қилди, улуг мутафаккирлар Алишер Навоий, Абулғози Баҳодирхон, Мунис, Огаҳий, Комил Хоразмий асарларини чоп эттирди. Ўлкада мавжуд улкан таржима мактабини юксак тараққиёт босқичига кўтарди. Ёш авлод тарбияси масаласига катта аҳамият берди. Ферузнинг бевосита раҳнамолигида Муҳаммад Ризо Огаҳий Шарқнинг буюк мутафаккирлари Унсурулмаолий Кайковуснинг "Қобуснома", Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг "Тулистон" ва "Бўстон", Абдураҳмон Жомийнинг "Баҳористон", XV асрда Ҳиротда яшаб ижод этган ахлоқшунос олим Камолиддин Ҳусайн Воиз Кошифийнинг "Ахлоқи Муҳсиний", Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъул вақое» каби соф педагогикага оид асарларини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилди. Огаҳий "Қобуснома" таржимаси муқаддимасида Муҳаммад Раҳимхоннинг бундай раҳнамолиги ҳақида қуйидагиларни ёзади: "... амир Унсурулмаолий Кайковус бинни Искандар бинни Вушмагирнинг ўз ўғли Гилоншоҳ учун жам қилгон насиҳатномаси ул шаҳзодаи озоданинг назари анвори мутолаасига етишди ва мусаффо хотирига уни туркий тил била таржима қилдирмоқ таманноси тушди. Бу бандаи фақир Муҳаммад Ризо мироб Огаҳий бир кун ул жаноб мажлисига бориб, дуо шароитин тақдимиға еткурдим ва ул жанобнинг лозимул башорати била ҳам ул мажлисининг бир гўшасида ўлтирдим. Дарҳол менга неча турлик меҳрибонликлар кўргузиб, мазкур "Насиҳатнома"ни илкимга бериб дедик: "Бу нухани туркий тил била таржима қил, токи турк тавойифининг авоми ҳам бу пандлардин баҳра олғай ва бизнинг отимиз, сенинг сўзинг олам инқирозигаҳа замон авроқида боқий ва ёдгор қолғай"¹.

Атоқли шоир, тарихчи олим Муҳаммад Юсуф Баёний "Шажараи Хоразмшоҳий" асарида маълумот беришича, Муҳаммад Раҳимхон ўнлаб боғ-роғлар, масжид ва мадрасалар, мактаблар қурдирган, бошқа давлат арбобларини ҳам мамлакат ободончилиги учун саъй-ҳаракатга даъват этган, уларни бундай ишларга рағбатлантирган. Баёний бу ҳақда ёзади: "Маълум бўлсинким, хон ҳазратлари бағоят мушфиқфуқаро ва бағоят хайрдўст киши

¹ Кайковус, Қобуснома. Тўлдирилган нашри. Т. Ўқитувчи, 2006. 20-21-бет.

эрдилар. Кўб мадрасалар ва масжидлар бино қилдилар ва кўб мадрасаларнинг бинолариға сабаб бўлдилар"¹.

Муҳаммад Раҳимхон Соний адабиёт равнақиға, айниқса, иқтидорли ёшлар ижодига раҳнамолик қилди, уларни ҳам маънавий, ҳам иқтисодий томондан рағбатлантирди. XIX аср охирларида адабиётға кириб келган Баёний, Табибий, Аваз Ўтар ўғли, Чокар, Роғиб, Девоний, Ғозий, Оқил, Шиносий, Камёб, Муҳаммад Расул каби ижодкорларға ғамхўрлик қилди, уларнинг ижодини кузатиб борди. Муҳаммад Раҳимхоннинг бевосита раҳбарлигида Хоразм адабиётини ва маънавиятини ўрганишда тенгсиз манба бўлмиш "Мажмуат уш-шуаро" тазкираси майдонға келди, бу иш Аҳмад Табибий томонидан амалға оширилди.

Муҳаммад Раҳимхон мадрасаларға илм-маърифатли кишиларни мударрис этиб тайинлаш масаласига алоҳида эътибор берган. У вақти-вақти билан мударрислар дарсларини шахсан кузатган, уларни ўзи имтиҳон қилиб турган. Бу ҳақда хоннинг замондоши, тарихчи, хаттот, шоир Ходим қуйидагиларни баён қилади: "...Арабхон мадрасасининг охуни Юсуф Ҳожи Доғий адабиёт илми бўйича Саъдийнинг "Гулистон" ва "Бўстон" асарлари, Фирдавсийнинг "Шоҳнома" асари бўйича сабоқ берганида, Феруз мазкур асарлар юзасидан савол бериб, бизни имтиҳон қилдилар. Ана шундай пайтларда бирортамиз ғазал ўқишда хатоликка йўл қўйсак ёки бирорта сўзни нотўғри талаффуз этсак, Феруз бизни тўхтатиб, хатоларимизни тўғрилар, у ёки бу сўзнинг маъносини айтиб бериб, ҳеч ҳафа қилмасдан камчилигимизни йўқотишға ёрдам берарди"².

Муҳаммад Раҳимхон Соний бошқа ҳукмдорлардан фарқли ўлароқ, маърифатпарвар, ҳар қандай масалани ақл торозуси билан ҳал қилувчи давлат раҳбари эди ва ўзгаларни ҳам адолатли бўлишға даъват этар эди. Унинг саройида адабий-илмий мунозаралар, махсус китобхонлик оқшомлари ўтказилар, хонликдаги катта-кичик мансабдорларни кўпроқ китоб ўқишға, китобхон бўлишға чақирар эди. Бу ҳақда Баёний қуйидагиларни ёзади: "Хон ҳазратлари ҳафтада икки кун — жума ва душанба оқшомларида уламо билан суҳбат қилиб, китобхонлиқ этдурур эрдилар... Гоҳо домла Муҳаммад Расул билан икковимиз кириб, суҳбат ҳумюнларида китобхонлиқ этар эрдик ва сипоҳийлар ва тўраларни ҳам китобхонлиқға тарғиб этар эдилар. Бас, ҳамма китобхон бўлдилар"³.

¹ Муҳаммад Юсуф Баёний, Шажараи Хоразмшоҳий, "Мерос" нашриёти, Тошкент, 1991й., 252-бет.

² Д.Раҳим, Ш.Матрасул, Феруз: шоҳ ва шоир қисмати, Тошкент, 1991й., 58-бет.

³ Баёний, Шажараи Хоразмшоҳий, 257-бет.

Ёшлигидан "Қобуснома", "Гулистон", "Ахлоқи Муҳсиний" каби пандномалар руҳида вояга етган Муҳаммад Раҳимхон оилада фарзанд тарбияси, ота-онанинг оиладаги ўрни масалаларига бағоят катта аҳамият берди, набираларига ўзи мураббийлик қилди, унинг оиласидан ўндан ортиқ етук қалам соҳиблари, рассомлар, таржимонлар, хаттотлар етишиб чиқди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Хива хонлигида ҳам Қўқон, Бухоро хонликларидаги каби ибтидоий мактабларнинг аҳволи жуда ночор эди. Бу мактабларда болалар 4—5 йил ўқиб, ҳатто савод чиқара олмас эдилар. Бунинг асосий сабабларидан бири ўқитиш методининг талабга жавоб бермаслиги бўлса, иккинчи асосий сабаби мактаб муаллимларининг илғор ўқитиш методларидан хабарсизлиги эди. Бунинг устига, ўқувчилар учун она тилида ёзилган китоблар, дарсликлар умуман йўқ эди. Ўзбек педагогикаси тарихида ниҳоятда бу мушкул масалага қўл урган ва муваффақиятли ҳал қилган мутафаккир хоразмлик Шермуҳаммад Мунис (1778—1829) бўлди. Унинг "Саводи таълим" асари XIX асрнинг бошларида яратилган бўлиб, XX аср бошларида Порцев типолитографиясида "Саводи таълим маъгулдастаи раёҳин" номи билан бир неча марта нашр этилди. Ушбу асар болаларни ҳусни хатга ўргатиш мақсадида яратилган бўлса-да, бир неча ўн йиллар "усули савтия", ҳатто нисбатан илғорроқ бўлган "усули қадим" мактаблари учун яратилган алифбо дарсликлари билан бирга савод чиқариш бўйича қўлланма сифатида фойдаланиб келинди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Бухоро амирлигига нисбатан Хива хонлигида Муҳаммад Раҳимхон Соний ва мирзабоши Комил бошчилигида усули жаҳид мактаблари анча эрта очила бошлади. 1891 йилдаёқ улуғ мутафаккир Комил ташаббуси билан Урганчда биринчи усули жаҳид мактаби очилди. Ушбу мактаб халқ ўртасида катта эътибор қозонди, унда дастлаб 25 ўқувчи таълим олди. Диний илмлар билан бир қаторда жуғрофия, тарих, ҳисоб каби аниқ фанлар ҳамда рус тили алоҳида ўқув предмети сифатида ўқитилди. Қозондан махсус ўқитувчи чақирилган эди. Анъанавий маҳаллий мактаблардан фарқли равишда дарс жадвали, ҳар бир дарс 50 минут ва 10 минутлик танаффус жорий қилинди. Бу мактабни ҳатто Муҳаммад Раҳимхон келиб кўрди, ўғли Асфандиёрни шу мактабга ўқишга берди, мактабнинг керакли жиҳозлари, ўқув қуроллари учун давлат хазинасидан маблағ ажратди. Маълумотларга қараганда, бўлғувси девонбеги, Хива хонлигида жаҳидчилик ҳаракатининг раҳномаларидан Сайид Исломхўжа ибн Сайид Иброҳимхўжа, шоир ва мутафаккирлар Юсуфбек Баёний, Муҳаммад Расул Мирзо (Комил Хоразмийнинг ўғли — У.Д.), Аҳмад Табибий, Аваз Ўтар ўғли шу мактабда рус тилини ўрганишган.

1898 йили Хивада оренбурглик муаллимлар Маҳмуд Вафо ва Абдурахмон афандилар томонидан "усули савтия" мактаби очилди. Аммо бир ойлик фаолиятидан кейин "таассуфнинг зиёда ўлдиғини англаб, Урганч шаҳрига кетдилар ва у ерда "усули савтия" мактаби кушод этдилар".

Хива хонлигида "усули жаид" мактаблари тараққиётининг олдини олиш мақсадида 1894 йилдан бошлаб Туркистон генерал губернаторлигининг фаол аралашуви билан дастлаб Хивада, кейинроқ Урганчда рус-тузем мактаблари очила бошлайди. Бундай мактабларни ўз ҳомийлигига олган Сайид Ислонхўжа миллат маънавиятидан келиб чиққан ҳолда улар дастурига рус тили, риёзиёт, жуғрофия, хандаса каби фанлар билан бир қаторда, она тили ва адабиёт ҳамда мусулмон дини қонунларини киритади, уларнинг ўқитилишини ўзи назорат қилади. Чунки у "Туркистон вилоятининг газети", "Таржимон" газеталарида рус-тузем мактаблари моҳияти ҳақида кечаётган мунозараларни кузатиб борар, бундай мактаблардан генерал губернаторлик кўзлаган мақсадларидан тўла хабардор эди. Шунинг учун ҳам рус-тузем мактабларида миллий тил, адабиёт ва ислом маънавиятининг ўқитилишига катта эътибор беради.

Комил Аваз "Гарчи эрурман толеъи Феруз" мақоласида таъкидлаганидек, Феруз хонликда таълим-тарбия, маориф соҳасида ҳам катта ислохотларни амалга оширган. 1904 йил ноябр ойида Муҳаммад Раҳимхон фармонида мувофиқ Урганч шаҳрида "усули савтия" методига асосланган жаид мактаби очилади, унда Қозондан таклиф этилган педагог Ҳусайин Кушаев муаллимлик қилади, ўқувчилар сони 45 нафарга етади. 1906 йилда эса ота-оналар, маорифпарварларнинг таклифига мувофиқ Урганчда худди шундай мактаб қиз болалар учун ҳам очилади. Муаллим этиб унинг рафиқаси Комила Кушаева тайинланади. Ушбу мактабни Муҳаммад Раҳимхон бориб кўради, таълим-тарбия ишларининг янгича йўлга қўйилганлигидан мамнун бўлади, Ҳусайин Кушаевни бошдан-оёқ сарпо билан тақдирлайди ва хонлик хазинасидан мактабга иқтисодий ёрдам кўрсатишга қарор қилади.

Асфандиёр валиаҳдлик вақтидаёқ "усули савтия"га асосланган янги мактабларнинг усули қадим мактабларидан афзалликларини тушуниб етган, ислохотчилик фаолияти билан анча эътибор қозонган янгилик тарафдорларидан эди. 1907 йил февралда Хива аҳолисининг арзига биноан Қозон шаҳрининг машҳур Олимжон Барудий мадрасасидан икки нафар усули жаид муаллимини таклиф этади. Бу муаллимлар иштирокида янги мактаб очади, шу билан бирга, мактаби рушидия (ўрта мактаб) очиш ишларини бошлайди: "Келажак май ойида, иншоолоҳ, мактаби

рушидия очилажақдур. Мактабнинг соҳиби вузаройи киромдан Исломхўжа жаноблари ўлуб, муаллими даҳа Аҳмад Нуриддин афандидур"¹.

Хивада очилган ушбу "Мактаби Маҳрабий" ва "Мактаби жадида"да 113 талаба 1907 йил 28 майда валиаҳд Асфандиёр ва девонбеги ҳузурида, 31 майда қозилар, охунд (мударрис)лар, муфтийлар ҳузурида имтиҳон топширдилар. Имтиҳон аҳли Хива ва Урганчда яна икки усули жадида мактаби очиш ва Қозондан яна икки муаллим таклиф қилишга қарор қилдилар. Хонликдаги янги мактаблар нозири Рамазон Муҳаммад Каримзода бу қарорни барчага эълон қилди².

Муҳаммад Раҳимхон Феруз вафотидан кейин тахтга ўтирган Асфандиёр ҳам усули жадида мактаблари ривожига катта аҳамият берди. Айниқса, девонбеги (бош вазир) Саид Исломхўжа бундай маърифий ишларга бош бўлди. Қозондан муаллимлар таклиф қилиш, улар ёрдамида усули жадида мактаблари очиш давом этди.

XX аср тонгидаёқ Исломхўжа замона талабларига ҳамоҳанг ҳолда ўз ҳисобидан икки қаватли усули жадида мактаби қурдирди, рус, татар муаллимларини жалб қилди. У бундай фаолияти туфайли "Вазири акбар" шарафли унвонига мушарраф бўлди. Унинг бу фаолияти "Таржимон" газетаси эътиборини ўзига қаратди: "Исломхўжа иқтизойи замона кўра илм ва маърифат нашрини дахи лозим кўруб, Хивая русча ва татарча муаллимлар келтирмиш ва бир қоч адад усули жадида мактаблари очдирмиш эди. Ўз масорифиндан бир мактаб бино қилдирди. Мамлакат ислоҳина сўнгги йилларда чўқ хидмат этди... Хивада баъзи илмларнинг Бухородан илгарида ўлмасинда Исломхўжанинг таъсири ўлди, демак мумкиндир"³.

Саид Исломхўжа билан Асфандиёрхон тараққийпарварликда фикран бир-бирларига жуда яқин эдилар, бунинг устига Асфандиёрхон Исломхўжага куёв ҳам эди. Бундай фикрий яқинлик натижасида хонлиkning Хива ва Урганч шаҳарларида замонавий шифохоналар, почта-телеграф, маориф-маданият масканлари барпо этилди ва уларга хонлик хазинасидан маблағ ажратилди. Бу ҳақда "Таржимон" газетаси мамнуният билан "Хива тамаддун йўлида" сарлавҳаси остида қуйидагиларни ёзди: "Хива хони Асфандиёр олий ҳазратларининг тахта кечдикина иккинчи сана усул ва тартибдан хабардор 3—4 муаллим кетуриб, саройа мансуб тўраларнинг авлодини ўқутдирмая бошлади. Валиаҳд Саид Темур Ғози тўра ёнина 20 дан зиёда бола тўплаюб, Русиядан олдирилмиш

¹ Хивадан мактуб. "Таржимон", 1907 йил, 34-сон.

² Хивадан мактуб. "Таржимон", 1907 йил, 47-сон.

³ Хивадан мактуб. "Таржимон", 1907 й. 47-сон.

муаллим Мухтор Бакир афандининг тарбиясина верилди. Яна шу вақт Русиядан келтирилмиш 2 муаллим тарафиндан авом болаларида тартибли бир мактабда ўқудулмая бошладилар. Биринчи сана 80 бола ўқуди. Бу мактабнинг гўзал натижалари кўрундики ила янгида буюк бир усули жадида мактаби биносина қарор верилди... Бу бинолар тамом бўлдиғи ила хон ҳазратлари буюк бир мадрасай олият биносина бошлади. Мадрасанинг биноси 180 гез узунлиқда, 72 гез энликинда ўлажақдур. 4 тарафинда 4 қобу, 4 дарсхона ўлажақ. Мадраса муаллимлари учун айри-айри бўлмалар (ҳужралар) ўлажақ, кутубхона ва қироатхона бўлмалари. Мадрасанинг ёнинда ибтидоий ҳозирлиқ синфлари учун айрича бир мактаб қисми ўлажақ. Мадраса бир сув каноринда ўлдиғиндан хориждан дахи хуш манзара ўлажақдур"¹.

Саид Исломхўжа хонлиқнинг аристократлар оиласидан бўлиб, отаси вазир Саид Иброҳимхўжадир, қайинотаси Муҳаммад Мурод ўн йиллар давомида хонлиқда девонбеги (бош вазир) вазифасида ишлаган. 1873 йилда Ватанни Чор Россияси босқинидан қаттиқ туриб ҳимоя қилган, хонлиқ таслим бўлгач, фон Кауфман томонидан Россиянинг Калуга губерниясига сургун қилинган, сургундан қайтиб келгандан кейин ҳам узоқ вақт девонбеги лавозимида катта фаолият кўрсатган.

Саид Исломхўжа 1907 – 1910 йилларда қурдирган мадраса (Исломхўжа мадрасаси) ва минора Хивадаги энг кўркем ва энг эътиборли ўқув муассасаси ва тарихий обидаси ҳисобланади. Унинг хонлиқда, шариат – дин пешволари, руҳонийлар орасида ҳам эътибори катта эди.

Саид Исломхўжа, айниқса, мактаб ва маориф соҳасида катта фаолият кўрсатаётган бир вақтда 1913 йил 9 августда хоннинг "Нуриллабой" саройидан чиқиб, ўз фойтунида кетаётган бир вақтда сирли равишда ўлдирилади. "Таржимон" газетаси унинг ўлдирилишига катта таассуф билдириб, Исломхўжанинг усули жадида мактабларини йўлга қўйиш учун олиб борган фаолиятини анча кенг баён этади: "... Марҳум бир чўқ саналардан бери "Таржимон"ни ўқиян Озиёйи Вусто (Ўрта Осиё – У.Д.) умаросиндан бири эди. Марҳум вазир бунинг ила иктифо этмаюб, мактабларнинг ислоҳи хусусинда идорамиза мурожаат эдуб, нашр этдигиз китоблардан буюк дасталар олдириши ва усули савтиянинг таълим ва интишорина жиддий суратда тутунмиш эди. Хиванинг ўлдуқча танвири афкор этмиш аҳли тижорати марҳум вазирнинг муҳиблари ва дуочилари эди. Саид Исломхўжа русча дахи билдикиндан рус газеталариндан маълумот олмая ва онгладиқларини

¹ "Таржимон", 1913 йил, 75-сон.

тафаккур ва нисбат ила ҳазм этмая чолишуюр эди. Марҳумнинг Абдурахим Баҳодирхон (Муҳаммад Раҳимхон Феруз — У.Д.) замонинда маорифмандлиги ва ислоҳпарварлиги пак у қадар очилмаишди. Локин Саид Исфандиёр Баҳодирхоннинг тахт жўлуси-ла хон ила вазирнинг назар ва орзулари якдигарина даҳо мувофиқ келуб, бир хейли ислоҳот ижросина бошланилмиш, Хивада ва хорижда аҳли басират шукрона ила Хиванинг тамаддун ва таъолийсин беклаюрларди. Марҳумнинг энг буюк ва нофеъ иши таъсис этдиги тартибли ва низомли чўжуқ мактаби эди. Чунки бу мактабнинг маънавий аҳамияти пак буюк эди. Фақат Бухоро ва Хива халқларинда ажойиб бир ҳол ҳукмфармодур: Ҳар насл бир тажаддуд, тансиқ, ислоҳ тазвир ўлунса, толеъ бунга хафий, фақат, муассар бир сад чекар. Шаҳид эдилмиш Саид Ислонхўжанинг мақомина кўзининг нури ўғлу насб ўлунуб, отасининг энг азиз ўлан ёдгорини, нуроний тарбиясини қопатмая, бузмая, ҳар насил эса бир мажбурият кўрди. На даража фожеъ, нақадар қора толеъдур бу!"¹

Эътибор беринг, отаси ўрнини эгаллаган 25 ёшли ўғли Абдуссаломхўжа Саид Ислонхўжа ўғли марҳум отанинг буюк ишларини, орзуларини барбод этишга киришди. Бу, мақола муаллифи алоҳида таъкидлаганидек, марҳум мутафаккир учун буюк фожеа эди.

Жадид мактабларининг Хоразм хонлиги билан Бухоро амирлигида шаклланиш ва ривожланиш жараёни бир-биридан тубдан фарқ қилади. Бухоро амирлигида усули жадид мактабларининг кенг кўламда тарқалишига юқори табақа — амир, қушбеги, қозикалон ва мутаассиб уламолар кескин қаршилиқ кўрсатган бўлсалар, Хива хонлигида, аксинча, бу масалада хон бошчилигидаги юқори табақа фармонбардор бўлди, пастки табақа, ҳатто маҳаллий муаллимлар анча сустлик қилди. Шунинг натижаси ўлароқ жадидчилик, жадид мактаблари кенг қулоқ ёза олмади. Жадид мактабдорлари, усули жадид педагоглари, муаллимлари халқ орасидан етишиб чиқмади, хонлик, асосан, Қозон татарларидан, Туркиядан, Боғчасаройдан дарсликлар, турли ўқув китоблари олиш, муаллимлар жалб қилиш масаласи билан машғул бўлди. Бу йўл билангина хонлик маорифини тубдан ислоҳ қилиш мумкин эмас эди. Хива хонлигидаги мавжуд аҳволга "Таржимон" газетаси ҳам таассуф билдирди: "Боғчасаройдан олинган дарс китоблари, Қозондан чақирилган муаллимлар Хивая ярашмаюр, келишмаюр эса хивалидан муаллимлар етишдирмали ва Хивада

¹ "Таржимон", 1913 йил, 278-сон.

табъ ўлинажоқ алифболари вужудга келтирмали. Бунда ҳеч бир кимса зарар кўрмаз. Тошканд бўйла бир чора бўлди"¹.

Жадидчилик ҳаракатининг илк босқичларида ташқаридан усули жадид муаллимлари жалб қилиш, четда нашр қилинган дарслик ва қўлланмалардан фойдаланиш ҳоллари бўлди. Аммо бу ҳол узоқ давом этмади. Чунки жадид мутафаккирлари бу йўл билан усули жадид мактабларини — миллат маорифини ривожлантириб бўлмаслигини яхши билар эдилар. Шунинг учун ҳам Мунавварқори Абдурашидхон ўғли ва Маҳмудхўжа Беҳбудий каби педагоглар бошчилигида усули жадид мактаблари учун замонавий муаллимлар тайёрлаш, давр талабларига жавоб бера оладиган дарслик ва ўқув қўлланмалари яратиш ҳамда нашр этиш каби комплекс педагогик ишларни олиб бордилар.

¹ "Таржимон", 1913 йил, 278-сон.

III БОБ. ОНА ТИЛИ ВА АДАБИЁТ ЎҚИТИШДА ЯНГИ УСУЛ ВА ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Усули жаҳид мактабларида фанларни ўқитиш методикасига оид бирорта илмий — услубий асар яратилган эмас, яратилган бўлса ҳам, бизгача етиб келган эмас. Жаҳид педагогларининг дарс бериш усуллари, ўқитиш услубиятига муносабатлари ҳақида маълумотлар жуда кам сақланган. Аммо ушбу масалаларга муносабат улар яратган дарсликларида, ўқув қўлланмаларда турли шаклларда ўз ифодасини топган. Шунинг учун ҳам уларнинг методика соҳасидаги фаолиятларини дарсликлари таҳлили билан қўшиб олиб бориш мақсадга мувофиқдир.

Усули маддия — дастлаб XIX асрнинг биринчи чорагида олмониялик педагог Иоганн Герберт (1776 — 1841) томонидан яратилди. Бу усул ўқиш ва ёзишга ўргатишда ҳижо усулига нисбатан бирмунча қулайликларга эга эди. Бу усулга асосан сўзларни ҳарфларга бўлиб, бу ҳарфларни сўзнинг энг кичик жузъи деб қаралган ва ундош ҳарфларнинг номлари айтилиб, шакллари кўрсатилади. Алифбо тартибидаги ундош ҳарфларнинг номига унли товушлар қўшиб, турли бўғинлар ҳосил қилинади. Бе+о бо, те+у ту, мим+у му ва бошқалар. Муаллим бу бўғинларни ўқийди, унинг ортидан ўқувчилар бир неча марта, то ёд бўлиб кетгунча такрорлайдилар. Шу зайдда ҳарф номига унли товуш қўйиш билан 130 дан ортиқ ҳижо ҳосил қилиш мумкин. Бу бўғинларни ёдлаб, эсда сақлаш ўқувчилар учун анча қийинчилик туғдиради.

Усули маддиянинг яна бир хусусияти шундаки, унда ундош товушларнинг номлари бир-бирига қўшилмайди, балки бир ундош товушнинг номига турли унли товушлар қўшиб, очиқ бўғин ҳосил қилинади. Шунга кўра, "маддия" "мадд" сўзидан олинган бўлиб, "чўзиш", "чўзиқ" маъноларини билдиради. Бу усулнинг идрок қилиш, тушуниш асосига эмас, балки кўриш ва кўр-кўрона ёдлаш асосига қурилганлиги учун усули савтия методидан анча заиф ҳисобланади.

Шуларга қарамасдан, усули маддиянинг ҳижо усулига нисбатан ижобий томонлари ҳам мавжуд: ўқувчилар ҳижо ҳосил қилиш йўллари тушуниб етадилар ва кейинчалик ёд олган ҳижолари иштирокида сўзларни ўқишда қийналмайдилар. Усули маддия методи асосида Абдулла Авланийнинг "Биринчи муаллим", Абдулваҳоб домла Ибодийнинг "Таҳсилул алифбо", Муҳаммадамин ибн Муҳаммадкарим Ҳожининг "Раҳбари аввал", Мулла Рустамбек ибн Юсуфбек Ҳожининг "Таълими аввал" алифболари яратилган,

улар "усули қадим" ва "усули жаид" мактабларида кенг қўлланган.

Усули маддия методининг барча хусусиятлари, айниқса, Рустамбек ибн Юсуфбек Ҳожининг "Таълими аввал" алифбо дарслигида яққолроқ кўзга ташланади. Масалан, алифбо муаллифи дарслигида (ё) унлисини олиб, ундош ҳарфлар билан қўшиб, ҳижолар ҳосил қилади: би, пи, ди, ри, зи, ки, ги, ёки бо, то, ро, до, зо ва бошқалар.

Ушбу алифбо дарслиги ҳам Мунавварқорининг "Адиби аввал" алифбоси каби ўзидан кейинги ҳарфларга қўшилмайдиган мунфасил ҳарфларни ўргатишдан бошланади. Бу албатта тўғри йўл эди. Чунки бу ҳарфлар сўзнинг бошида ҳам, ўртаси ва охирида ҳам бир хил шаклга эга, бошқа ҳарфлар эса турли шакллarga ўзгаради. Буни мактабга энди қадам қўйган бола идрок қилиши анча мушкул. Дастлаб алиф иштирокида турли очиқ ва ёпиқ бўғинлар, кейин бир ва икки бўғинли сўзлар ҳосил қилинади.

Мунфасил ҳарфларнинг сўз бошида, ўртасида ва охирида қўлланишлари ўтиб бўлинганидан кейин ёзувда сўз бошида ва ўртасида бир хил кўринишга (нуқталарининг сони ва ўрнидан ташқари) эга бўлган б, п, с, т, н, и ҳарфлар иштирокида очиқ ва ёпиқ бўғинлар, бир ва икки бўғинли сўзлар ҳосил қилиш ўргатилади. Шунинг унутмаслик керакки, А. Авлоний, Мунавварқори алифболарида бўлгани каби Рустамбек домла дарслигида ҳам берилган кўп сўзлар маъно бермайди, улар фақат ҳарфларнинг ёзилишини, қўшилишдаги кўринишини тушунтиришга қаратилган. Бундай таълимий камчиликлар XX аср бошларида яратилган ҳамма алифбо дарсликларига хосдир. Буни дарсликнинг бошида хали кўп ҳарфлар ўрганилмагани, ўрганилган икки-уч ҳарф иштирокида сўз топиш анча мураккабликни вужудга келтириши билан изоҳлаш мумкин.

Ҳамма ҳарфлар, уларнинг турли ўринлардаги шакллари ўрганиб бўлингандан кейин **фатҳа, касра, замма, ташдид** каби ҳаракатлар ва уларнинг қўлланиши тушунтирилади. Алифбо қисмининг охирида ёзилиши билан ўқилиши ўртасида фарқ қилувчи сўзлар берилади.

Ушбу усули маддия Қозон татарлари томонидан тузилган алифбо дарсликлари орқали ўзбекча ўқитиш тизимига ҳам кириб келди.

"Усули савтия" методи, унинг ўқитиш тизимига кириб келиши ҳақида ўзбек тилида махсус бирорта қўлланма яратилган эмас. Исмоилбей Гаспралининг яқин ҳамкори, "Таржимон" газетасида ҳам фаолият кўрсатган, "усули савтия" мактабларининг Қримдаги ташкилотчиларидан Ҳасан Сабрий Айвазов 1906 йилда "Усули

тадрис ва таълим-тарбия" номли методикага оид асар яратди. Унда муаллиф қуйидагиларни ёзади: "Усули савтия" исминданда англашилдиғи каби савтий усул демакдур. "Қор" калимасини чужуқлара гўстиражақда: "қоф", "алиф", "ро" демаюб, "қ", "о", "р" дия гўстирмалидур. "Усули савтия"я даҳа зиёда билмак орзу эдан афандилар "Таржимон" муҳаррири Исмоил Бек таълифкардаси ўлан "Хўжаи сибён"а мурожаат этмалидурлар. "Хўжаи сибён"да ҳар дарснинг аввалинда "Муаллимлара насиҳат" сарлавҳаси остинда бир тоқим маълумот ва ихтирот гўстирилмишдур. Орзу эданлар тадорук этсунлар. "Хўжаи сибён"нинг қоидаларидан бирисида ўттуз икки ҳарф бир каррада гўстирмиюб, ҳарфлари бир тоқим дарслара тақсим эдилур. Бу сояда мубтадий чужуқлар ўттиз икки ҳарфи ўн дарсда ҳарфларнинг қочар шаклда ёзилдиғини ва қулайлиқла ўқилмасин ўрганиюлур.

Асл "усули савтия" ила ҳарф гўстирмак Имом Аъзам Абу Ҳанифа ҳазратлари ила ислом муаррихи машҳур Абдурахмон ибн Халдун ўлмишлар эса-да, мадрасаларимиздан усули тадрис рафиъ ўлиндиғи каби мактабларимиздан-да "усули савтия" ғойиб эдилмишдур. Охиран, яна асҳоби ақл ва ғайрнинг саъйила майдона гелмиш эсада, ҳануз лозими каби таълим ва интишор эдилмадигина жиддиян таассуф эдилур".¹

Ушбу сўзлардан шу нарса равшан бўладики, "усули савтия" методи узоқ тарихга эга ва уни мусулмон оламида ҳанафий мазҳабининг асосчиси, фақиҳ Имом Аъзам Абу Ҳанифа (700 – 767) яратган, араб мутафаккири, тарихчи олим Ибн Халдун Абдурахмон (1332 – 1406) ривожлантирган ва ибтидоий мактабларда асосий метод сифатида қўлланган, аммо XVI асрдан бошлаб усули савтия методи ўқитиш тизимидан чиқариб ташланган, фақат қуруқ ёдлашга асосланган усули ҳижо асосий ўқитиш методи сифатида қолган.

Усули савтия — товуш методи товушнинг график белгиси-ҳарф ёрдамида саводга ўргатилади. Шунинг учун у **товуш-ҳарф методи** деб юритилади. Ушбу методда дастлаб сўз товушларга-ҳарфларга бўлиниб, таҳлил қилинади, сўздаги товушлар-ҳарфлар қўшиб синтез қилинади. Сўзни товушларга бўлиш ва уларни ўқиш орқали ўрганилаётган товуш — ҳарфлар ўқувчиларга таништирилади. Бу метод Европада биринчи бор XVI асрда поляк педагоги Валентин Икальзамер томонидан ишлаб чиқилди. Аммо католик мутаассиблиги бу методнинг амалда қўлланишига имкон бермади. Икки аср ўтгач, швейцариялик педагог Иоганн Генрих Песталоцци(1746 – 1827) товуш методини амалиётга татбиқ этди. Бу

¹ Ҳасан Сабрий Айвазуф, Усули тадрис ва таълим-тарбия, Қрим, Олубқа, 1906, 24-25-бетлар.

усул талабига кўра ўқувчиларга дастлаб ҳарфларнинг "алиф, бе, те, се, жим, ҳе..." тарздаги номлари эмас, балки ҳарфларнинг "а, б, т, с, ж, қ..." тарздаги савтлари, яъни улар ифодаладиган товушлари ўргатилади.

Бу усулда ўқишга ўргатишдан олдин ўқувчиларни бир оз тайёрлаш керак бўлади. Бунинг учун жумлаларни сўзларга, сўзларни ҳижоларга ва ҳижоларни товушларга ажратишга ўргатилади. Масалан, ўқитувчи "Мен китоб ўқидим" жумласини ҳар бир сўздан кейин тўхтаб-тўхтаб ўқийди ва бу жумлада 3 та гаплардаги сўзларни аниқлашга ўргатади. Шундан сўнг ўқитувчи "мен", "ки-тоб", "ў-қи-дим" тарзида ушбу жумладаги сўзларни ҳижоларга ажратади. Кейин ҳар бир ҳижода нечтадан товуш борлигини тушунтиради. Шу заминда сўзларни ҳижоларга, ҳижоларни товушларга ажратиб, товушларнинг ёзувдаги белгилари — ҳарфлар билан ифодалашни тушунтиради. Сўзларни ҳижоларга, ҳижоларни товушларга ажратишни усули савтияда **"таҳлил усули"** деб юритилади.

Бу ўринда 6 — 7 ёшли боланинг тушуниши анча қийин бўлган бир жараён мавжуд: араб ёзувидаги ўзбек имлосида ҳарф билан ифодаланмайдиган жуда кўп қисқа унлилар мавжуд, улар кўп ҳолларда ҳаракатлар билан ифодаланади, настаълиқ хатида эса ҳаракатлар умуман қўйилмайди.

Ўқувчилар таҳлил усулини яхшилаб ўрганиб олганларидан кейин товушлардан ҳижолар, ҳижолардан сўзлар ясашга ўргатилади. Шундай қилиб, товушларни ҳарфлар савтига қўшиб ҳижолар ва ҳижоларни бир-бирига қўшиб, сўзлар ҳосил қилишга ўргатилади. Бу усули савтияда **"таркиб усули"** деб юритилади.

Демак, шу тартибда ўқувчилар нутқдаги гаплар сўзлардан, сўзлар ҳижолардан, ҳижолар товушлардан ташкил топганлигини тушуниб оладилар.

Дарс давомида ўргатилган ҳарфлар билан тузилган ҳар бир сўз албатта ўқувчиларга ёздирилади ва шу билан ўқувчиларни ёзувга ҳам ўргатиб борилади. Демак, усули савтия методида ўқиш ва ёзиш бир-бири билан борлиқ ҳолда баравар олиб борилади. Шунинг учун ёзилиши осонроқ ҳарфлар мумкин қадар олдинроқ ҳамда шакллари бир-бирига ўхшаш ҳарфлар кетма-кет дарсларда ўрганилиши мақсадга мувофиқдир. Ўқитувчи қайси ҳарфни тушунтираётган бўлса, келтирган сўзлари ўша ва олдин ўтилган ҳарфлардан ташкил топган бўлиши керак. Ўқувчилар луғат бойлигини янги сўзлар билан мукаммаллаштириш жараёнида ҳар бир ўрганилаётган сўзнинг маъносини, қўлланиш ўрнини пухта ўзлаштиришга алоҳида эътибор берилади.

Ёзувга ўргатиш ҳамма ўқитиш методларида энг осон ва энг кўп қўлланадиган I (алиф) ҳарфидан бошланади.

Усули савтия методида биринчи яратилган асар Саидрасул Саидазизовнинг "Устои аввал" алифбо дарслигидир. Муаллиф ўз алифбосида ушбу методнинг баъзи бир хусусиятлари ҳақида маълумотлар беради. Масалан, "Сабоқ бошлатмоқ тариқаси" бобида ўқувчи қандай ўтиришидан, "фулод қалам"ни қандай ушлашигача маълумот беради: "Ҳурматлик нозир ва муаллимларга возиҳ ўлсунки, осори жаҳид китоб ва алифбонинг ибтидо ва таълимида бир неча кайфият бордур. Масалан, бир бола мактабга янги келган вақтда осори жаҳидамиз ила ибтидо шундай ўлурки, боланинг қўлига фулод қалам ва дафтар беруб, қалам ушламоқ ва хат битмоқ тариқасин кўрсатилур. Чунончи, фулод қаламни ушлаб хат битмоқ бўлганда, фулод қаламнинг думи ушлагучининг қулоғига тўғри турса, қоғазни тешмасдан хат тузук битилур ва ҳам хат битгучининг тирсаги дафтар қўйилган тахтани(нг) устида турмоғи лозимдур. Андин сўнг ҳуруф ҳижодин бир нечасини машқ беруб, андак хат битмоқ йўлини тобгандан сўнг ушбу китобни бошлатуб, ҳар кун бир сабоқ берилур".¹

"Устои аввал" алифбосининг "Сабоқ бермоқ тариқаси" қисмида муаллиф савтия методининг ўзига хос фазилатлари, саводга ўргатишда унинг "усули ҳижо" методидан афзалликлари ҳақида тўхталади: "Ҳурматлик муаллимлар сабоқ бермакни ибтидо қилмоқ бўлганларида, масалан, бир жамоа шогирдларни батартиб ўтқазиб қалам, сиёҳ ва дафтарларни болаларнинг олдиға тайёр қилиб, бошлаб кўрсатадургон ҳарфни катта қора тахтаға бўр билан битиб кўрсатиб, қандоқ битулур, қандоқ бошланур ва қандоқ қалам тортилуруни яхши таҳқиқ ила фаҳмлатуб, болаларни ҳам дафтарлариға битмакға буюргайлар ва ҳам ул вақтда ҳурматлу муаллимлар жаноблари болаларнинг олдиға бориб, хат битмоқлариға таҳқиқи назар ила қараб, баъзи почорлариға ёрдам ва ионат қилиб турмоқлари жуда муфид ва зарурдур ва мазкур тариқа бошланларидан сўнг ҳар кунда бир сабоқ беруб, ўқутуб ва ҳам ул сабоқни ёздирилур ва лекин ушбу китобни ўқимоқни ва ёзмоқни тамом қилмасдан илғари бошқа сабоқ қўшмагайлар.

Иккинчи, ҳурматлик муаллимлар сабоқ бермоқ бўлуб, хат кўрсатганларида ҳар қаю ҳарфни, масалан (б)ни алифға қўшганда (бо) бўлуруни болаларға фаҳмлатмакда ҳар қаю ҳарфни ўз савти ва ўқулиши тариқасида, яъни (б) деб, ҳаракат бермасдан ва ҳам алиф ҳар вақт сўзда муттасил битулганда(о) дек бўлуруни баён қилиб, (б+о) жамъ бўлса, (бо) бўладур ва агар охириға (и) ҳарфини

¹ Саидазизов Саидрасул, Устои аввал, 8-нашр, Тошкент, Типо-литография Ильин, 1910й., 7-бет.

келтирулса жами (бой) бўлур деб, инчунун, (жой)(чой)(мой)(тўй) ва ҳамма сўзларда ҳам ҳижжаи қадимийга анинг бирла гўдакларга таълим бермоқ ва аларнинг ўрганмоқлари номарғуб ва мушкул эди. Анга майл қилмагайларки, осори жаид ила таълим бермоқ ва ўргатмоқнинг осон ва муфидлиги мазкур тариқаларга мувофиқ бўлганда тезроқ маълум ўлур. Агар осори жаидамиз бирла ҳам ҳижжаи қадимий тариқасинда таълим берулса, тартиби қадимдек таълимнинг фойдаси тезлик ила маълум бўлмас... Ҳарфларни ўйлаб турилган овозда (б)(т)(қ) деб айтмоқ ҳарфларнинг асл савти ва номи ўлур. Агар (қоф) ҳарфини кўрсатуб, (қоф) деб айтилса, гўдаклар гумон қилсалар бўлурки, уч ҳарф жамъ бўлганда номи "қоф" бўлурмукин деб. Ваҳоланки, шундай эмас"¹.

Саидрасул Саидазизовнинг "Устои аввал" дарслиги 3 қисмдан иборат бўлиб, дастлабки 2 — 17 — бетлар алифбо даврини ташкил этади. Алифбо муаллифи бу қисмни "ҳуруфи мунфасил", яъни ўзидан кейинги ҳарфларга қўшилмайдиган ҳарфлардан бошлайди. Бу, албатта, ўқиш ва ёзиш малакасини ҳосил қилишда ёш болаларга анча енгиллик туғдиради, чунки бу ҳарфлар сўз бошида, ўртасида ва охирида бир хил шаклга эга.

Юқоридаги "5 ҳуруфи мунфасил" ҳарфларни ўқиш ва ёзишга 4 дарс ажратган.

Агар "Устои аввал"ни Мунавварқори Абдурашидхоновнинг "Адиби аввал" алифбо дарслиги билан чоғиштирадиган бўлсак, С. Саидазизовнинг алифбоси ўқувчи-болалар учун анча мураккаблигининг гувоҳи бўламиз. Бу нимада кўринади? Юқорида айтиб ўтганимиздек, С. Саидазизов ҳарфларнинг ўхшашлиги, шаклан бир хиллигига қараб гуруҳлаштирмайди. Кўп ҳолларда ўқувчилар учун шаклан қийин (айн), (ғайн), (қоф) каби ҳарфлар анча олдинга ўтиб қолган.

Умуман, Саидрасул Саидазизов усули савтия-товуш методини биринчи бўлиб ўзбек мактабларига олиб кирган ва алифбо дарслиги яратиш жараёнига татбиқ қилган улў педагогдир.

"Усули жаид" мактабларига, шу жумладан, Мунавварқори Абдурашидхон ўғли мактабига, одатда 8 ёшдан 12 ёшгача бўлган ўғил болалар фақат ўқув йилининг бошида қабул қилинган. Ҳар бир қабул қилинган болага ва ота-онасига мактабдаги тартиб-интизом, қонун-қоида: ўқувчи дарсда ва дарсдан ташқарида ўзини қандай тутиши, ўқитувчилар ва ўртоқлари билан қандай муносабатда бўлиши, ўқув қуролларини қандай сақлаши, ойлик мактаб пули ҳақида маълумот берилган. Ҳафтанинг маълум бир кунида педагоглар кенгаши ўтказилган, унда мактаб ҳаётига оид масалалар

¹ Садазизов Саидрасул, Устои аввал, 15-бет.

муҳокама қилинган. Мактаб тартиб-интизомини бузган ўқувчилар, албатта, жазоланган, жазолаш ҳам инсонпарварлик доирасида бўлган: енгил танбеҳ, танбеҳ, бурчакка турғазиб қўйиш, дарсдан кейин олиб қолиш, баъзи бир ҳунук ишлар қилгандагина педагоглар кенгаши қарори билан мактабдан чиқарилган. Ўқитувчиларга ҳам маълум мажбуриятлар юклатилган: ўқувчиларни калтаклаш, ҳақорат қилиш, қўпол муносабатда бўлиш манъ этилган.

Ҳар бир синф учун махсус синф журнали тутилиб, унда ўқувчиларнинг давомати, ўтилган дарслар мавзулари, ўқувчиларнинг фанни ўзлаштириш натижалари 5 балли тизим асосида баҳолаб борилган. Дарс 8.30 да бошланиб, соат 15 да тугаган. Ҳар куни 5 соатдан дарс ўтилган, 1 соат дарс 50 минут бўлган. Ҳар соат орасида 10 минутлик ва бир марта бир соатлик танаффус бўлган. Бир соатлик танаффусда ўқувчилар ўқитувчилар билан бирга махсус хонада намоз ўқиганлар. Ҳар ким уйдан олиб келган егулик билан овқатланган.

Ҳар бир синфда тўрт ўринли парталар, катта қора доска, бўр, ўқитувчи учун стол ва стул, курраи арз, синф деворларида хариталар бўлган. Синф хонаси анча катта ва ёруғ бўлган. Тошкентда очилган ҳамма "усули жаҳид" мактаблари учун бир хил Мунавварқори Абдурашидхон ўғли тузган ва ишлаб чиққан дастур асос бўлган.

Мунавварқори мактабида бошқа "усули жаҳид" мактабларидан фарқли равишда 5 йиллик ибтидоий синфлардан ташқари яна 2 йиллик ўрта (рушдия) маълумот берувчи синфи ҳам бўлган. Бу икки синфда она тили, ҳисоб ва диний илмлардан ташқари мажбурий ҳар куни 2 соатдан рус тили, ашула дарси ҳам бўлган. Бу икки йиллик рушдия синфларида умумтаълим фанлардан ҳисоб, физика, кимё, жуғрофия фанлари ўқитилган. Мунавварқори мактаби ўлка усули жаҳид мактаблари ва мактабдорлари учун ўзига хос малака ошириш марказига айланган. Ўлканинг узоқ ҳудудларидан ҳам янги усулларни ўрганиш учун унинг мактаби билан алоқа ўрнатганлар. Энди у кўпроқ дарсликлар яратиш, замонавий ўқитувчи-кадрлар тарбиялашдек даврнинг долзарб масалалари билан машғул бўлди, чунки вақт ўтган сари бундай мактаблар ўлка бўйлаб кенг тарқала бошлади. Мунавварқорининг "Намуна мактаби" номини олган ушбу мактабида бошқа табиий фанлар билан бир қаторда рус тилини ўқитиш учун Сирдарё вилоят халқ ўқув юртлари директори С.М.Граменицкийга "Илтимоснома" билан мурожаат қилади. У ўз илтимосида ерли аҳоли учун рус тилини ўқитиш нақадар зарурлигини инкор қилиб бўлмайдиган далиллар билан исботлайди:

**"Сирдарё вилоят халқ ўқув юртларининг баланд
эътимодли туман инспектори жанобларига
усули жаҳид мактабини сақловчи
Мунавварқори Абдурашидхоновдан**

И Л Т И М О С Н О М А

Руслар билан доимий равишда мулуқотда бўлиш, айниқса, савдо, маъмурий, темир йўл каби турли жабҳаларда фаолият олиб бориш учун маҳаллий аҳоли ҳар хил билимларни эгаллашда қурол бўлган рус тилини билиши кераклигига иқрор бўляпман. Шу боис сиз баланд эътимодлидан хокисорона илтимос қилиш шарафига муяссарманки, токи давлат томонидан қувватланиш имконияти туғулгунга қадар хусусий мактабимизда ўз харжимиз билан болаларга рус тилини ўқитиш учун рухсат берсангиз. Рус тили тўртинчи синф болаларига ҳар куни 2 соат, яъни соат 2 дан 4 гача, шанба ва якшанба кунларидан бошқа ҳамма кунларда ўқитилади. Рус тилини ўқитиш учун халқ мактаби директори С. М. Граменицкий томонидан тузилган дарсликнинг 1- ва 2-қисмлари қўлланма бўлади. Дарсни ўқитувчи С. И. Колконовга бермоқчиман. 1911 йил, 10 феврал"¹.

Бир қарашда, бу "Илтимоснома" рус маъмурияти дилидагидек кўринса-да, Мунавварқори мактабида рус тилини ўқитиш рус-тузем мактабларидаги ўқитишдан тубдан фарқ қилар эди. Биринчидан, рус тили ибтидоий синфларда эмас, маънавияти, миллий ва диний эътиқоди ўз она тилида анча шакланган, ибтидоий мактабнинг 4-синфидан болаларга ўқитишни кўзда тутган. Иккинчидан, рус — тузем мактабларининг мақсад ва вазифаларини яхши билган Мунавварқори Ильминский кўрсатмаларидагидек, рус тилидан чаласавод ёшларни эмас, маънавияти бутун, мактабдан сўнг чет эл, Россия олий ўқув юртларида ўқишни бемалол давом эттира оладиган, рус тилини мукаммал биладиган ёшларни тарбиялаб етиштириш вазифасини ўз олдига қўйди. Унинг мактабида ўзбек болаларига рус тилини ўқитиш руслаштириш сиёсатига бутунлай зид эди. Рус-тузем мактабларида ўн йиллар давомида директорлик қилган, ушбу мактабнинг асосий дарсликларини яратган, Мунавварқорининг мақсадларини жуда яхши билган Граменицкий унинг илтимосини дастлаб рад этди. Мунавварқори ҳам тақдирга тан бериб қўядиган шахслардан эмас эди, губернаторлик маъмурларининг турли-туман найрангбоз-

¹ Кўчирма олинди: Мунавварқори Абдурашидхонов, Танланган асарлар. Т. "Маънавият", 2003 й. 19-бет.

ликларига қарши курашавериб, катта тажриба ортирган мутафаккир 1911 йил бошида ёзган илтимосига 1914 йилдагина рухсат олишга муваффақ бўлди. Бу ҳақда Сирдарё вилоят ўқув юртлари инспекторининг 1914 йил 30 январдаги рапортида қуйидагиларни таъкидлайди: "Фақат Мунавварқори мактабида рус тилини ўқитиш учун рухсат бор. Бу рус тили ўқитиладиган ягона мактабдир".

Эътибор беринг, усули жаҳид мактаблари ҳар хил тўсиқларга қарамай, Туркистон ўлкаси бўйлаб кенг кўлам касб этиб бораётган бир вақтда ушбу рапортни фақат Мунавварқори Абдурашидхон ўғли мактаби билангина чегаралаб қўйдилар. Бу ҳам найранг-бозликнинг бир кўриниши эди. Рус тили фанидан рус-тузем мактабини битирган, Абдулла Авлоний мактабида ўқитувчилик қилган (Абдулла Авлоний мактабида рус тилини махсус рухсатсиз, яширин равишда 1911 йилдан ўқита бошлаган — У. Д.), кейинчалик "Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи" фахрий унвонига сазовор бўлган, Мунавварқори ва Авлонийнинг шогирдларидан Миржалил Каримов дарс берган.

Мунавварқори Абдурашидхон ўғли усули жаҳид мактаблари муаллимлари учун махсус йўриқнома ишлаб чиқди. Унда шундай талаблар мавжуд эди:

1. Мактабга қабул қилинган бола 8-10 ёшда бўлиши керак.
2. Ибтидоий синфга йилда бир марта — ўқув йили бошида қабул қилинади.
3. Муаллимлар ҳар бир синф учун талабаларнинг исми-шарифлари ёзилган махсус дафтар юргизмоқлари керак.
4. Муаллим ҳар бир талаба исми-шарифи рўпарасига мавжудлик (м) ёки номавжудлик (н) аломатларини қўйиб боришлари керак. Ушбу дафтарда сана, куннинг номи, шогирдларга берилган дарс топшириғи, талабаларнинг дарсни қай даражада ўзлаштириши, баъзан тартибни бузган болалар махсус белгилар орқали ифодаланиши керак.
5. Ҳар куни дарс эрталаб соат 8. 30 да бошланиб, соат 15 да тугатилиши керак.
6. Муаллимнинг рухсатсиз ёки узрли сабабсиз дарс қолдирмасин.
7. Ҳар соат дарсдан сўнг ўн дақиқалик танаффус зарур.
8. Ҳар соатлик дарсни 50 дақиқа қилиб белгилаш мақсадга мувофиқдир.
9. Уч соатлик дарсдан кейин бир соатлик танаффус бермоқ керак. Мактабга яқин яшовчилар уйларига бориб овқатланишлари, уйлари узоқ бўлганлар мактабда кичик таом (уйларидан олиб келган егувликларини) емаклари зарур. Юқори синф шогирдлари устозлари билан бирга яқинроқ масжидда ёки махсус хонада намоз ўқишлари керак.

10. Муаллим болалар тарбияси ва ахлоқига алоҳида эътибор бериши керак.

11. Шогирдларни уриш, сўкиш қатъиян ман этилади, уларга очик чехра, ўз фарзандларига каби муомалада бўлиш, уларда муаллимга ва мактабга нисбатан муҳаббат туйғуларини ривожлантириш керак.

12. Мактабда ўқитиладиган дарслар, қилинадиган насиҳатлар диёнат, ахлоқ, инсоният доирасида бўлиши керак.

13. Бир ҳафта давомида ўқитилган дарслар юзасидан ҳафта сўнгида хусусий имтиҳон (сўров) ўтказилиб, дарсларни чуқур, аъло даражада ўзлаштиришларига шароит яратилади. Дарсни зиёда ўзлаштирган талабаларга "офарин", "таҳсин", "имтиёз" варақалари берилади. Яхши ҳаракат қилаётган шогирдларга ҳам шундай варақалар берилишини айтиб, улар ҳам рағбатлантирилади.

14. Йилнинг қайси ойида ўқиш бошланиши ва тўхтатилиши аниқ белгилаб қўйилади. Шунга кўра, йил давомида ўқиладиган дарслар ойларга, ҳафталарга ва кунларга бўлиб чиқилади. (Ҳозирги атама билан айтганда, ўқитувчининг йиллик, чораклик, кунлик ўқув режаси кўзда тутилмоқда — У.Д.).

15. Дарсларни биринчи сентябрдан бошлаб, ёзнинг биринчи июнида тугатиш мақсадга мувофиқдир.

16. Таътил давомида шогирдларга ўқишни вақти-вақтида такрорлаб туришлари учун устозлар томонидан вазифалар ва ўқишлари керак бўлган китоблар рўйхати берилади.

Усули жаҳид мактабдорлари ҳам маълум қонун-қоида доирасида ҳаракат қилишлари учун талабалар бўйсунитиш шарт бўлган "Низомнома" ҳам Мунавварқори Абдурашидхон ўғли томонидан ишлаб чиқилди. Ушбу "Низомнома"ни бузган шогирдларга жазо чоралари кўрилган. У қуйидаги моддаларни ўз ичига олган:

1. Шогирдлар ўз вақтида мактабга келишлари шарт.

2. Беморлиги ёки бирор узрли сабаблари бўлмаган ҳолларда дарс қолдириш ман этилади.

3. Мактабда, дарсда ва дарсдан ташқари вақтларда бақиритиш, овозини баланд кўтариб гапиритиш тақиқланади.

4. Муаллимнинг рухсатисиз бирор тарафга кетиш ёки бирор иш билан машғул бўлиш ман этилади.

5. Берилган вазифаларни дарс жадвали асосида тайёрлаш шарт.

6. Шогирдларнинг бир-бирлари билан уришитишлари ва сўкишитишлари мумкин эмас.

7. Мактабда устозлар буйруғига бўйсунитишлари шарт.

8. Уст ва бош кийимларини ҳамма вақт тоза сақлашлари шарт.

9. Ҳар бир талаба мактаб қонун-қоидаларига бўсуниши шарт.
10. Мактабга, унинг ҳар бир жиҳозига, хоналарига ҳурмат билан қараши керак.

11. Мактабга келганда ва мактабдан кетганда ўз вазифаларини аъло даражада адо этишлари, мактаб ўқувчиси деган номга доғ тушурмасликлари керак.

Ушбу "Низомнома" катта қоғозга ёзиб, шогирдлар учун мактабнинг ҳаммага кўриниб турадиган жойига осиб қўйилади. Шу билан бирга, "Низомнома" моддалари талабалар онгига дарсларда ҳам сингдириб борилади.

Биринчи ўқув йилида "Усули жаид" мактабларида қуйидаги дарсликлардан фойдаланилган: она тили саводхонлиги бўйича ҳамма "усули жаид" мактабларида асосан, Мунавварқори дарсликлари яратилгунга қадар, яъни 1907 йилгача Саидрасул Саидазизовнинг "Устои аввал" алифбо дарслиги, II синфда Али Асқар Байрамали Калининнинг "Муаллими соний" ўқиш китоби асосий дарслик ҳисобланган. 1907 йилдан эътиборан Мунавварқорининг "Адиби аввал", "Адиби соний" дарсликлари нашр қилинган, асосан, улар қўллана бошланди. Мунавварқорининг ушбу дарсликлари ҳам методик, ҳам мазмунан Саидрасул Саидазизов, Али Асқар Калинин дарсликларидан анча мукамал эди.

Иккинчи ўқув йилида — 1907 йилга қадар "Муаллими соний", 1907 йилдан "Адиби соний" ўқиш китоби қўлланган. 1912 йилдан эса Абдулла Авлониининг "Иккинчи муаллим" ўқиш китоби қўллана бошланди. Методик ҳамда педагогик жиҳатдан анча мукамал тузилган "Иккинчи муаллим" дарслигини жаид муаллимлари "Адиби соний" ўқиш китобига нисбатан анча афзал кўрганлар. Буни Абдулла Авлониининг анча қобилиятли шоир ва ёзувчи эканлиги, болаларбоп матнларнинг Мунавварқори дарслигига нисбатан анча кўплиги билан изоҳлаш керак. Авлони дарслигининг афзалликларини Мунавварқори ҳам эътироф этган.

Учинчи ўқув йилида — она тили, яъни ўқиш китоби сифатида Мўминжон Муҳаммаджон ўғлининг "Насойих ул-атфол" ("Болаларга насиҳатлар") китобининг биринчи жузъи ўқитилган. Ушбу ўқиш китоби махсус дарслик сифатида яратилганини унинг титул варағидаги сўзлардан ҳам билиш мумкин: "Мактаби ибтидоияи исломиянинг учунчи синф шогирдлари учун Туркистон тилинда ёш болалар фаҳмига лойиқ осон иборалар ила тартиб берилмиш ахлоқ рисоласининг биринчи жузъидир.

Мураттиби: Мўминжон Муҳаммаджон ўғли.

Ношири: "Туркистон кутубхонаси".¹

¹ Мўминжон Муҳаммаджон ўғли. "Насойихул атфол." Тошкент. Н. Я. Яковлев типо-литографиси, 1332 (1914) йил.

Ушбу "Насойиҳ ул — атфол" дарслигида 36 соатлик дарс учун панд — насиҳат мавзусида 36 матн берилган.

Тўртинчи ўқув йилида — ўқиш китоби сифатида Мулла Аҳмадхўжа Эшоннинг "Насойиҳ ул — атфол" китобининг II жузъи ўқитилган. Бу иккала ўқиш китоби Мунавварқорининг топишириғи ва "Туркистон кутубхонаси"нинг харжи билан босмадан чиққан. Ушбу синфда ифодали ўқиш (қироат) дарслари учун А. Авлонийнинг "Адабиёт ёхуд миллий шеърлар" ўқиш китобининг биринчи ва иккинчи жузълари дарс жадвалига киритилган ва кенг фойдаланилган.

Бешинчи ўқув йилида — Мунавварқори Абдурашидхон ўғли томонидан тузилган ўзбек жаҳид шоирларининг илм-маърифатга тарғиб қилувчи шеърлари тўплами "Сабзозор" ва Абдулла Авлонийнинг "Адабиёт ёхуд миллий шеърлар" тўпламининг учинчи ва тўртинчи жузълари ўқитилган. "Сабзозор" мажмуасида "Туркистон вилоятининг газети", "Садойи Туркистон" газеталарида фаол иштирок этган, жаҳолатни, мутаассибликни кескин фош қилувчи, замонавий илм-маърифатга даъват этувчи Камий, Авлоний, Тавалло, Сидқий, Мискин, Фикрий, Ҳамза каби замонавий шоирларнинг сара шеърлари жамланган. Шу нуқтаи назардан, Мунавварқори юқорида номлари тилга олинган жаҳид шоирларини биринчи бўлиб мактаб дарсликларига олиб кирди.

Мунавварқори Абдурашидхон ўғли ҳам баъзи ҳолларда мутаассиблар, эски мактаб тарафдорлари — қадимчиларнинг таъқиб ва тазйиқларига ён беришга мажбур бўлган. У мактабига бирмунча вақт асосий ўқув предмети сифатида гимнастика — бадан тарбия предметини киритган. Аммо баъзи бир мутаассиблар қутқусига берилган ота-оналар "ўғлимизни солдатликка тайёрлашти", деган қўрқув билан ўғилларини мактабдан қайтиб ола бошлайдилар. Мунавварқори ушбу предметни жаҳвалдан вақтинча олиб ташлашга мажбур бўлади.

Яна бир муҳим масала. Маълумки, ҳукумат маҳаллий мактаб ва мадрасаларни, ҳатто уларнинг муаллимларини иқтисодий жиҳатдан таъминлаган эмас. Шунинг учун муаллимларнинг маоши, мактаб учун турли зарур ускуналар, ўқув қуролларини сотиб олишга кетадиган чиқимлар маърифатли бойлар, хайрия жамиятларидан, баъзан мактабдорлар томонидан ажратиладиган маблағ ҳисобидан бўлган. Булардан ташқари, ўқувчиларнинг ота-оналари ҳар ойда 50 тийиндан 1 сўм 50 тийингача (имкониятига қараб) мактаб ҳақи тўлаганлар. Мактаб ўқувчиларининг тахминан тўртдан бир қисми камбағал, бева-бечораларнинг болалари бўлиб, улар пул тўламаган, аксинча, улар ҳамма ўқув қуроллари билан ҳам мактаб томонидан таъминланганлар. Ўқитувчиларнинг ҳам таъми-

ноти кўнгилдагидек эмас эди. Улуғ педагог Абдуқодир Шакурый фаолиятини эсланг: унинг асосий тирикчилиги деҳқончилик ва боғдорчиликдан бўлган. Шунинг учун ҳам жаид мактабларида кўпроқ миллат фидойилари ишлаган. Мактаб учун каттароқ маблағ керак бўлиб қолганда, педагоглар кенгашига хайрия жамияти вакиллари, ўша ҳудуднинг маърифатли бойларини ҳам таклиф қилганлар ва бу борадаги муаммолар улар билан биргаликда ҳал қилинган. Баъзи бойлар мактаб учун махсус хоналар, баъзан бинолар ҳам қуриб берганлар¹.

XX аср бошларида жаид мактаблари учун илк дарсликлар яратиш ҳам кўпроқ Мунавварқори Абдурашидхон ўғли зиммасига тушди. Дарсликлар яратиш педагогика илмини чуқур билиш, ўқитиш методларидан кенг кўламда маълумотга эга бўлиш билан бирга, илмнинг турли соҳаларидан, айниқса психология илмидан катта билимга эга бўлишни талаб қилар эди. Мунавварқори айнан шундай педагоглардан эди. У 1907–1920 йиллар орасида ўнга яқин турли фанлар бўйича дарсликлар, ўқув қўлланмалари яратди. Уларнинг баъзилари ҳақида қисқача маълумот бериб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Мунавварқорининг "Адиби соний" дарслиги "усули жаид" мактабларининг иккинчи синфлари учун ўқиш китоби сифатида яратилди. Муаллиф дарсликнинг муқаддимасида қуйидагиларни ёзади: "Мактаби ибтидоийя шогирдларина алифбодан сўнг (иккинчи синфда) ўқутмак учун мумкин даражада очиқ тил ва осон таркиблар ила ёзилмиш қироат китобидур". Ушбу дарслик 1907–1916 йиллар оралиғида беш марта нашр қилинди. Дарслик икки йўналишдан ташкил топган.

1. Ахлоқий дарслар. 2. Фанний дарслар.

Ҳар қайси "фанний дарс"га муаллиф методик тавсиялар, кўрсатмалар беради, кўргазмали воситалардан фойдаланиш масаласига ўқитувчилар эътиборини қаратади: "Ушбу дарсларни бир курраи маснаъ ёки хариталардан кўрсатуб, денгиз ва қитъаларни тушундурмак муаллим афандиларнинг вазифаи лозимадаларидур". ("Адиби соний", 10-бет).

Мунавварқори ҳар бир дарс учун берилган насрий матндан кейин қиссадан ҳисса чиқариб, назм рукни остида ахлоқий мазмундаги насрий матнга мос келадиган шеърлар беради. Масалан, 3-дарсда "Илм" насрий матнда илмнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти,

¹ Мунавварқори Абдурашидхон ўғли мактаби ҳақидаги ушбу маълумотлар Григорий Андреевнинг "Туркестанские ведомости" газетасининг 1915 йил сонларида босилган "Новометодные мактаби в Туркестане" мақоласидан ва Шокиржон Раҳимийнинг укаси Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби, академик Ғофиржон Раҳимов (1905–1972) ҳамда атоқли педагог Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Субутой Долимов (1907–1991) хотираларидан олинди.

болаларнинг илмни эгаллаши шарт эканлиги ҳақида гапириб,
шундай шеърӣ ҳисса беради:

*Илмдур дунёда энг яхши ҳунар,
Илмсиздан яхшидур гунг ила кар.*

*Ҳар киши илм-ла бўлса ошно,
Иzzату давлатда бўлғай доимо.*

*Илмсиз одам залилу хор ўлур,
Илмсиздин ҳама безор бўлур.*

("Адиби сонӣ", 5-бет).

"Ахлоқӣ дарслар" рукни остида таълим-тарбияга оид бир қанча болаларбоп матнлар берилган.

"Адиби сонӣ" ўқиш китобидаги "Фанний дарслар" учун берилган матнлар бирмунча сийракроқ бўлиб, илм-фан ҳақидаги болаларбоп матнлар берилган. "Ахлоқӣ дарслар" билан "Фанний дарслар" алмашилиб туради. Муаллиф фанга оид ҳодисаларни ўқувчиларбоп мисоллар билан тушунтиришга алоҳида эътибор беради. Масалан, "Фанний дарслар" рукни остида берилган "Ҳаво" матнида ҳавони шундай тушунтиради: "Дунё юзи "ҳаво" исмлиқ бир жисм ила тўла бўладур. Сув ила тўлғон бир ҳовуз ичида сув кирмаган ҳеч бир ўрин қолмайдур. Шунга ўхшаш дунё юзида ҳам ҳаво кирмаган бўш ўрин йўқдур. Ҳаво ўзи рангсиз, тиниқ, юмшоқ бир жисм бўлғонлиги учун бизим кўзимизга кўринмайдур. Бир елпигич ила киши ўзини елписа, юзиға совуқ бир нарса келиб тегадур. Мана шу юзға теккан нарса елпигичнинг ҳаракати ила қимирлаган ва тўлқинланган ҳаводур. Бир олманинг думидан ип бойлаб, бошдан тез айлантурулса, "ғув-ғув" деган бир товуш чиқаду. Мана бу товуш олмадан чиққани йўқ. Балки шу олма ила ҳавонинг бир-бирига тегмоқ ва суйкалмоғидан пайдо бўлғон товушдур..." ("Адиби сонӣ", 46-бет).

Шу тарзда муаллиф ҳавонинг инсон, ҳайвонот, ҳашарот ва ўсимлиқлар ҳаётидаги аҳамияти, ҳавони тозалашда ўт-ўланлар, дарахтларнинг аҳамияти ҳақида ўқувчиларга маълумот беради.

Мунавварқори Абдурашидхон ўғлининг "Адиби сонӣ" асари анча мукамал дарслиқ сифатида бир неча йил шўролар мактабида ҳам қўлланилган.

Маҳмудхўжа Беҳбудий бутун фаолиятини миллатни илм-маърифатли қилишга қаратди, бунинг учун у усули жаҳид мактаблари тармоғини кенгайтириш, улар учун ўқув дастур ва дарслиқлар яратиш, ўқувчиларни ўқув қуроллари билан таъминлаш, кутубхоналар, нашриётлар ташкил қилиш ишлари билан муттасил шуғулланди. 1904—1909 йилларда у ўзбек ва тожик тилларида

"Рисолаи асбоби савод" (1905), "Рисолаи жуғрофияи умроний" (1905), "Рисолаи жуғрофияи Руси" (1905), "Китобатул-атфол" (1908), "Амалиёти ислом" (1908), "Тарихи ислом" (1909) каби дарсликларини яратди. Беҳбудий дарсликлари миллий педагогикамиз тарихида ўз вақтида катта аҳамиятга эга бўлгани ҳолда ҳозир деярли унутилгани учун улар ҳақида тўхталиш ўринлидир.

Савод алифбодан бошланади. Шунинг учун ҳам жаҳид педагоглари "усули савтия" методида фаолият кўрсата бошлаган мактаблар учун алифбо дарсликлари яратишга биринчи даражали масала сифатида қарадилар. Маҳмудхўжа Беҳбудий ушбу метод заминиде алифбо дарслигини яратди ва уни "Рисолаи асбоби савод" деб номлади. Асар тожик тилида. Муаллиф алифбони босмадан чиқаришдан олдин бир йил давомида Абдуқодир Шакурый мактабиде тажрибадан ўтказди, алифбога баъзи бир ўзгартишлар киритди ва 1905 йилда Самарқандда босмадан чиқарди. Бу ҳақда М. Беҳбудий асар муқаддимасида қуйидагиларни ёзади: "Жаноб фазилатпаноҳ мактабдорлар, муаллимлар, шогирдлар мураббийлари, Сизларга мурожаат ва арз қилурман. Каминанинг "Асбоби савод" ("Савод қўлланмаси") номли ушбу рисолаи шогирдларнинг қисқа муддатда ўқиш ва ёзишни ўзлаштиришлари учун мўлжалланган бўлиб, бир неча бор синовдан ўтказилгандир. Фақирнинг етти яшарли ўғли Масъудхўжа ҳам шу қўлланмада тез саводини чиқарди ва такомиллаштирди. Самарқанд вилоятининг усули жаҳид мактаби муаллими Абдуқодир жаноблари ўз мактабларида 3 ой давомида ушбу дарслик-алифбо билан дарс бердилар ва ниҳоятда мураккаб ҳисобланмиш усули қадимдан афзалликларини синовдан ўтказдилар. Жаноб муаллим 3 ой давомида биз тавсия қилган осон ўқитиш усули билан ўспирин ва йигитларни ўқиш ва ёзишга ўргатди. Сиз, азиз муаллимлар, бизнинг "Асбоби савод" алифбо дарслигимиздан ҳам фойдаланишингизни сўраймиз. Оллоҳ сизларга ёр бўлсин".¹

Ушбу алифбо Ватанимизнинг тожикзабон мактаблари учун асосий дарслик сифатида бир неча бор нашр қилинди ва кўпроқ Бухоро, Самарқанд мактабларида октябр тўнтаришидан кейин ҳам қўлланди. Муаллиф асар охирида ёзувга ўргатиш мақсадида ҳуснихатдан намуналар беради.

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг муҳим дарсликларидан яна бири "Китобатул-атфол"дир. Китобнинг номланиши ҳақида: баъзи тадқиқотчилар ушбу дарсликнинг номланишини "Болалар учун китоб", "Болалар учун ёзув китоби", "Болалар китоби" каби шаклларда таржима қиладилар. Бундай номлаш муаллиф мақсадига

¹ Маҳмудхўжа Беҳбудий. Рисолаи асбоби савод (Алифбои мактаби исломия). Мураттиб ва ношир Маҳмудхўжа. Самарқанд. 1905 й. 2-3-бетлар (тожик тилидан таржима).

ҳам, китобнинг мазмун-моҳиятига ҳам тўғри келмайди, чунки "китобат" сўзи луғатларда "хат", "мактуб", "битик" деб таржима қилинган. Ушбу "Китобатул-атфол" дарслигини "Болалар мактублари" деб таржима қилиш мақсадга мувофиқдир. Чунки китобда болаларни турли мазмундаги расмий, норасмий, хусусий хатлар ёзишга ўргатиш, ёзма нутқини ўстириш масалалари атрофлича таҳлил қилинган, болаларнинг турли мазмун ва мақсадда ёзилган мактубларидан чиройли намуналар берилган. Дарслик муқаддимасида Туркистоннинг "усули қадим" мактабларида ўқувчилар ёзма нутқини ўстириш масаласи ниҳоятда ночор аҳволда эканлиги, болаларни иншо ёзишга ўргатиш учун бирорта қўлланманинг йўқлиги мазкур асарни ёзишга мажбур қилганлигини таъкидлайди. Ушбу дарслик, биринчидан, ёшларни турли давлат идораларида ўзбек тилида иш юритишга ўргатиш вазифасини ўз олдига қўйган бўлса, иккинчидан, муаллимларнинг эътиборини ўқувчиларнинг ёзма нутқини ўстиришдек ниҳоятда муҳим масалага қаратади: "...шогирдлар ибтидоий мактабга кириб, қалам юргизгонидан сўнг ҳар нав мактуб таълим олмоқ ила батадриж усули таҳрир ва китобати замония ва маҳаллий ҳам адабиёти миллий таҳсилина бошлаб, бора-бора таҳсилларини охиригача маҳорат ҳосил этадурлар. Биз ҳам шул қоидага биноан мажмуанинг китобат ва иншо унвонинда авлоди ватан учун расмий ва хусусий ҳамда Туркистоннинг шаръий ва миллий маҳкамаларина маъмул (амалдаги) барча васойиқ (васиқалар) ҳужжату билжумла мусулмон валаснўйи управители (ноҳия мудир) ҳузуринда бўлатургон дознания, протокол, қабоҳатнома ва расмий ҳар нав мактубларни муҳтавий бир неча жуздан мураккаб бир асар нашр этмоқ амалинда эдук. Шу мақсадга ушбу "Китобатул-атфол"ни нашр ила шуруъ этдим... Муаллим афандилар мактаб болаларига мундаги мактублардан оз-оз бўлуб, ҳар калима ва жумла маъносини билдируб, сабоқ ва таълим бармоқлари ва имтиҳон олмоқлари маржуъдур"¹.

Ҳозирда ҳам ўрта мактабларда она тили ва адабиёт ўқишнинг асосий вазифаларидан бири ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстиришдир. Бу биринчи синфдан ўрта мактабни битириб кетгунгача бўлган даврни ўз ичига олувчи, соддадан мураккабга ривожланиб боровчи узлуксиз, мураккаб жараёндир. Ўрта мактабни битириб чиққан ёшлар, қайси соҳада ўқишни давом эттириши ёки қайси соҳада ишлашидан қатъи назар, ўз фикрини тугал, мантиқли, чиройли тарзда услубий ва имловий камчиликларсиз ёзма равишда баён қила олиш малакасига эга бўлиши

¹ Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. Тошкент. "Маънавият", 1997 й, 180-бет.

керак. Бунга эса ўрта мактабларда ўқитувчи раҳбарлигида муносабати билан ўқувчиларнинг ёзма нутқи ниҳоятда пасайиб кетди, чунки ўрта мактабларда, ҳатто янги фаолият кўрсатаётган академик лицейларда ҳам ёзма ишлар: баён, иншо ҳўжакўрсинга ўтказилмоқда. Бу билан олий ўқув юртларига киришда қўлланаётган тест-синов усуллариға қарши эмасмиз, тест имтиҳонлари йил сайин мукаммаллашиб бормоқда. Кириш имтиҳонларида ёзма ишлар (иншо)ни олиб ташлаш мактабларда ёзма нутқ ўстириш масалаларига эътиборни пасайтириш мумкин, деган сўз ҳам эмас. Қолаверса, республикамиздаги ўрта мактабларни битирган ҳамма ёшлар олий ўқув юртларига кира олмайдилар ва буни режалаштириб ҳам бўлмайди. Аммо умум ўрта маълумотга эга бўлган шахс ҳар бир масалада ўз фикр-мулоҳазаларини ёзма равишда талаб даражасида баён қила билиши шарт. Бу — маданиятлилиқ мезони.

Маҳмудхўжа Беҳбудий бундан юз йил муқаддам ёзма нутқ ўстиришдай ниҳоятда мураккаб ва масъулиятли масалаға алоҳида эътибор берган. Муаллиф "Китобат ул-атфол" дарслигида ўқувчилар хат ёки мақола ёзаётган вақтларида нималарға аҳамият беришлари зарурлигини 18 моддада кўрсатиб ўтади: Мана, уларнинг баъзилари:

— Туркий ёзилур экан ва иборатни туркийси бўлуб туруб, ани ўрниға русий ва ажнабий исмни ёзмоқни аҳли дониш манъ қилгандурлар.

— Аҳли фан, уламо ва удабоға махсус ёзилатурғон хатлар, маҳкама ва дорулқазо мактублари, илмий ва сиёсий мақолалар яхши ва адабий суратға ёзилса керак. Мундай мактубларда арабий, форсий хатға русий ва франсавий баъзи бир исм ва луғатни ёзмаса илож йўқдур. Бовужуд шул бақадри имкон ўшал сўзларни туркий ё форсийчасини топиб ва топилмаганда жумла ила тафсир қилмоқ лозимдур.

— Хатни камсўз, сермаъно ёзмоқ керакдур...

— Ғазаб ва хафалик ва ё ниҳоят хурсанд ва беҳушлиқ вақтларда хат ёзмай, ҳолоти даражи эътидол (мўътадил)ға келганда мактуб ёзмоқ авлодур.

— Бир нимарса ва ё одамни ниҳоят мадҳ ва таъриф ва ё ёмонламоқ ва муболаға этмоқдан ҳазар қилиб, барча ҳолда ўрта қисмға қалам ишлатмоқ керак.

— Мактубга ҳақорат, таъна, ҳазил, фисқ ва гуноҳга тааллуқ сўзлар асло ёзилмасун...".¹

М. Беҳбудий томонидан кўрсатиб ўтилган талаблар ҳозирда ҳам муҳим аҳмиятга эга. Болалар руҳиятини яхши билган М.Беҳбудий ёзма нутқ ўстиришда ўқувчилар учун ниҳоятда қулай ва уларни қизиқтира оладиган усул-хат ёздириш усулидан фойдаланади. Чунки ёш болалар ота-оналарига, дўстларига хат ёзишга анча қизиқадилар. Дарслик муаллифи хат ёзиш одоби, қоидалари, румузлар — ҳис-туйғу белгилари (тиниш белгилари) бўйича раҳбарлик қилишда ўқитувчиларга қимматли йўриқлар беради.

Ушбу ўқув дарслиги ўлка миқёсида таълим-тарбия муассасалари — эски ва янги мактаблар учун катта аҳамият касб этди. Асар ҳақида "Туркистон вилоятининг газети"да "Новая книга писем для детей" номи билан махсус тақриз — мақола ҳам эълон қилинди. Унда қуйидагиларни ўқиймиз: "Бу яқин кунда бизнинг идорамизга Самарқанд шаҳрида барпо бўлуб, "усули савтия ва жадида" тариқи била таълим ва таълими ривож топиб турмуш мактаби ибтидоиянинг мутасаддиларидан ҳурматли фозил муҳтарам Маҳмудхўжа Эшон муфти жанобларининг эҳтимомлари била "Мажмуаи китобат ва иншодин бир неча жузъ" ("Китобат ул — атфол") номли мажмуачаларидан намуна баробаринда ҳадя юборилмуш экан".²

"Китобат ул — атфол" усули жаҳид мактаблари шогирдлари учун махсус дарслик сифатида яратилган бўлиб, биринчи нашри 1908 йилда, икинчи нашри 1914 йилда босмадан чиқди.

Абдулла Авланий 1912 йилда усули жаҳид мактабларининг иккинчи синфи учун ўқиш китоби сифатида "Иккинчи муаллим" дарслик мажмуасини яратди. Муаллиф мақсаддан келиб чиққан ҳолда таълим-тарбияга оид мўъжаз, равон, болаларбоп ҳикоялар, манзумалар яратган. Китобнинг титул варағида:

*Шавкати инсон эрур илму адоб,
Эътибор этмас анга молу насаб, —*

байти эпиграф сифатида берилган. Дарслик "Муқаддима", "Ақл", "Салавот" сарлавҳаларидан кейин бадиий матн сифатида 9 банддан иборат мактабни улуғловчи, илм-маърифатга даъват этувчи "Мактаб" шеъри билан бошланади. "Иккинчи муаллим" дарслигидаги баъзи бир ҳикоялар кейинги юқори синфларда нисбатан мураккаброқ мавзуларни ўз ичига олган "Туркий гулистон ёхуд ахлоқ" асарини ўрганишга тайёрлаш вазифасини ҳам бажаради.

¹ Тилга олинган асар, 181-182-бет.

² Туркистон вилоятининг газети, 1908 йил, 20 сентябр.

Педагогнинг "Иккинчи муаллим" дарслиги билан боғлиқ бир муҳим масалага эътиборни қаратиш керак. Бу дарслик асосан ақлнинг талқини ҳақидадир. Ақлга ҳамма ислом мутафаккирлари алоҳида эътиборни қаратадилар. Абдулла Авлониё ўз олдига шундай савол қўяди: XX асрга келиб нима сабабдан миллат, Ватан аянч аҳволга тушиб қолди? Асар муаллифи бунинг асосий сабабини халқнинг илм-маърифатдан узоқлашганида, Оллоҳ инъом этган ақл билан иш юритмаганлигида деб билди. Инсон, демак, миллат ақл билангина баркамолликка эришиши мумкин. Шунинг учун ҳам муаллиф ақлни Оллоҳ берган энг буюк неъмат деб билди: "Жаноб ҳақ бизга берган неъматлар орасида Ақлдан азиз ва қимматли нарса йўқдур".

Абдулла Авлониё "очиқ тил ва осон таркиб ила ёзулиб, ахлоқий ҳикоялар, адабий шеърлар ила зийнатланмиш" деб таъкидлаганидек, дарсликнинг кейинги нашрлари (дарслик жаъми 3 марта нашр қилинган — У.Д.) зариф ҳикоя ва шеърлар билан тўлдириб борилган: биринчи нашрида 38 мавзуда, 1917 йилги 3-нашрида 44 номда матн берилган.

Мутафаккир "Биринчи муаллим"даги каби, "Иккинчи муаллим"да ҳам биринчи адабий матн сифатида "Мактаб" шеърини киритган. Бу бежиз эмас. Миллат истиқболи, Ватан истиқдоли мактабдан бошланади, жаҳолатдан, нодонликдан қутулишнинг бирдан-бир йўли мактабдир:

*Мактаб сизи инсон қилур,
Мактаб ҳаё эҳсон қилур,
Мактаб ғами вайрон қилур,
Ғайрат қилуб ўқинг, ўғлон!*

*Мактабдагур илму камол,
Мактабдагур ҳусну жамол,
Мактабдагур миллий хаёл,
Ғайрат қилуб ўқинг, ўғлон!*

Жаҳон адабиётида, шу жумладан, ўзбек адабиётида кўплаб таълимий-тарбиявий масалалар ҳайвонлар, қушлар, ҳашаротлар тилидан, яъни мажозий тимсолларда берилади. Машҳур "Қалила ва Димна", "Тўтинома", "Зарбулмасал"лар бунинг ёрқин мисолидир. Бундай тасвир усули инсонлардаги салбий хусусиятларни кескин қоралаш, ижобий фазилатларни тарғиб қилишда муҳим восита вазифасини бажарган. А.Авлониё "Иккинчи муаллим" дарслигида ушбу таъсирчан усулдан маҳирона фойдаланган, яъни ундаги матнларнинг йигирматаси масал жанрига мансубдир. Муаллиф дарсликдаги ҳикоя ва масалларнинг барчасида қарама-қарши қутблар: яхшилик ва ёмонлик, аҳиллик ва худбинлик, меҳнатсеварлик ва дангасалик каби ижобий ва салбий хусуси-

ятларни бир-бирига муқояса қилади, хулоса — "қиссадан ҳисса"да эса уларни ҳолисона баҳолайди.

"Иккинчи муаллим"да болаларнинг савияси, ёшлари ўсганлигини ҳисобга олган: улардаги шеърлар ва насрий ҳикоялар шаклан ва мазмунан, илгари сурилган масалалар кўлами "Биринчи муаллим"дагига нисбатан анча кенг. Мана шундай дидактик масаллардан бири "Арслон ила Айиқ" асаридир. Бир куни Арслон билан Айиқ дўстлашиб овга чиқадилар, югуриб-елиб охири бир кийикни тутадилар. Энди емоқчи бўлиб турганларида ораларида жанжал чиқади. Арслон: "Мен каттаман, менга кўпроқ тегиши керак", — дейди. Айиқ: "Мен кўпроқ ҳаракат қилдим, елиб-югурдим, сен бир жойда қараб ўтирдинг, шунинг учун сергўшт жойи менга тегиши керак", — дейди. Жанжал урушга айланади, уларнинг аҳволи шу даражага етадики, ҳатто қимирлашга ҳам мажоллари қолмайди. Бундан хабар топган бир неча бўрилар тайёр гўштни пок-покизасига уриб, суякларини қолдириб кетадилар. Бу жанжалкаш урушқоқлар бир-бирларига афсус билан шундай дейдилар: "Агар бундай урушмаганимизда, оғзимиздагини оддирмаган ва улардан қолган қуруқ суякни чайнамаган бўлар эдик". Муаллиф жанжалкашликни қаттиқ қоралайди, ҳамжиҳатликни эса улуғлайди.

Дидактик адабиётнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унда даврнинг ахлоқий-таълимий қарашлари ўз ифодасини топади. Катталарнинг эстетик эҳтиёжларини қондиришга қаратилган асарларда дидактика — панд — насиҳат мумкин қадар бадиий шаклга ўраб, яширин ҳолда берилса, болаларга бағишланган асарларда, аксинча, бўртиб кўзга ташланади. Бу ҳол болалар адабиётига хосдир. Дидактик тасвирда асар тилининг, тасвир воситаларининг соддалиги кўзга ташланади. Болаларга хос тил ва фикрлаш тарзи асар тилида ҳам ўз ифодасини топиши керак. Шу ўринда Л.Н.Толстойнинг қуйидаги сўзларини эсга олиш ўринлидир: "Болалар билан кундалик ҳаётнинг жиддий масалалари тўғрисида фикрлашганда, адабиёт уларга ўз тилида мурожаат қилиши керак. Бу тил (бола тили) ажратиб олинган махсус сўз ва иборалар эмас, балки умумхалқ тилининг болалар дунёқарашидаги ўзига хос хусусиятларни ҳисобга олган шаклидир"¹.

Абдулла Авлоний "Иккинчи муаллим" дарслигида ифодали ҳамда ёддан ўқиш учун махсус шеърлар яратди. Шоир бундай шеърларнинг тузилишига, муסיқийлигига, қофияларнинг, туроқларнинг мунтазамлигига алоҳида эътибор берди. Одатда, бундай шеърларга муаллиф билан бир қаторда ўқувчининг ҳам ҳис-туйғулари сингиб кетади. Демак, ифодали ўқишга қаратилган

¹ Детская литература. Москва. 1976. С13.

шеърлар жарангдор, ўйноқи бўлиши, ўқувчининг ҳис-туйғуларига кучли таъсир этиши керак. Бу билан шоир ўқувчиларга шеърятни — гўзалликни, бадий сўзни ҳис қилишга ўргатиш вазифасини қўйди. Дарсликка кирган мана шундай шеърлардан бири "Мактаба даъват" деб аталади:

*Боқди гунаш панжарадан бизлара,
"Ётма!" — дейор барча ўғул-қизлара.
Нолаи фарёд қилиб барча қуш:
"Мактабингиз вақти", — дейор сизлара.
Бошладу ҳар ким ўз ишин ишлара,
Сиз-да, туринг мактабингиз излара.
Учди ари боғчалара бол учун,
Бузов турур уйда чўкуб тизлара.
Сиз-да китобларни олинг шавқ ила,
Тез югуринг илм йўлин гезлара.
Дангасани суймаюр Аллоҳ ҳеч,
Кетсун оқуб дангаса денгизлара.*

А. Авлоний ўқувчиларни эстетик тарбиялашда, уларнинг оғзаки нутқини ўстиришда мактабнинг пастки синфларидаёқ ифодали ўқиш методига алоҳида эътибор беради. Шунинг учун ҳам муаллифнинг "Биринчи муаллим" ва "Иккинчи муаллим" дарсликлари усули жаҳид мактабларида анча кенг қўлланган ва бир неча бор қайта нашр қилинган.

Абдулла Авлонийнинг "Адабиёт ёхуд миллий шеърлар" (5 жузъдан ташкил топган) тўплами ҳамда "Мактаб гулистони" ҳам мактабларнинг юқори синфлари учун дарслик — мажмуа сифатида яратилган. Шунинг учун ҳам ушбу мажмуаларга фақат ўзининггина шеърларини эмас, бошқа муаллифларнинг ҳам болаларбоп асарларини киритган. Шу вақтга қадар Абдулла Авлоний ижодининг тадқиқотчилари ушбу "Адабиёт ёхуд миллий шеърлар" мажмуасини шоирнинг фақат адабий мероси сифатида таҳлил қилиб келадилар, унинг жаҳид мактабларининг юқори синф ўқувчилари учун дарслик — мажмуа, ифодали ўқиш китоби сифатида яратилганлигини эътибордан соқит қиладилар. Асарнинг ушбу мақсадини Авлонийнинг ўзи ҳам муқаддимада алоҳида таъкидлаб ўтади.

Дарслик — мажмуалар 1909-1917-йиллар давомида нашрдан чиқарилган ва ифодали ўқишда асосий қўлланма вазифасини бажарган. Шоир — педагог А. Авлоний мазкур асарларида ҳам ўқувчиларга тавсия қилган бадий матнларнинг уларнинг билим савиясига мос бўлишига, уларни қизиқтиришига алоҳида эътибор беради. Чунки у асрлар давомида мактаб ва мадрасаларда дарслик

сифатида ўқитиб келинаётган китоблар болаларнинг ёшлик хусусиятларига, руҳиятига, билим савиясига бутунлай тўғри келмаслигини педагоглар орасида биринчи бўлиб кўра олган ва бу тўғрида баралла фикр билдиришга журъат қилган эди: "Бизим Туркистон макотиби исломиясинда аввалдан охира қадар таълим ўлинажак китоблар "Чаҳор китоб", "Саботул — ожизин", "Фузулий", "Навоий", "Хўжа Ҳофиз", "Бедил" ва "Маслакул — муттақийн"лар каби шеър китоблари ўлдиғи жумланинг маълумидур. Бу китобларнинг баъзиси ошиқона назмлардан ва баъзилари эътиқодот ва амалиёти исломиятга мутааллиқ мушкул масъалалардан иборат ўлгонларидан моада аксарлари форсий тилда ёзилгонлари учун... ёш болаларимизнинг онлардан истифодалари, бир нарса англамоқлари имкон хорижинда эди. Воқеан, ўз она тилини дуруст билмаган, эмдигина ҳарфларни бир-биридан айиргон бир ёш боланинг қўлига форсий, арабий лисонларда ёзилмиш энг адабий ва ҳикматлик жумлаларни ўқутмак ила ердан туруб юлдузларга қўл узатмак ёки игна ила қудуқ қазимак орасида фарқ йўқтур... Зоҳирда ошиқона ўлан ғазалларни(нг) маъноларин англасунлар, англаганларидан на фойда, балки "Фалон азиз шундай дейдур", — деб бузуқ ахлоқларга мубтало ўлмаклари табиийдур. Мана шул сабаб-ла бизим ёш муҳаррирларимиз бир-икки йилдан бери ғайрат эдарак, мактаблар учун ўз она тилимизда адабий, фанний, диний ва ахлоқий китобларни таҳрир ва таржима қилмакда ва ёш муаллимларимиз ҳам эски китобларнинг ўрнига ушбу янги китобларни таълим бермакда эдилар"¹.

А.Авлонийнинг бу мажмуа — дарсликлари суҳбат усули билан болаларнинг оғзаки нутқини ўстиришда, бадий сўзлашувга ўргатишда катта аҳамият касб этади. Авлонийнинг "Адабиёт ёхуд миллий шеърлар" ва "Мактаб гулистони" мажмуаларида ифодали ўқишнинг қатор шакллари — декламация (индивидуал ўқиш), хор бўлиб ўқиш, ролларга бўлиб ўқиш каби турларига оид чиройли матнлар берилган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, "Адабиёт" мажмуасидаги баъзи шеърлар ("Нима кимники", "Бизларда нималар кўп") ифодали ўқишнинг элементар шаклларини ўқувчиларга ўргатиш учун хизмат қилади. Бу шеърларда аччиқ киноя оҳанглари ўқувчиларнинг диққат марказида туради. Аччиқ кинояли оҳанг носоғлом тузумни фош этишда асосий қурол вазифасини ўтаган:

*Гар фақир ўлсанг, демас ҳолинг надур?
Меҳрибонлиғ олтину денгоники.*

¹ А.Авлоний. Адабиёт ёхуд миллий шеърлар. Ифодаи махсус, 1-жузъи. Тошкент, Илм, 1909 й., 1-2-бетлар.

*Эски тўн бўлсанг, бўлурсан хору зор,
Иззату ҳурмат тўни янгоники.*

*Илмдан бойлик юқорида турар,
Суҳбату мажлис силлиқ саллоники.*

*Нега хомуш ўлдинг, эй аҳли хирад,
Бўлди дунё кори шармандоники.*

Бундай шеърлар ифодали ўқишнинг оҳангдор чиқиши учун хизмат қилади ва ўқувчиларни ҳаяжонга солади.

Ифодали ўқишнинг ўзига хос шаклларида бири хор бўлиб (жамоавий) ўқиш ҳам А. Авлонийнинг диққат марказидан четда қолмади. Шу муносабат билан у ўз шеърларини халқ ашулаларига уйғунлаштирди ва ўқувчиларни хор бўлиб ўқишга ўргатиш учун алоҳида шеърлар яратди. Масалан, шоирнинг бармоқ вазнида ёзилган "Тўй ҳақинда" шеъри "Реза" куйига солиб ўқилади. Бу ҳақда шоир ўқитувчиларга қуйидагича методик кўрсатма беради: "Миллий куйларимиздан бири:

*Отма мени тошлар билан, ёр — ёр, ёр — ўв,
Учуб кетай қушлар билан, ёр — ёр, ёр — ўв -*

дур. Шул куйга солиниб, (юқорида ёзилмиш) миллий шеърдан бир байт бир киши тарафидан ўқулиб, сўнгидан кўб кишилар тарафидан хўр, созлар ила жўр қилуб, иккинчи байт ўқилур" (Авлоний изоҳи).

Бу услубий кўрсатма ўқувчиларнинг ифодали (хор бўлиб) ўқишлари учун замин ҳозирлайди:

Бир ўқувчи:

*Ўғлингизни ўқитмоққа бўласиз айёр—ўв,
Тўй қилсангиз ош бермоққа ақчангиз бисёр—ўв.*

Бир неча ўқувчи мусиқа садолари билан хўр бўлиб айтади:

*Камбағал келиб тўйга кирса, кет нари бор, бор—ўв,
Бойлар келса, тўрга олиб ошу тўн тайёр—ўв.*

Шеърнинг бошқа бандлари ҳам шу тартибда ўқилади.

Маълумки, ўқувчиларни ифодали ўқишга ўргатиш адабий ўқиш дарсларининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Кўргазмали восита вазифасини бажарувчи ифодали ўқиш натижасида асар воқеалари, ғояси ўқувчи кўзи олдида намоён бўлади. А. Авлоний савод чиқаришга қанчалик катта эътибор берган бўлса, асарни тушуниб ўқишга, ифодали ўқишга, бадиий асарни ҳис қилишга шунчалик кўп диққат қилади. Ўқувчиларнинг хор бўлиб ўқишларини ўқитувчи Абдулла Авлоний дирижёр каби (чунки у

дирижёрлик санъатидан ҳам хабардор эди - У. Д.) бошқариб борган.

Ифодали ўқиш хилма-хил шакллarga эга. Бундай шакллардан бири декламация қилиб ўқишдир. Ифодали ўқишнинг бундай шакли ўқувчиларнинг жонли нутқи билан узвий равишда боғланади. Хусусан, ривоя шаклидаги шеърлар, насрий асарлардан олинган парчалар, Абдулла Авлониининг декламация учун тавсия қилинган "Жаҳолат қурбони" шеъри ўқувчилар учун қулай материал ҳисобланади. Шеърнинг тузилиши, унинг маснавий тарзида қофияланиши, айниқса, шеърнинг бошидан охиригача биринчи шахс тилидан берилиши тез ёдлашга, тушуниб декламация қилишга имконият туғдиради:

*Ёғлиқ ошлар ошар эдим, фароғатга яшар эдим,
Отam, онам иш буюрса, бўйин товлаб қочар эдим.*

*Домламга бор уч газ таёқ, йўғонлиги икки бармоқ,
Подачининг гавронидек бошга тушар тароқ-тароқ.*

Шеър ҳажман катта, икки бўлимдан иборат. "Биринчи бўлим"ни бир ўқувчи, "Иккинчи бўлим"ни бошқа ўқувчи ўқийди. Чунки биринчи бўлимда ишёқмас, ўқишдан қочган безори бола тимсоли тасвирланса, иккинчи бўлимда ўша тимсол вояга етган, ота-онаси ўлиб, улардан қолган молу дунёни совурган, охиروқибатда хору зорликка маҳкум бўлган жаҳолат қурбони қисмати тасвирланади. Шеър охиридаги икки байтда ўқувчиларга ундан ибрат олишга даъват оҳанглари эгаллайди. Бу икки байт бир неча ўқувчи жўрлигида ўқилади:

*Ўқумадим—бўлдим ногон, ҳазар қилур мендин инсон,
Сизлар мендин ибрат олинг, жаҳолатга бўлдим қурбон.*

*Ибрат бўлсун сизга бу ҳол, жаҳолатга йўқтур камол,
Илмсизлик қилгай хароб, Ҳижрон бўлур аҳли залол.*

Қофия ва радифларнинг мунтазамлиги, вазннинг маълум тартибга бўйсунishi, тuroқларнинг аниқ ва бир тизимга солингани, хусусан, тилининг соддалиги бу шеърни декламация қилиш ва тез ёдлаш учун қулайлик вужудга келтиради.

Ниҳоят, ифодали ўқишнинг муҳим турларидан яна бири ролларга бўлиб ўқишдир. Бундай ўқиш ўқувчиларнинг асар қаҳрамонлари ҳис-туйғуларини, ички дунёсини тушунишда муҳим аҳамиятга эга, уларда асарга қизиқиш, завқ-шавқ уйғотади. Абдулла Авлониининг "Оила мунозараси" шеърида ота билан она ўз фарзандларини ўқитиш юзасидан мунозара қиладилар. Ота ўғил ва қизларини ўқитмоқчи бўлса, она эрининг фикрига қарши

чиқади. Ота билан она ўртасидаги фикрлар диалог шаклида олиб борилади, бу диалог икки ўқувчи томонидан ўқилади:

Ота:

*Ўғил-қиз ўқуса бўлур олим,
Жоҳил одамлар бўладур золим.
Бахту иқбол илма боғлиқдур,
Илм ўқутмак аҳсан аъмолим.*

Она:

*Ўғил ўқуса, сигирни ким боқадур?
Қиз ўқуса, оловни ким ёқадур?
Ўқутгонлар бўлади беихлос,
Оламунчоқ туморни ким тақадур?*

Абдулла Авлониининг мактабда ифодали ўқиш дарслари жуда катта шухрат қозонди. 1914 йил 27 феврал Тошкентда "Колизей" театри¹ 2000 дан ортиқ томошабин билан лиқ тўлган. Беҳбудийнинг "Падаркуш" драмаси сахнага биринчи бор қўйилиши. Спектал адабий ўқишга уланиб кетди: Авлониий ўқувчилари "Падаркуш" драмасига ҳамоҳанг илм-маърифатга даъват руҳи барқ уриб турган "Оила мунозараси" шеърини ифодали ўқидилар, томошабинлар зўр олқиш билан кутиб олдилар.

А. Авлониий тавсия қилган ифодали ўқишнинг мазкур турлари, биринчидан, ўқувчиларда китобга, сўз санъатига ҳавас уйғотса, иккинчидан, ўқувчилар фаоллигини кескин оширади, яъни дарс давомида ўқувчиларнинг деярли ҳаммаси фақат тингловчи эмас, иштирокчи сифатида қатнашади, уларнинг бутун ҳаракати бир масалани ёритишга қаратилади. А.Авлониий ифодали ўқиш дарсларига эстетик тарбия воситаси сифатида ҳам қаради.

Хур фикрлар билан маърифат майдонига чиққан Абдулла Авлониий ўз дарсликларида ифодали ўқишнинг элементар шакллари билангина чекланиб қолмади, айни замонда, ўша даврда илм-маърифат тарқатиш, халқни илм-фанни эгаллашга чақириш йўлида жиддий иш олиб борди. Бу йўлда у ифодали ўқиш дарсларининг янги шаклларини ҳам ишлаб чиқди.

1910-1911-йилларда Рига шаҳридаги "Граммофон" жамияти вакиллари Ўрта Осиё шаҳарларига келиб, ўзбек, қозоқ, тожик, қирғиз халқлари орасидаги машҳур ҳофизларнинг куй-қўшиқларини, мумтоз халқ мақомларини пластинкага ёзиб оладилар. Шу муносабат билан атоқли санъаткор Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов (1868 — 1943)нинг ижро этган шашмақоми ҳам пластинкаларга ёзилади.

¹ "Колизей" театри 1913 йилда Г. М. Цинцадзе (1868 — 1919) томонидан қурилган. Узоқ вақт Свердлов номли концерт зали бўлиб турди. Ҳозирда бу бинога савдо биржаси жойлашган.

Ўз замонасининг йирик маърифатпарвар шоири, педагоги бўлган А. Авлоний халқни илм-маърифатга тарғиб қилиш мақсадида ўқитишда ўша давр техника воситаларидан ҳам фойдаланди. У ўз мактаби ўқувчиларига "Адабиёт ёхуд миллий шеърлар" дарслик — мажмуасидаги баъзи шеърларни хор бўлиб ўқишга ўргатади. Таълимнинг муваффақиятли чиққанини кўрган А. Авлоний "Мактабга тарғиб" шеърини алоҳида диққат билан куйга солади ва бу шеърни ҳам хор бўлиб ўқишга ўргатади.

Абдулла Авлоний ўзбек болаларини мактабга жалб этиш, халқ орасида маърифат тарқатиш, ифодали ўқишнинг дастлабки намуналарини яратиш мақсадида биринчи бўлиб техника воситаларидан фойдаланди. Ўқитувчи Авлоний "Мактабга тарғиб" шеърини ўқувчиларга хор бўлиб ўқишга ўргатганидан сўнг 1911 йилда болалар хорини граммпластинкага ёздирди. Унда шеърнинг 4 мисраси икки ўқувчи томонидан, нақароти эса бир неча ўқувчилар томонидан мусиқа жўрлигида хор бўлиб ўқилади:

Икки бола ўқийди:

*Оқил қошида, миллат бошида
Нурлар сочуб, яшнаб турган мактаб эмасми?
Илму ҳунарлар, гуллар чаманлар
Ёшлар учун очуб турган мактаб эмасми?*

Кўп болалар мусиқа садолари остида хор бўлиб ўқийдилар:

*Ўқусун ёшларимиз, бидъатни ташлармиз,
Кетсун ғафлат! Келсун ҳиммат! Яшасун миллат!*

Эътиборли томони шундаки, ушбу "Мактабга тарғиб" хори ёзилган ноёб пластинка ҳозирда Ўзбекистон халқ артисти Зокир-жон Султонов фонотекасида сақланмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Абдулла Авлоний биринчи ўзбек театри ташкилотчиларидан эди. У 1913 йилда "Турон" театр труппасини ташкил қилди¹, кўплаб драматик асарлар яратди, уларни режиссёр сифатида саҳналаштирди. Унинг бу фаолияти ўз мактабида хор, ифодали ўқиш ҳамда мусиқа ва ашула дарсларини ташкил қилишда муҳим аҳамият касб этди. У ўқувчиларнинг хор бўлиб, тимсолларга бўлиб ўқишларига ҳам дирижёрдек, ҳам режиссёрдек раҳбарлик қилди.

Абдулла Авлонийнинг ифодали ўқиш соҳасидаги бу фаолияти тезда Тошкентдаги усули қадим ва усули жаҳид мактабларига ҳам кириб борди. Бу ҳақда эски ва янги мактабларда ўқиган ва уларни яхши билган атоқли олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган

¹ "Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари". Т., "Университет", 1993, 110-бет.

фан арбоби, Республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи Субутой Долимов қуйидагиларни ёзиб қолдирган эди: "Бешоғоч даҳалик Фулом Қодир домла Саъбон маҳалламизда янги мактаб очди, эски мактабдаги ўқувчилар ҳам янги мактабга оқиб кела бошладилар. Тез кунда ўқувчилар сони 25 нафарга етди. Кунлардан бир кун домламиз турли хил ўқиш китоблари билан бир пластинка олиб келди. Унга Абдулла Авлониёў ўқувчиларининг хўр бўлиб ўқиган "Мактабга тарғиб" шеъри ёзилганини айтди, аммо уни эшитиш учун граммофон йўқ эди. Шунда мен граммофон Комилбек ва Каримбек амакиларимникида борлигини айтдим. Домлам жадидалар орасида катта ҳурматга эга бўлган ва бу ҳаракатда фаол иштирок этаётган амакиларимни жуда яхши билар экан. Эртаси куни Каримбек амаким (келгусида менинг қайин отам) ўз уйида 25 нафар бола учун жой тайёрлади ва пластинкага ёзилган болалар хўрини бирга бир неча марта тингладик. Кейин Фулом Қодир домла А.Авлониёў шеърини ҳар биримизга ёд олишимиз керак бўлган бандларни кўчириб берди. Эртаси куни ҳам дарсимиз амакимнинг ҳовлисида ўтди. Бизнинг хўримиз, мусиқа садолари бўлмаса ҳам, анча чиройли чиқди. Ушбу ўқишдан бирорта ўқувчи четда қолмади. Бундан жуда хурсанд бўлган барча ўқувчилар ва муаллимимиз Авлониёўнинг "Адабиёт ёхуд миллий шеърлар" тўпламидан "Миллатга хитоб" шеърини хўр бўлиб ўқишга ўргатди. Дастлаб ҳаммамиз шеърни ёд олдик, кейин шеърнинг хитоб қисмини:

*Кўзларинг оч, эй миллат!
Кўб замон ғофил ётдинг.
Умринг ўтди ётмакда
Қайғуга тоза ботдинг.
Кетди шону шарафинг,
Мозор тошидек қотдинг —*

ёши каттароқ, овози ҳам анча баланд икки ўқувчига топширди. Шеърнинг чақириқ қисмини:

*Эй!... Токайгача ғафлат ичра ётамиз!
Келинг, ёшлар, жаҳолатни отамиз!
Бизга бу кун илма киришмак керак!
Бизга бу кун илма тиришмак керак! —*

ҳамма 25 ўқувчига топширди. Талабаларнинг ушбу хўри ўқитувчимиз кутганидан ҳам афзалроқ бўлди".²

Абдулла Авлониёўнинг бу фаолияти, биринчидан, пластинкаларни сотиб, "Турон" хайрия жамияти учун маблағ ишлаш бўлса,

¹ Комилбек ва Каримбек Норбековлар — жадидчилик ҳаракатининг фаол намоёндалари, ушбу сатрлар муаллифининг буваларидир.

² Субутой Долимов хотираларидан олинди. (Хотира бизда сақланади)

иккинчидан, ўқитишда техник воситалардан биринчилар қатори фойдаланиб, ифодали ўқиш методининг мактабларга кириб боришида муҳим восита бўлди.

Абдулла Авлоний каби Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳам "Қулоқ нўталари ила эшитилиб келмиш миллий табаррук ашулаларимизнинг ўрни йўқолмасун учун баъзи қабих шеърлар ўрнига" миллий руҳ, миллатнинг истиқлол ҳақидаги орзу-интилишларини ифодаловчи сўзлар билан бу халқ куйларини музайян қилиш, бу билан миллатни уйғотиш вазифасини ўз олдига қўйди. Шу нуқтаи назардан, шоирнинг "Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси"даги "Гул" номлари билан аталувчи 7 тўпламга кирган шеърлари ифодали ўқиш дарсларида муҳим аҳамият касб этган. Ҳамза миллий истиқлол ғояларининг мусиқа, халқ куйлари воситасида, қўшиқлар шаклида ўқувчилар қалбига тезроқ ва таъсирлироқ кириб бориши мумкинлигини яхши тушунган. Шу маънода, усули жаҳид мактабларига шарқияларнинг кириб бориши Авлоний ва Ҳамза фаолияти билан узвий боғланади. Ҳамза мусиқа соҳасида ҳам катта қобилият соҳиби, бастакор эди. Шу маънода, Ҳамзанинг ушбу тўпламлари Абдулла Авлонийнинг "Адабиёт ёхуд миллий шеърлар" тўпламларига ҳамоҳангдир. Авлоний ва Ҳамзанинг бу тўпламлари усули жаҳид мактабларининг ифодали ўқиш ва ашула дарсларида кенг қўлланган.

Хулоса қилиб айтганда, Саидрасул Саидазизов, Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдуқодир Шакурий, Ҳамза каби жаҳид педагоглари XX аср тонгида биринчилардан бўлиб ўқитишда янги педагогик технологияларга асос солдилар, оғзаки ва ёзма нутқ ўстиришнинг, ифодали ўқишнинг янги шакллари ишлаб чиқдилар.

ХУЛОСА

Улуғ мутафаккирларни тарбиялаб етиштирган анъанавий маҳаллий мактаблар XVII асрдан бошлаб жаҳон тараққиётидан бутунлай узилиб қолганлиги, таълим-тарбия тизимидаги турғунлик XIX аср бошларидаёқ Ҳакимхон тўра, Аҳмад Дониш, Комил Хоразмий каби донишманд-мураббийларни қаттиқ ташвишга солди. Улар ўз асарларида мавжуд мактаб-мадрасаларни тубдан ислоҳ қилиш кераклигини қайта-қайта таъкидладилар. Ўзбек мутафаккирлари орасида усули жаҳид мактабларининг илк ташкилотчилари Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдуқодир Шакурий, Абдувоҳид Мунзим, Садриддин Айний, Исҳоқхон Иброт ва бошқалар бўлди. Уларнинг бу фаолияти генерал губернаторлик, маҳаллий мутаассиблар, қадимчиларнинг таъқиб ва тазйиқларига қарши кескин курашлар жараёнида кечди.

Усули жаҳид мактабларининг ўлка бўйлаб кенг қучоқ ёзишида жаҳид мутафаккирлари томонидан ташкил этилган хайрия жамиятлари, ширкатлар, матбаа ва кутубхоналар, нашриётлар катта маънавий ва иқтисодий мададкор бўлди.

1910-йиллардан бошлаб жаҳид мактаблари тараққиётнинг янги босқичига кўтарила бошлади. Бундай мактаблар учун замонавий ўқитувчи кадрлар тарбиялаб етиштириш, илғор педагогик технологияларни ўзида мужассамлаштирган дарсликлар, ўқув қўлланмалари яратиш, янги техник воситалар, кўргазмали қуроллар ишлаб чиқиш долзарб масала сифатида кун тартибига қўйилди. Бунинг учун жаҳид мактабларининг назарий асосларини яратиш, замонавий ўқитиш усуллари ишлаб чиқиш ва улардан ёш авлод ўқитувчиларни баҳраманд қилиш керак эди. Бу мураккаб вазифани адо этиш замонасининг улуғ мутафаккирлари педагоглар Абдулла Авлоний ва Абдурауф Фитратлар зиммасига тушди. Уларнинг "Туркий гулистон ёхуд ахлоқ" ҳамда "Раҳбари нажот" асарлари мана шу мақсадда яратилди.

XX аср тонгида она тили ва адабиёт ўқитиш методикаси фанининг асосини ҳам жаҳид педагоглари яратиб кетдилар. Саидрасул Саидазизов томонидан асос солинган, ҳозирда аналитик – синтетик товуш методи деб аталувчи усули савтия методи Мунавварқори, М.Беҳбудий, А.Авлоний, Ҳамза, Абдуваҳоб Ибодий ва бошқа жаҳид педагоглари томонидан давом эттирилди, шўролар даврида уларнинг бевосита тарбиясини олган Исматулло Раҳматуллаев, Шокиржон Раҳимий, Оқилхон Шарафиддинов ва ҳозирда Қумри Абдуллаева, Роҳатой Сафаровалар томонидан юқори тараққиёт босқичига кўтарилди.

Шўро ҳукумати билан "муросаи мадора" тарзида ишлашга мажбур бўлган Абдулла Авланий 1934 йилга қадар Туркистон Давлат университети (ҳозирги Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ) да педагогика ҳамда ўзбек тили ва адабиёти кафедрасида мудир, профессор сифатида фаолият кўрсатди: Юсуф Тоҳирӣ, Ҳалил Қаюмов, Субутӣ Долимов, Имомхон Ҳусанхўжаев, Мурод Шамс, Саъдулла Исматов каби бўлғувси педагог, методист-олимларни тарбиялаб етиштиришга катта аҳамият берди. Ҳозирда эса бу узлуксиз жараён Қозоқбой Йўлдошев, Марғуба Мирқосимова, Сафо Матчонов, Асқар Ғуломов, Омонилло Мадаев каби методист-олимлар томонидан муваффақият билан давом эттирилмоқда.

Жадид мутафаккирлари шўролар ҳукмронлигининг дастлабки 20 йили ичида шафқатсиз қатағонга учради, уларнинг асарлари, номларини миллат хотирасидан сидириб ташлашга ҳаракат қилинди. Ҳатто энди ҳаётнинг 20-25 баҳорини кўрган, жадид мутафаккирлари ёрдамида чет эл олий ўқув юртларида ўқиб келган йигит-қизлар ҳам йўқ қилинди. Чунки улар жадидларнинг буюк орзуси — ўлкада очилган ва очилажак олий ўқув юртларининг биринчи муаллимлари бўлиб, Миллат учун, Ватан учун хизмат қилишлари керак эди. Аммо жадидларнинг миллатни фаровон, Ватанни обод, мустақил кўришдек орзулари ҳеч қачон, ҳатто қатағон даҳшатларидан кейин ҳам сўнмади, чунки жадидчилик мафкураси заминида халқимизнинг мустақиллик, истиқлол ҳақидаги буюк орзулари тўла намоён эди. Ватанимиз жадид педагоглари орзулаган ва азиз жонларини баҳшида этган истиқлолга эришгач, уларнинг жасоратга тўла ижоди ва амалий фаолияти ўзининг ҳақиқий баҳосини олмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Сиёсий адабиётлар

1. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. : Ўзбекистон, 1997, — Б. 326.
2. Каримов И. А. Маънавий юксалиш йўлида. Т.: Ўзбекистон, 1998, — Б. 480.
3. Каримов И. А. Баркамол авлод орзуси. "Шарқ" нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти, Т. : 1999, — Б. 182.
4. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т. : Шарқ, 2000 Б. — 463.

2. Диний—маърифий адабиётлар

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал — Бухорий. Адаб дурдоналари. Т. : Нур, 1990.
2. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал — Бухорий. Ҳадис. 1 — 4 жилдлар. Т. : 1991 — 1997.
3. Абу Исо ат — Термизий. Саҳиҳи Термизий. Танланган ҳадислар. Т. : 1993.
4. Қуръони карим. Тошкент. 2001.

3. Луғатлар, энциклопедиялар, антологиялар

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. I—IV томлар. Т. : фан, 1983, 1984, 1985. — Б. 1235.
2. Антология педагогической мысли Узбекистана. М.: Педагогика, 1986. С. 320.
3. Аҳмедов Б. Тарихдан қисқача изоҳли луғат. Т. : Ўқитувчи, 1967. — Б. 214.
4. Баранов Х. Арабско — русский словарь. М. : Русский язык, 1985. — С. 926
5. Муҳаммад Фиёсиддин. Фиёс ул — луғат. жилд I—II Д. : Адиб, 1987, 1988. — С. 896
6. Навоий асарлари луғати (Тузувчилар: П. Шамсиев, С. Иброҳимов). Т. : Адабиёт ва санъат, 1972. — Б. 426.
7. Ўзбекистон педагогика антологияси. Т.:Ўқитувчи, 1995, — Б.464.
8. Ўзбекистон Республикаси (Энциклопедия) Т. : Қомуслар бош таҳририяти, 1997. — Б. 562.
9. Ўзбек совет энциклопедияси. Том 12, Т. : Энциклопедия, 1979. — Б. 650

4. Илмий тўпламлар, монографиялар, рисолалар

1. Абдуазизова Н. А. Туркистон матбуоти тарихи. (1870 – 1917) Т. : Академия. 2000. – Б. 238.
2. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Т.: Маънавият. 1998. – Б. 570.
3. Абдуллаев Й. Эски мактабда хат-савод ўргатиш. Т.: Ўрта ва олий мактаб. 1960. – Б. 150.
4. Абдуллаева Қ. Биринчи синфда ўқиш дарслари. Т.: Ўқитувчи, 1973. – Б. 197.
5. Абдуллаева Қ., Юсупов М., Ғуломова Х. Савод ўргатиш дарслари. Т.: Ўқитувчи, 1986. – Б. 244.
6. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. Т.: Абдулла Қодирий номидаги нашриёт. 1993. – Б. 223.
7. Айний С. Асарлар. Саккиз томлик, биринчи том. Т.: 1963. – Б. 355.
8. Алиев А. Маънавият, қадрият ва бадиият. Т.: Академия. 2000. – Б. 630.
9. Алимова Д., Рашидова Д. Махмудхўжа Бехбуди и его исторические воззрения. Т.: Маънавият. 1998.
10. Аҳмад Дониш. "Наводирул вақое". Т.: Фан. 1964. – Б. 408.
11. Аҳмедов С. Қаям Рамазоннинг ушлаган орзулари. Т.: 2005. – Б. 59.
12. Аҳророва Х. Изларини излайман (Истиқлол фидойлари) Т. : 1998. – Б. 174.
13. Баёний Муҳаммад Юсуф. Шажараи Хоразмшоҳий. Т.: Камалак. 1991.
14. Баракаев Р. Ўзбек болалар адабиёти ва Абдулла Авлоний ижоди. Т. : Фан, 2004. – Б. 157.
15. Балдауф Ингеборг. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. Т.: Маънавият. 2001. – Б. 70.
16. Бартольд В. В. Сочинение. 2 том (часть 2) М. : Издательство восточной литературы, 1963.
17. Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане. М. : Изд. Педнаук РСФСР. 1960. – С. 510.
18. Бехбудий Махмудхўжа. Танланган асарлар. Тузатилган ва тўлдирилган 3 – нашри. Т. : Маънавият. 2005
19. Бобохонов А. Ўзбекистонда педагогик фикр тараққиёти тарихидан Т.: 1967. – Б. 135.
20. Восифий Зайниддин. "Бадоеъул вақое" Т.: Адабиёт ва санъат. 1979. – Б. 212.
21. Гаспринский Исмоилбек. Ҳаёт ва мамот масаласи. Т.: Маънавият. 2006. – Б. 317.

22. Дидактика (Розиқов О. Р., Оқаев С. Ю., Маҳмудова М. М., Азизов Б. Р.) Т. Фан. 1997.
23. Долимов С. Таълимий баён ва иншо. Т. : Ўрта ва олий мактаб. 1963 — Б. 68.
24. Жаҳидчилик: ислоҳот, янгилаш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т. : Университет. 1999. — Б. 218.
25. Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураши. Т. : Шарқ. 1998. — Б. 476.
26. Зиё Гўкалп. Туркчилик асослари. Т. 1994. — Б. 124.
27. Зиё Саид. Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар. Самарқанд — Тошкент, 1927. — Б. 180 (араб имлосида)
28. Знаменский П. В. Участие Н. И. Ильминского в деле инородческого образования в Туркестанском крае. Казань. 1900.
29. Зуннунов А. Ўзбек адабиёти методикаси тарихидан очерклар. Т. : Ўқитувчи, 1980, — Б. 195.
30. Зуннунов А. ва бошқалар. Педагогика тарихи. Т. : Шарқ. 2002.
31. Иброт, Ажзий, Сўфизода. Танланган асарлар. Т. : Маънавият, 1999, — Б. 228.
32. Иброҳимов А., Султонов Ҳ., Жўраев Н. Ватан туйғуси. Т. : Ўзбекистон, 1996.
33. Исмоил бей Гаспринский (Гаспралы) Из наследия. Сим — ферополь, Таврия, 1991, — Б. 65.
34. Исмоил Гаспринский ва Туркистон. Т. : Шарқ. 2005. — Б. 286.
35. Исҳоқхон Иброт. Танланган асарлар. Т. : Маънавият, 2005, — Б. 197.
36. Йўлдошев Ж., Ҳасанова С. Жаҳид тарбияшунослиги асослари. Т. : Ўқитувчи. 1994. — Б. 128.
37. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. Т. : Ўқитувчи, 1996.
38. Кайковус. Қобуснома. Т. : Ўқитувчи, 2006, — Б. 205.
39. Каримов Б. Жаҳид мунаққиди Вадуд Маҳмуд. Т. : Университет. 2000. — Б. 104.
40. Каримов Н. Истиқлолни уйғотган шоир. Т. : Маънавият. 2000. — Б. 88.
41. Каримов Н. Чўлпон (Маърифий роман) Т. : Шарқ 2003, — Б. 460.
42. Конрад Н. И. Запад и Восток. М. : Наука, 1972, — С. 496.
43. Меҳмет Сарой. Турк дунёсида таълим ислоҳоти ва Гаспралы Исмоил, Анқара, 1987.
44. Мец Адам Мусульманский ренессанс. М. : Наука, 1978.
45. Мирзоолим Мушриф. Ансоби — салотин ва таворих ул — хавоқин. Т. : Адабиёт ва санъат, 1995. — Б. 127.
46. Мулла Олим Маҳдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. Қарши, Насаф, 1992, — Б. 148.

47. Мунавварқори Абдурашидхонов. Танланган асарлар. Т.: Маънавият, 2003, — Б. 302.
48. Мунавварқори Абдурашидхонов "Хотираларимдан". Т.: Шарқ, 2001, — Б. 125.
49. Мунис Шермуҳаммад. Саводи таълим. Т.: Ўқитувчи, 1997.
50. Мусульманские депутаты Государственной думы России 1906 — 1917 г. Уфа, Китап, 1998.
51. Мўминжон Муҳаммаджонов — Тошқин. Турмуш уринишлари. Т.: 1926. — Б. 345 (араб имлосида)
52. Отабек Фозилбек ўғли. Дукчи Эшон воқеаси ёхуд Фарғонада истибдод жаллодлари. Т.: Чўлпон, 1992, — Б. 80.
53. Радий Фиш, Хошим Рахим. Глазами совести. М.: 1980, — С. 319.
54. Раҳим Д., Матрасул Ш., Жумахўжа Н. Феруз: шоҳ ва шоир қисмати. Т.: Ўзбекистон, 1995, — Б. 85.
55. Раҳимий Ш. Ўзбек маорифининг ўтгандаги ва ҳозирги аҳволи. Т.: 1923, — Б. 26. (араб имлосида)
56. Ризаев Ш. Жаҳид драмаси. Т.: Шарқ, 1997. — Б. 316.
57. Саидов У. Европа маърифатчилиги ва миллий уйғониш. Т.: Академия, 2004, — Б. 102.
58. Саъдий Шерозий, Гулистон. Мулла Муродхўжа таржимаси. Т.: Фан, 2005, — Б. 313.
59. Соғуний Алихонтўра, Туркистон қайғуси. Т.: Шарқ, 2003, — Б. 238.
60. Турдиев Ш. Улар Германияда ўқиган эдилар... Т.: Фан, 1991, — Б. 72.
61. Фаттаев М. Атоқли педагогларимиз. Т.: Ўқитувчи, 1965, — Б. 44.
62. Фитрат Абдурауф. Танланган асарлар, 1 — 4 — жилдлар. Т.: Маънавият. 2000 — 2006.
63. Фитрат А. Нажот йўли. Т.: Шарқ, 2001. — Б. 175.
64. Холбоев С. Миллий университетнинг тарихий илдиэлари ва ташкил топиши. Т.: Шарқ, 2003, — Б. 126.
65. Ҳакимхон тўра. Хотиралар. Т.: Фан, 1966, — Б. 85.
66. Шарилов Р. Туркистонда жаҳидчилик ҳаракати тарихидан. Т.: Ўқитувчи, 2002. — Б. 174.
67. Юсупов Ш. Тарих ва адаб бўстони. Т.: Маънавият. 2003. — Б. 168.
68. Юсупов Ш. Ўзбек маърифатпарварлик адабиёти ва Фурқат. Т.: Ўзбекистон, 1992, — Б. 57.
69. Ўзбегим "Ватан" серияси. Т.: 1992, — Б. 253.
70. Қосимов Б., Долимов У. Маърифат дарғалари. Т.: Ўқитувчи, 1990, — Б. 172.

71. Қосимов Б. Исмоилбек Гаспирли. Т.: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт матбаа бирлашмаси. 1992. — Б. 48.
72. Қосимов Б. Маслакдошлар. Т.: Шарқ, 1994. — Б. 121.
73. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Т.: Маънавият. 2002. — Б. 397.
74. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. Т.: Ўқитувчи, 1990, — Б. 184.
75. Ғуломов А. Она тилини ўқитиш жараёнида активлик принципини амалга оширишнинг назарий асослари. Т.: Фан, 1990, — Б. 132.
76. Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. 5 томлик Т.: Фан. 1988.
77. Ҳасанбоев Ж. Становление и развитие общего образования взрослых в Советском Узбекистане. Т.: Ўқитувчи, 1986, — Б. 220.
78. Ҳасанов Солий. Хоразм маърифати — олам кўзгусида. Т.: Ўқитувчи, 1996, — Б. 302.

Дарсликлар ва қўлланмалар

1. Адабиёт ўқитиш методикаси (Университетлар, педагогика институтларининг филология факултетлари учун дастурий қўлланма.) Тузувчилар: Қ. Йўлдошев, О. Мадаев, А. Абдураззоқов. Т.: 1994. — Б. 94.
2. Баранов М.Т., Ладыженская Т.А. и др. Методика преподавания русского языка. М.: 1990. — С. 366.
3. Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар. Тузувчи — муҳаррирлар: А. Зуннунов, М. Хайруллаев, Н. Ҳотамов, Д. Шодиев. Т.: Фан, 1996. — Б. 350.
4. Ўқиш китоби (Эски ўзбек ёзуви намуналари). Тузувчилар: Т. Шермухамедов, Ф. Абдуллаев, Л. Ҳалилов, А. Ҳалилов. Т.: Ўқитувчи, 1994. — Б. 268.
5. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У., Ризаев Ш., Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Университет ва педагогика олий ўқув юртлари учун дарслик. Т.: Маънавият. 2004. — Б. 462.
6. Ғуломов А., Қодиров М. Она тили ўқитиш методикаси. Т.: Университет, 2001, — Б. 221.
7. Ғуломов Ё., Расулов И. ва бош. Ўзбек тилини ўқитиш методикаси. Т.: Ўқитувчи, 1975. — Б. 280.
8. Ҳасанбоева О., Ҳасанбоев Ж., Ҳамидов Ҳ. Педагогика тарихи. Т.: Ўқитувчи, 1997. — Б. 246.
9. Ҳошимов К., Нишонова С., Иномова М., Ҳасанов Р. Педагогика тарихи. Т.: Ўқитувчи, 1996, — Б. 447.

XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошлари матбуот материаллари

1. Абдуғаффоров Сатторхон. Илм ҳақида. Туркистон вилоятининг газети, 1883 йил, 15 феврал.
2. Андреев Григорий. Новометодные мактабы в Туркистане. Туркестанские ведомости, 1915 г. № 18, 19, 24, 28.
3. Аҳлулло Хайрулло. Туркистон вилоятинда усули жаид тарихи. "Шўро" журнали, 1913 й. 23-сон.
4. Бир хўқандлик толиб ул — илмнинг хати. Туркистон вилоятининг газети, 1890, 11 апрел.
5. Иброҳим Даврон. Ҳақ сўз. Туркистон вилоятининг газети, 1908 й. 56-сон.
6. Исҳоқхон Ибрат. Миллатни ким ислоҳ этар. Ойна, 1914 й. 12-сон.
7. Исҳоқхон Ибрат. Тошкент сафариндаги маълумотларим. Туркистон вилоятининг газети. 1914 й. № 48.
8. Исҳоқхон Ибрат. Тўрақўрғондан мактуб. Туркистон вилоятининг газети, 1914 й. № 18
9. Исҳоқхон Ибрат. Эски мактаблар хусусида. Туркистон вилоятининг газети, 1907 й. № 66, 72, 74.
10. Исмоилбек Гаспринскийнинг турк газетасига интервьюси. Тасвири афкор, 1908 й. 27 июл.
11. Марҳум Саидисломхўжа. Таржимон, 1913 й. 78-сон.
12. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Ҳурматлик муҳаррир Муҳаммад Олим жаноблариға. Туркистон вилоятининг газети, 1906 й. , 2 — 15-сонлар.
13. Мирмуҳсин Шермуҳаммедов. Афандим самарқандликлар. Туркистон вилоятининг газети, 1914 й. 15-сон.
14. Мунавварқори Абдурашидхон ўғли. Бизни жаҳолат — жаҳли мураккаб. Тараққий, 1906, 14 июн.
15. Мунавварқори Абдурашидхон ўғли. Жамият қандай очилур? Садойи Туркистон, 1914 й. 14-сон.
16. Новая книга писем для детей. Туркистон вилоятининг газети, 1908, 20 сентябр.
17. Остроумов Н. Что делать с новометодными мактабами? Туркестанские ведомости, 1909 г. № 1.
18. Ражабзода Ниёзий. Ибтидоий мактабларимизнинг тартибсизлиги ёхуд тараққийнинг йўли. Ойна, 1914 й, 38-сон.
19. Раҳимий Ш. "Нашри маориф" нима? Туркистон, 1923, 13 феврал.
20. Саидрасул Саидазизов. Маҳаллий олимнинг 1910 йилда Москва ҳамда Петербургга қилган маърифий сафари. Туркистон

вилоятининг газети, 1910 й. 72, 78, 79, 83, 86 ҳамда 1911й, 5, 10-сонлар.

21. Сатторхон Абдуғаффоров. Бир чимкентлик мусулмон ўтган вақтларни ёдиға олиб ёзғони. Туркистон вилоятининг газети, 1890 й., 6, 7, 8, 16, 19, 24-сонлар.

22. Туркистонда зўр шодлиғ. Садоий Туркистон, 1914 й. 24-сон.

23. Туркистон ўлкаси мусулмон болаларининг 1899 йилда Москва ва Петербург саёҳати баёни. Туркистон вилоятининг газети, 1899 й. 37, 38, 39, 40, 44, 45, 46-сонлар.

24. Турсунқул (Раҳим Ҳошим), 25 йиллик педагог. Маориф ва ўқитғувчи, 1926, 4-сон.

25. Турсунқул (Раҳим Ҳошим), Сиддиқий тўғрисида мулоҳазалар. Маориф ва ўқитғувчи, 1928, 3-сон.

26. Хивадин мактуб. Таржимон, 1907 й. 34, 47-сонлар.

27. Хива тамаддун йўлида. Таржимон, 1913 й. 75-сон.

28. Ҳожи Муин, Ўзбекча алифболар тарихи. Маориф ва ўқитғувчи, 1926, 2-сон.

Илова: Алифболар (1902 – 1917)

№	Муаллиф	Китобнинг номи	Умумий тавсифи	Нашр йили ва жойи
1.	Саид Расулхўжа муфти Саид Азизов	Устоди аввал	Алифбо (биринчи қисми), ўқиш китоби (иккинчи қисми).	Т. Ильян. 1902-1917. 17 марта нашр этилди
2.	Махмудхўжа Бехбудий	Рисолаи асбоби савод	Алифбо (ложик тилида)	Самарқанд. 1905 й.
3.	Мунавварқори Абдурашидхон ўғли	Адиби аввал	Алифбо ва ўқиш китоби	Т. "Мактаб кутубхонаси" 1907-1917. 8 марта нашр этилди.
4.	Муаллим Мулла Рустам ибн Юсуфбек ҳожи	Таълими аввал	Алифбо ва ўқиш китоби.	Т. "Ўломиа" 1911, 1913, 1916.
5.	Қомилжон Ҳожи Қаримий	Алиф	Алифбодан иборат бўлиб, матн берилмаган.	Т. Ғулом Ҳасан Орифзонов, 1910
6.	Шокирқори ибн домла Зокир	Таълими аввал	Алифбодан ташкил топган.	Т. "Ўломиа" 1910, 1914
7.	Ашурали Зоҳирий	Имло	Алифбо ва ўқиш китоби	Қўкон "Ғайрат" 1916
8.	Абдулваҳҳоб Ибодий Хўкандий	Тахсил ул-алифбо	Ибтидоий мактабларнинг биринчи синфи учун.	Т. "Ўломиа" 1912.
9.	Абдуҳолиқ Усмонқори	Таълими аввал	Алифбога ўргатиш ва ўқиш учун матн	Т. "Ўломиа" 1914-1915
10.	Абдулла Авлоний	Биринчи муаллим.	Алифбо ва матн.	Т. "Ўломиа" 1912-1916. 4 марта нашр этилган.
11.	Дада Мирзақори ибн Абдураззоқ қори	Мифтоҳ ул-аввал.	Алифбо билан танишиш.	Наманган "Исҳоқия" 1916 йил.
12.	Ҳожи Муин ибн Шўқруллоҳ	Раҳнамоий савод.	Форсча алифбо	Самарқанд. 1908.
13.	Исматулло Раҳматулло	Раҳбари мактаб.	Тожиқ тилида, алифбо ва ўқиш китоби.	Т. "Ўломиа" 1915
14.	Фахриддин Мухаммадқарим	Раҳбари аввал.	Алифбо ва ўқиш китоби	Т. "Ўломиа" 1915
15.	Саид Ализола	Биринчи йил.	Биринчи синф учун алифбо ва ўқиш китоби.	Самарқанд "Зарафшон", 1917

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
Мавзунинг ўрганилиши.....	5
I боб. Жаид мактаблари шаклланишининг ижтимоий-иқтисодий, маърифий-дидактик ва методик-технологик асослари.....	8
1. Жаид мактабларининг шаклланиш жараёни ҳамда она тили ва адабиёт ўқитишнинг назарий асослари.....	8
2. "Усули жаид" ва "усули қадим" ўртасидаги кураш ва унинг миллий методика ривожига таъсири	37
II боб. Жаид мактабларининг ўлка бўйлаб кенг қулоч ёзиши.....	50
1. Жаид мактабларининг ривожига хайрия жамиятларининг аҳамияти.....	50
2. Бухоро амирлигида жаид мактаблари ривожининг ўзига хос хусусиятлари.....	67
3. Хива хонлигида усули жаид мактаблари.....	79
III боб. Она тили ва адабиёт ўқитишда янги усул ва педагогик технологияларнинг қўлланилиши.....	88
Хулоса.....	116
Фойдаланилган адабиётлар.....	118
Илова.....	125

Долимов Улуғбек

ТУРКИСТОНДА ЖАДИД МАКТАБЛАРИ

Муҳаррир З.Аҳмеджанова

Мусаҳҳиҳ М.Джўраева

Босишга рухсат этилди 21.12.2006 й. Формат 60x84^{1/16}.
Нашриёт ҳисоб л. 8,9. Шартли босм. л. 13,4. Адади 500.
Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № 1179

«Университет»нашриёти. Тошкент — 100174
Талабалар шаҳарчаси, Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ.
Маъмурий бино, 2-қават, 7-хона.

Ўзбек — Америка қўшма корхонасининг
«GROTEKS» босмахонасида босилди.

